

МЈСЦ

БЕОГРАД

7-10. IX. 2005.

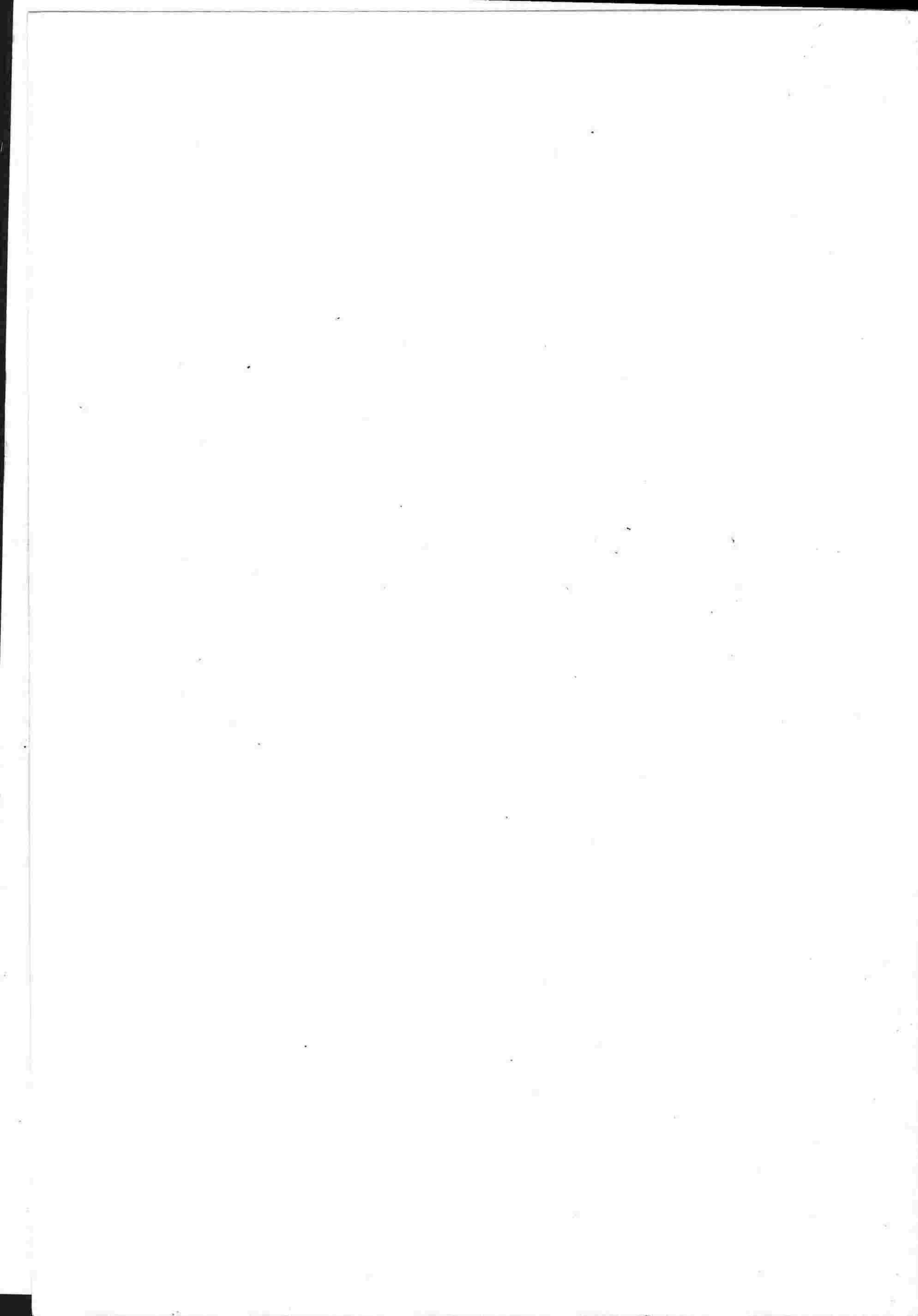
**НАУЧНИ
САСТАНАК
СЛВВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ**

**ТЕРМИНОЛОШКА
СТАНДАРДИЗАЦИЈА
ЛИНГВИСТИЧКОГ ОПИСА
САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ЈЕЗИКА (4)**

35 / 3

БЕОГРАД, 2007.

МССЈ

БЕОГРАД

7-10. IX. 2005.

**НАУЧНИ
САСТАНАК
СЛАВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ**

**ТЕРМИНОЛОШКА
СТАНДАРДИЗАЦИЈА
ЛИНГВИСТИЧКОГ ОПИСА
САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ЈЕЗИКА (4)**

35 / 3

БЕОГРАД, 2007.

МЕЂУНАРОДНИ СЛАВИСТИЧКИ ЦЕНТАР
Филолошки факултет, 11000 Београд, Студентски трг 3/1

**ТЕРМИНОЛОШКА СТАНДАРДИЗАЦИЈА
ЛИНГВИСТИЧКОГ ОПИСА САВРЕМЕНОГ
СРПСКОГ ЈЕЗИКА (4)**

НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКИ ПРОЈЕКАТ
ТЕРМИНОЛОШКА СТАНДАРДИЗАЦИЈА ЛИНГВИСТИЧКОГ
ОПИСА САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Пројекат *Терминолошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика* је трогодишњи научноистраживачки пројекат Катедре за српски језик с јужнословенским језицима Филолошког факултета у Београду.

Предмет истраживања је:

1. опис актуелног терминолошко-појмовног апарата на свим нивоима савременог српског језика;

2. стандардизација терминологије, чији је циљ да допринесе истраживању савременог српског језика, да помогне успостављању интерфејса међу разним лингвистичким истраживањима и да омогући свим корисницима знања о савременом српском језику, било да се ради о научним дисциплинама или о практичним делатностима, лакше коришћење језичких информација.

На пројекту учествује 22 члана Катедре, а руководилац пројекта је проф. Љубомир Поповић.

*

Реферати објављени у овом зборнику представљени су на посебној сесии 35. научног састанка слависта у Вукове дане.

Израду ових реферета финансирало је Министарство за науку Републике Србије.

Радоје Симић
(Београд)

РЕЧ ДВЕ О СМISЛУ И СВРСИ ИЗРАДЕ НАЦИОНАЛНИХ НАУЧНИХ ТЕРМИНОЛОГИЈА

САЖЕТАК: У контексту рада на пројекту аутор износи своја запажања о научној терминологији, њеној слојевитости и међујезичким разликама које настају услед тога што се у свакој националној култури одвијају посебна истраживања, јавља се потреба за допуном термилошког фонда, и то се не чини по јединственом обрасцу. То рађа потребу за термилошким лексиконима, једнојезичним и вишејезичним речницима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: лексикон, речник, термин, терминологија, термилошки речник.

1. Ми некако без много размишљања прилазимо изради термилошких речника различитих научних дисциплина. Корист таквог посла стоји ван сваке сумње. Али каква је сврха термилошких речника – да ли су ти речници пут ка ономе што се назива интернационализацијом научног мишљења, или што друго.

2. Према интерпретацијама у нашој и Јелене Јовановић функционалној стилистици (Симић–Јовановић 2002а: 125) – најважнија функција термина јесте појачање економије израза. „Научни функционални стил – чини се нама – заиста у том смислу друкчије и функционише од свакодневног”. Термин „обавља своје функције у научном језику сходно свом положају у том систему, који је диктиран везом са системом научних појмова. Та функција одговара функцији речи у свакодневном језику, али није идентична с њом, јер је на посебан начин конципирана, логички уређена и семантички контролисана”.

3. Контролна функција производи различите последице на овом пољу. Белић (1958: 3) је у свом кратком осврту на термине најпре утврдио да су они „увек по мало условни”. Даље, они су конзервативни и фактор су ометања развоја научне мисли. Наиме: „са терминима увек иду донекле и стари појмови који, једном учвршћени, не дају нашој мисли да се од њих потпуно ослободи”. Једна од замисливих последица у вези је са поменутом интернационализацијом: то је извесна неразумљивост научне речи за ширу публику, њена херметичност, затвореност за непосвећене. Задатак је школе и система образовања да некако премости тај јаз. „У процесу дидактизаци-

је науке – стоји у поменутој функционалној стилистици (Симић–Јовановић 2002а: 130) – ...кључни проблем јесте: учинити научно појмовље приступачним и за нестручњака”. Ту је отворен простор за израду терминолошких речника унутар дате културе. Они би посредовали између интернационално утврђеног терминолошког система и националног језичког амбијента.

4. Да таква концепција није сасвим непозната, показује управо граматичка терминологија (и не само граматичка), са делимично двојним називима за реченичну структуру и њене елементе (подмет – субјекат, прирок – предикат или сл.), за падеже (први падеж – номинатив), глаголске облике (садашње време – презент), гласовне врсте (самогласници – вокали) итд. Као прелазни појас између народног језика и научног израза представља у овако сагледаним релацијама – домаћи терминолошки систем имао би задатак да премости јаз и помогне онима који улазе у проблеме науке да се оспособе за њену рецепцију. Улога националног терминолошког корпуса била би са овога гледишта помоћна: не би тај анекс имао битног значаја за чисто научну комуникацију – у ту сврху служи општи систем термина прихваћен у међународним размерама. Задатак терминолога у оквиру појединачног језика тада би се морао ограничити на то да успостави кореспонденцију међу јединицама двају терминолошких система, као и да примереним објашњењима омогући лаику да преко домаће терминологије стигне до опште-прихваћене, међународне.

5. Али нити је улога науке у односу на националну културу само онаква какву смо описали у претходним параграфима – дакле улога импортоване вредности коју конзумира појединац и колектив попут увезене робе, – нити је онаква улога научне терминологије.

5.1. Наиме сцијентизација народне културе – било да посматрамо њену целину или онај њен слој који се тиче научно оспособљеног или научно активног дела становништва – није искључиво резултат пасивног прихватања импортованог знања, па са њим и терминолошког фонда који га прати. Упоредо са усвајањем општих резултата научно-истраживачког рада иде и самостални, организован или појединачни напор да се дође до нових истраживачких резултата и синтетичких идеја. И као што су амбиције научника изнад конзументског статуса, тако је и са терминологијом. Празна места у општој терминологији настала проналасцима у оквирима појединачне културе морају бити попуњена сопственим напором. Панчићева оморица није у свету позната под тим популарним називом, већ по називу *Picea omogica*, који је Панчић (1874 in: EJ 1965: s.v. 'Панчић') створио према Линеовом систему назива.

5.2. „Претпостављамо – стоји тим поводом у функционалној стилистици (Симић–Јовановић 2002а: 97-98) – да је Линеов систем морао бити 'адаптиран' у два правца како би могао издржати и сам проверу на конкретној грађи: (а) морале су изостати све врсте којих на испитиваоном терену није било; и (б) морао је бити допуњен врстама које Лине није познавао. Пој-

мовни апарат (наравно, и термиолошки – Р. С.) Панчићева описа, дакле текста његове *Флоре*, само се делимично слаже са системом од којег полази: он се некако нашао – тај апарат – између научног система у чијим се оквирима врши истраживање, и истраживане стварности, притиснут с обе стране захтевима да буде адаптиран... Он између тих система мора наћи сопствено место, и мора функционисати као засебна структура, отпорна на разарајуће дејство супротних сила...: тамо строгост класификацијских захтева, овамо недовољност класификације да обухвати грађу у целини. – Овом врло сложенем скупу кореспонденција придружују се и оне које повезују вербалну структуру описа са појмовним, одн. фактичким чињеницама”.

6. Линеов систем, то је јасно, не дозвољава инкорпорацију којег било језичког материјала, већ искључиво латинске лексике према правилима латинског језика. Но општи систем фитолошког, биолошког, па и научног појмовља у целини није увек тако строго језички укалупљен, те дозвољава продор разноврсне језичке материје, па дакле и оног језика на чијем је националном и културном терену извршено истраживање. Свака научна дисциплина у том случају може добити ову или ону националну боју, најмање у оној мери у којој се негује на датом подручју.

7. Шта се онда збива са научним термиолошким фондом посматраном у целини? – Он постаје подложен дивергентном развоју, разгранавану и раслојавању по националним линијама, појави синонима итд. Очигледно: он еволуцијски почиње у неку руку, и наравно у малој мери, личити на општу језичку материју раслојену и испарцелисану по географском и етничком начелу раслојавања човечанства на посебне народне и националне колективе. И утолико је његов организам – мислимо научног језика – раздробљен у подсистеме који често нису сасвим кореспондентни. Каткада чак нимало нису кореспондентни. Писац ових редова био је врло изненађен у разговору са индијским колегом када је овај устврдио да индијска наука, не само језичка него целокупна, чак и математика и медицина, нису ни у детаљима засноване на грчком и латинском језичком материјалу: имају друкчије термиолошке, а добрим делом и појмовне системе. У таквим околностима не јавља се потреба само за термиолошким лексиконима као помоћним средством у бављењу науком уопште, већ – ма колико то било необично на први поглед – и за међујезичким термиолошким речницима.

8. Показаћемо на неким примерима до каквих све неспоразума може доћи ако не водимо рачуна о термиолошким неслагањима међу националним наукама. Насупрот општем утиску да ту влада приличан склад, наишли смо у ишчитавању литературе на интересантне примере раскорака. Пошто то није могуће учинити на иоле подробан начин, узећемо у разматрање само два случаја, пре свега на релацији српскога лингвистичког називља према рускоме.

8.1. Најпре ћемо навести преводе једног детаља из Де Сосирове лингвистике на неке европеске језике. Ради се о термину 'phrase'¹.

(а) На српски је преведен као 'реченица' то место гласи (Сосир 1969: 128-129): „У први мах је човек склон да огромну разноликост реченица упореди са мањом разноликости индивидуа које сачињавају једну зоолошку врсту; али то је илузија: код животиња исте врсте заједничка обележја су много важнија него разлике које их деле; насупрот томе, међу реченицама преовлађује разноликост, и чим почнемо испитивати шта их све кроз ту разноликост повезује, сусрешћемо, и кад је не тражимо, реч са њеним граматичким обележјима...”

(б) Немачки превод (Saussure 1967: 126) слаже се са српским, тј. у њему стоји еквивалентни термин за реченицу 'Satz': „Im ersten Augenblick ist man versucht, die grenzenlose Verschiedenheit der Sätze in Vergleich zu stellen mit der nicht geringeren Verschiedenheit der Exemplare, welche eine zoologische Gattung ausmachen; das ist jedoch eine Täuschung: bei den Tieren einer und derselben Gattung sind die allgemeinen Eigenschaften viel wesentlicher als die Verschiedenheiten, die zwischen ihnen bestehen; bei den Sätzen dagegegn ist gerade die Verschiedenheit wichtig, und wenn man sich fragt, was sie trotz dieser wesentlichen Verschiedenheit untereinander gemein haben, so findet man doch wieder das Wort mit seinen grammatikalischen Bestimmungen, auch wenn man es dabei gar nicht auf das Wort abgesehen hatte...” итд.

(в) У руском преводу (Соссюр 1933: 108), међутим, задржан је термин 'фраза': „На первый взгляд кажется подходящим уподобить огромное разнообразие фраз не меньшему разнообразию особей, составляющих какой-нибудь зоологический вид; но это иллюзия: у животных одного вида общие свойства гораздо существеннее, нежели разъединяющие их различия; напротив того, в фразах преобладает различие, и если поискать, что же их связывает на фоне всего этого разнообразия, то натолкнешся, не желая этого, опять же на слово с его грамматическими свойствами...”

(г) В. Виноградов (1972: 13) Де Сосирову 'фразу' схвата као 'словосочетание', дакле синтагму. Отуда настају значајни неспоразуми у интерпретацији Де Сосирових идеја, но срећом не и уопште у излагању о теоријским питањима којима се бави: „Однако это не значит, что теория словосочетания не может быть особым разделом грамматики. Типы словосочетаний, формы и правила их построения – необходимая часть грамматического учения”. Познато је, наиме, да се Де Сосир заиста колебао (в. о томе у: Симић–Јовановић 2002б) и око статуса синтагматских јединица, исто као и реченице, тј. око њихове припадности ономе што је називао 'језиком' (langue), одн. 'говором' (parole).

¹ „Phrase... реченица, изрека; фраза; надуте, шупље ријечи...” (Путанец: 1957). – Према тумачењу Де Мауровом (in: Saussure 1976: 148-149) – 'phrase' није ни једно ни друго, већ 'говорна реч' уопште, свака изговорена исказна форма која носи информацију.

8.2. Други случај је термин 'синтагма'.

8.2.1. Код нас се он употребљава или у Де Сосировом (Сосир 1969: 146) значењу да упути на сваку комбинацију јединица у ланчане структуре: језички елементи се – по њему – „ређају једни иза других на ланцу живе речи. Такве комбинације које имају за подлогу простор, можемо назвати синтагмама. Синтагма се, према томе, увек састоји из две или више узастопних јединица...”. Или пак у значењу које јој даје А. Белић (1958: 99), сужавајући појам ланчаних комбинација на унутар-реченичне конструктивне облике, „јер реченица и синтагма нису везе исте врсте... То су две различне ствари, две различне творевине; једна је у моменту говора већ дана: то је синтагма; а друга се у моменту говора ствара: то је реченица; једна претставља низ речи употребљених за то да се један појам опише, а друга ту везу претставља у даном тренутку или за одређено време; једна је статика, ако тако можемо да се изразимо, а друга динамика”.

8.2.2. У руској науци о језику механизмом који обједињује речи у синтагму сматра се интонација, па отуда проистиче употреба овог термина друкчија него у српском језику.

8.2.2.1. В. Виноградов (1950: 211-221, в. и: Зиндер 1979: 246-247) је прилично близак Де Сосиру у тумачењу овога термина. По његовом мишљењу тај појам „није толико фонетског колико семантичког и синтаксичког карактера”. То је „најпростија смисаона јединица” коју „не треба мешати са јединицама ритамским или чисто фонетским”.

8.2.2.2. Али је Л. В. Шчерба (1955: 87) друкчије утврдио појам синтагме: „Реченица се може разложити на сегменте који се одликују појачаним нагласком последње речи, и тиме што у датом контексту имају јединствено, макар и сложено значење. То су синтагме. Синтагме се могу (али не морају) разделити паузама. Састављене су од једне или од више речи”. У сличном маниру синтагму дефинише Академијина граматика руског језика (Шведова 1980: 98): „Интонационо недељиви смисаони одсечци говора, који у себи укључују реченицу или њен део, називају се синтагмама, а анализа говора на синтагме – синтагматска анализа”.

8.2.2.3. У одељку 'Интонација и образовање синтагми', Н. В. Черемисина (1989: 85) у књизи о руској интонацији синтагму дефинише узимајући такође у обзир и синтаксичко-семантичке и фонетске моменте: „Синтагма је и семантичко-синтаксичка јединица, и интонациона и стилистичка. Међу фонетским речима у саставу синтагме запажају се узајамни односи не само смисаоног и синтаксичког, него и ритамског и интонацијског реда”. Несумњиво да би у нашем језику овако дефинисаном појму најближа ознака била 'фраза', или по Б. Милетићу 'говорни такт'.

9. Ако је овим кратким и више узгредним напоменама него строго уобличеном научном истраживању потребан какав закључак, он би гласио да постоје вишеструке потребе за радом на терминологији. Први је чисто научни: сређивање терминолошког фонда и израда лексиконских приручника за научне раднике. Други је – израда научно-популарних речника који би

били у школској употреби као и у јавној функцији да широј публици омогуће приступ научним проблемима. И трећи је међујезичка преводачка и друга делатност коју омогућују двојезички општи, а видимо и терминолошки речници.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Белић 1958: А. Белић, *О језичкој природи и језичком развоју I*, Београд: САНУ.

Виноградов 1950: В. В. Виноградов, *О појми синтагме у синтаксису руског језика*, 'Вопросы синтаксиса современного русского языка', Москва.

Виноградов 1972: В. В. Виноградов, *Русский язык (грамматическое учение о слове)*, изд. второе, Москва: Высшая школа.

ЕЈ 1965: *Енциклопедија Југославије*, св. 6, Загреб.

Зиндер 1979: Л. В. Зиндер, *Общая фонетика*, 2. изд., Москва.

Панчић 1874: Ј. Панчић, *Флора Кнежевине Србије*, Београд.

Путанец 1957: В. Путанец, *Француско-хрватско-српски рјечник*, Загреб: Школска књига.

Симић–Јовановић 2002а: Р. Симић и Ј. Јовановић, *Основи теорије функционалних стилова*, Београд: НДСЈ.

Симић–Јовановић 2002б: Р. Симић и Ј. Јовановић, *Српска синтакса I/II*, Београд: НДСЈ и Јасен.

Сосир 1933: Ф. де Сосюр, *Курс общей лингвистики*, Москва.

Сосир 1967: F. De Saussure, *Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft*, 2. Aufl., Berlin: Walter de Gruyter.

Сосир 1969: Ф. Де Сосир, *Општа лингвистика*, Београд: Полит.

Сосир 1976: F. De Saussure, *Course de linguistique générale*, édition critique préparée par Tullio de Mauro, Paris: Payot.

Черемисина 1989: Н. В. Черемисина, *Русская интонация. Пoesия, проза, разговорная речь*, Москва: Русский язык.

Шведова 1980: Шведова, *Русская грамматика I/II*, Москва: Академия наук СССР, Институт русского языка.

Шчерба 1955: Л. В. Щерба, *Фонетика французского языка*, Москва.

A VERY FEW WORDS ABOUT THE SENSE AND THE PURPOSE OF
ESTABLISHING THE NATIONAL-SCIENTIFIC TERMINOLOGY

Summary

In the work it is determined by the author that the national terminology is multi-layered and it generates a need for the terminological lexicon – monolingual and multilingual dictionaries.

Radoje Simic

Јелица Јокановић-Михајлов
(Београд)

ВРЕМЕНСКА ДИМЕНЗИЈА ФОНЕТСКИХ ЈЕДИНИЦА – ПОЈМОВИ И ТЕРМИНИ У ВЕЗИ СА ТРАЈАЊЕМ

САЖЕТАК: У раду се анализира временска компонента фонетских јединица и заступљеност и адекватност термина из ове области у нашим лексикографским приручницима. Указује се на појаве које још нису у довољној мери изучене и за које се тек очекује налажење одговарајућих терминолошких решења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: трајање, квантитет, квантитетска опозиција, темпорална компонента, пауза

Линеарни карактер појављивања и повезивања језичких јединица у току говорне делатности указује на директну повезаност говора и времена. Трајање говорних сегмената је, с једне стране, организациони облик њихове реализације у говору, а с друге, база за успостављање фонолошки релевантних опозиција. Ове опозиције ће се формирати и на сегментном и на супрасегментном нивоу и захватаће и најмање сегменте, као што је глас, а и највеће, какве су синтагме и реченични делови. Овде, наравно, остављамо по страни појам времена у синтаксичком и морфолошком смислу (*индикатив и релатив, временске реченице, глаголи према трајању радње* итд.) и посматрамо појам и термине у вези са временом и трајањем на фонетском плану.

Временска димензија фонетских јединица манифестује се кроз њихово трајање, које уз висину, јачику и боју представља основни елеменат изградње и организације елемената говорног низа. Отуда и велики број назива и термина у лингвистичкој литератури, и страном и домаћој, с тим што различита и неуједначена терминолошка решења указују и на неједнаку проученост овог феномена у различитим језицима, и на различите прилазе овој материји. За разлику од других фонетских термина, као што су они везани за фреквенцијске карактеристике говора (Јокановић-Михајлов 2004, 2005), неуједначеност терминологије овде има други карактер. Она се мање односи на различита именована истих појава, на синонимске низове каквих је било много у вези са тоном и мелодијом, иако и овде срећемо део дублетних терминолошких назива; чешће је реч о томе да се давно успостављени називи и термини по традицији понављају и преносе, у истом облику и значењу какво су имали и у најстаријим лингвистичким радовима и при-

ручницима, а да се нови појављују само у делу ове литературе. Овакво стање упућивало би на то да је терминологија у овом сегменту науке о језику одавно формирана, у току времена потврђена и зато устаљена. Једним делом то је тачно: од најранијих времена постоје основни термини као што су *трајање, дужина, дуг, кратак* и слични, и ту нема потребе да се они замењују неким новим. Каснија проучавања, међутим, нису једнако честа у појединим срединама и оне у којима су она успешно настављена дале су и нова, изнијансирана именована уочених појава, а друге, где се на овоме није много радило, обично су се заустављале на претходним етапама, па онда и на ограниченом броју стандардних термина, не пратећи даља истраживања у другим срединама и не иновирајући своју терминологију. Да се ово односи и на нашу средину, показују нам наши речници и студије, у којима углавном срећемо само стандардне термине у вези са трајањем, а и међу новијим радовима из фонетике, мали је број оних који ова питања разматрају.

Енциклопедије и речници појмове везане за трајање дефинишу у оквиру појмовних апарата физике и музикологије, а ова последња и сама полази од физичких параметара, улазећи при томе и у fine нијансе значења, као што су разликовање *трајања тона* и *дужине трајања тона* (МЕ 1977: т. III, 595). У општим речницима као што је *Речник Матице српске*, према очекивању, не даје се значење лингвистичких термина, па се код речи *трајање* даје само граматичка информација – „с гл. им. од *трајати*” (РМС 1976: т. VI, 255), а код речи *дужина* = *дуљина* помиње се као треће значење и њена термилошка употреба – „грам. *трајање, квантитет(а), дужина* и *краткоћа слога*” (РМС 1967: т. I, 804).

Енциклопедијска лексикографија, оригинална и преводна, на нашем простору обухвата класичне појмове и термине у вези са временском димензијом фонетских јединица, па тако и у великом *Енциклопедијском рјечнику лингвистичких назива* и у много мањем *Енциклопедијском речнику Мозаик знања* наилазимо на исти ред основних појмова: *дуги акценат, дуги вокал, дуги слог*, односно *краткоћа, кратки слог* итд. (Симеон 1969, МЗ 1972). Уочљиво је да се *трајање* и *дужина* у оваквим приручницима не третирају једнако – *трајање* је мање заступљено и чешће је схваћено као појам него као термин. Његова термилошка употреба је везана за уклапање у тип термина-синтагми као што су *просечно трајање, скраћено трајање, трајање слога под акцентом, трајање вокала, трајање сегмента*. У *Мозаику знања* нема одреднице *трајање*, али има *краткоћа* и *дужина*, обе међутим, у везаној употреби и суженом значењу: *краткоћа* само као *краткоћа слога* а *дужина* као „назив за *дуги изговор самогласника*”, односно „*графички знак којим се обележава*” (МЗ 1972: 189 и 78). У Симеоновом *Рјечнику* постоје одреднице *дуљина* и *краткоћа*, као и сви од њих изведени термини, помињемо само неке од њих: *дуги глас, дуги акценат, дуги самогласник, дуги слог, дуљење; кратак, краћење, кратко а, кратки дифтонг, кратки квантитет, кратки нагласак, кратки тон* (Симеон 1969: 267-271 и 717-721).

Поводом термина *дуљење* можемо рећи да се он на српском језичком простору задржао до данас, посебно у акцентологији и да га није заменио термин *дужење*, који се само изретка среће, док се основни термини *дуљина* и (компаратив) *дуљи* овде не употребљавају, већ су у искључивој употреби, као и раније, *дужина* и *дужи*.

Као карактеристика неке јединице или сегмента употребљава се неодређени вид придева („овај облик је дуг и наглашен”, „акценат је кратак и налази се на првом слогу”), док се као прави термин придев среће у одређеном виду („дуги акценат, дуги вокал, дуги слог”)

Интернационални термини *квалитет* и *квантитет* доста рано су ушли у нашу језичку праксу а онда и у терминолошке приручнике. Наспрам првог од њих, који у фонетици означава акустичке карактеристике гласа односно сегмента, условљене променама фреквенције, други термин се најпре односио на трајања у оквиру слога (*квантитет акценатованог вокала, квантитет слога*), а касније и на друге појмове код којих је трајање релевантна особина: *вокалски квантитет, квантитет (реченичног) сегмента, квантитетске релације, опозиција по квантитету* итд. У нашој акцентологији се понекад квантитетом назива тзв. *неакцентована дужина*, односно квантитетски изразит постакценатски слог. *Мозаик знања* о квантитету говори у одредници *квантитет гласа* и ту се задржава на почетном везивању термина за силабичку равн: „дужина или краткоћа гласа као фонолошки елемент и морфолошки знак”, „... квантитет разликују, као што видимо, само самогласници” (МЗ 1972: 190). Симеонов *Рјечник* посвећује *квантитету* опсежан речнички чланак и пошто истиче да је „у фонетици то синоним за трајање” (Симеон 1969: 734), овде се дају бројна значења и примери употребе овог термина у фонетици и метрици. На истом месту даје се и придевски облик *квантитетски*, уз који стоји: „који се односи на квантитету, дужину; квантитативан, дужински, количински“. Из овог видимо да се као домаћи еквивалент према *квантитетски* појављује *количински*, баш као што се на одговарајућем месту у вези са квалитетом, као домаћи еквивалент за *квалитетски*, појављује *каквоћни*. У вези са овим истичемо да је у словенској терминологији честа појава увођења домаћих термина уместо страних и да је то случај и у врло развијеним терминологијама, каква је руска, на пример. У руском су тако у стандардној употреби уместо интернационалних термина домаћи облици *количественный* и *качественный* (према нашем *квантитетски* и *квалитетски*), односно *количество* и *качество* (према *квантитет* и *квалитет*). И тек у најновије време, а и то не свуда, наилазимо у руском на ове интернационалне термине. И даље, у иначе изузетно богатој руској фонетској литератури и студиозним лексикографским приручницима, најчешће срећемо облике као: *количественные отношения, качество гласных, количество и качество звуков* итд. У српској лингвистици, насупрот овоме, никада се нису усталили поменути преводни облици, посебно се то односи на *каквоћа* и *каквоћни*, а и речи *количина* и *количински*, које су у српском језику у широкој употреби, нису у лингвистици постале термини.

У новијим лингвистичким речницима, преводним и домаћим, далеко је мање фонетских термина у односу на Симеонов *Рјечник*, што је донекле и разумљиво кад се има у виду њихов далеко скромнији укупни обим а и тенденција да се у њима представе и нове лингвистичке дисциплине које су се тек последњих деценија развиле. Тако *Енциклопедијски речник модерне лингвистике* укључује основне појмове који се односе на фонетски аспект временских карактеристика говора, од стандардних као што су *трајање*, *дужина*, *изохронија*, *квантитет*, до граничних као *јунктура* и, више фонолошких него фонетских, без праве временске димензије, какав је *временски ред* или *x-ред* у тзв. аутоsegmentној фонологији (Кристал²1999). Када је реч о *јунктури*, под којом се подразумева обележавање граничних тачака неког сегмента (првенствено речи и клаузе), можемо рећи да се овај термин није нарочито усталио у нашој пракси, ни у писаним радовима ни у усменим излагањима, упркос чињеници да су га у својим радовима употребљавали и понеки угледни лингвисти. Разлог за ово може бити и у чињеници да се у каснијој фонологији у доброј мери раздваја феномен сегментације језичких јединица од самих средстава којима се сегментација врши и од места где до ње долази, док је у ранијим радовима под јунктуром подразумевана укупност ових елемената. Уз то, врло су разнородна средства којима се остварује демаркативна функција језичког знака и само нека од њих, као што је пауза, имају везе са временском димензијом исказа, те само она и улазе у тематски круг који овде посматрамо.

У *Речнику лингвистичке терминологије* (Ђокић 2001) наилазимо на класичне термине: *дуг*, *дужина*, *краткоћа* и сл. Дужина се даје као *дужина гласа*, уз напомену „синоним за трајање гласа”, а *дуг* је дато само као *дуг вокал*. За квантитет се каже да постоји *фонички квантитет* и *квантитет слога*. *Фонички* није у употреби у нашој литератури и свакако је уведено под утицајем страних термина које аутор даје уз наше термине (фр. *quantité phonique*, енгл. *phonic quantity*, нем. *phonische Quantität*). У овом речнику су овакве измене домаћих термина доста честе, наводимо као пример општепознати термин *артикулациона фонетика*, који је у њему дат као *артикулаторна фонетика*, очигледно под утицајем низа *articulatoire – articulatory – artikulatorische* који за њим следи (Ђокић 2001: 54). Термин *квантитативни* је дат само у синтагми *квантитативна лингвистика*. За *јунктуру* се наводи реч *спој* као синоним, а *изохронија* се јавља и у облику *изохронизам*. У овом речнику је уочљива тенденција да се интернационални термини задрже у највећој могућој мери, а да се да домаћи лик само онда када је страни потпуно неприлагодљив или када је домаћи већ више деценија у употреби.

На сегментном нивоу квантитет гласова је у већини језика добро проучен и ова истраживања су представљена многобројним радовима, у којима су добијене вредности изражене у стотим деловима секунде (у старијој литератури) или, чешће, у хиљадитим деловима секунде. Закључци који се изводе на основу десетина табела са овим вредностима имају уопштавајући карактер и настоје да одразе законитости које се у језику успостављају у

сфери квантитета. За први случај, а то је било представљање квантитета бројним вредностима, погодан је термин *апсолутни квантитет*, а за други, који указује на односе између два или више сегмената – *релативни квантитет*. У првом добијамо изразе типа „80 ms”, „40 ms”, у другом „два пута дужи”, „три пута краћи” и сл. Анализа апсолутних квантитета је пут ка закључивању и уочавању законитости, а оне су увек изражене релативним квантитетом.

И апсолутни и релативни квантитет постоје објективно, без обзира на то како их говорници перципирају и у коликој мери су их свесни. Можемо га зато назвати *објективним квантитетом*. Постоји, међутим, и други, *субјективни квантитет* који се заснива на употреби квантитета у стварању фонолошки релевантних односа међу јединицама система. Тако у два језика може постојати иста артикулационо-акустичка база за поједине гласове, али ће се њихова употреба и функционисање у систему разликовати ако један језик успоставља опозиције по квантитету а други то не чини. Како овакав квантитет представља првенствено лингвистичку а не физичку реалност, понекад га називамо и *лингвистичким квантитетом*. У српском језику он игра изузетно значајну улогу јер се у њему успостављају бројне опозиције у сфери квантитета, чиме трајање постаје дистинктивни фактор и служи за препознавање речи и исказа. Наводимо типичне квантитетске релације које се успостављају у идентичним гласовним комплексима: *grād* (насељено место) и *grǎd* (врста падавина), *posèdeti* (краће време провести седећи) и *posédeti* (постати сед), *lūk* (оруђе) и *lǔk* (поврће) итд.

Последњи примери нас уводе у квантитетске релације које се успостављају на супрасегментном нивоу језичке организације. Овде се опозиције по квантитету успостављају не само унутар акцентованих слогова већ исто толико и међу поста акценатским слоговима. То показују примери разликовања облика само на основу различитог трајања поста акценатских слогова: *jǎбука* : *jǎbūkā* (номинатив једнине и генитив множине), *недеље* : *недеље* (генитив једнине и номинатив множине), *прóзора* : *прóзōrā* (генитив једнине и генитив множине). Ситуацију чини сложеном то што се у српском језику често, али не увек, у речима комбинују квантитетске и квалитетске опозиције и што је број типова оваквих комбинација велики. Наводимо само неке од њих: а) са разликом у квантитету акцентованог и поста акценатског слога – *кӯћа* : *кӯћā* (номинатив једнине и генитив множине), б) са разликом у квалитету акцентованог и квантитету поста акценатског слога – *рáди* : *рáдī* (императив и презент), в) са разликом у квалитету и квантитету акцентованог и квантитету поста акценатског слога – *рóде* : *рòдē* (именица, номинатив множине и глагол, 3. л. ј. презент). Из свих ових примера видимо да се у акцентолошким описима као стандардни јављају термини *квантитетска опозиција*, *опозиција по квантитету*, *квантитет акцентованог слога*, *квантитет поста акценатског слога* и сл.

Прозодијско обликовање сегмената већих од речи заснива се на употреби интонационих компоненти, од којих је једна везана за временске ка-

рактеристике исказа. То је *темпорална компонента*. Она је основа за стварање дела прозодијских опозиција на синтагматском и реченичном нивоу. И на нивоу речи стварале су се квантитетске опозиције; то су, како смо видели, биле опозиције типа *дуго : кратко* (дуг/кратак вокал, дуг/кратак слог и сл.), а овде, међу сегментима већим од речи, постоји као веома важна, опозиција *убрзано : успорено*. Она представља основни начин да се покажу хијерархијски односи који се успостављају међу сегментима реченичне структуре. Иако се ови односи могу остварити и помоћу других компоненти, какве су интензитетска и тонска, употреба опозиције *убрзано : успорено* је чешћа а има и неких предности. Она преноси информацију о подређеном или надређеном статусу неког сегмента, а да при томе не додаје и информације о ставу говорника према казаном или о емоционалном стању говорника, што је увек случај када је ова улога поверена другим компонентама интонације. Реч или синтагма која је посебно важна изговара се скоро увек *успореним темпом*, а сегменти мањег значаја одликују се релативно *брзим темпом*. Могућа је и обрнута ситуација: важнији сегмент се изговара у већем темпу од просечног, а мање важни успорено. У овом случају квантитету ће се придружити најмање једна компонента интонације, најчешће је то интензитетска, а добијени смисао ће бити нешто друкчији од неутралног, какав имамо у првом случају.

Темпо говора је одавно устаљен термин, па ипак се не среће у свим терминолошким речницима. У *Енциклопедијском речнику Мозаик знања* нема ни *темпа* ни придева *темпорални*, осим у ситаксичком значењу термина (МЗ 1972: 450), у Кристаловом *Енциклопедијском речнику модерне лингвистике* постоји *темпо* али не и *темпорални* (Кристал²1999: 365), у *Речнику лингвистичке терминологије* присутна су оба, али и овде други само као синтаксички термин (Ђокић 2001: 209), а у најпотпунијем, Симеоновом *Речнику*, одредница *темпо* у целини је посвећена темпу говора и употпуњена допунским терминима *брзи темпо говора*, *полагани говорни темпо*, *испрекидани говорни темпо*, док је и овде *темпорални* дато само у синтаксичком значењу (Симеон 1969: 601).

Паузе су временски елеменат фонетске реалности који постоји и на сегментном и на супрасегментном нивоу. Ми, међутим, немамо исту способност уочавања пауза на оба ова нивоа. Тачније, региструјемо паузу као прекид у звучању само код сегментата већих од речи, док у оквиру једне речи, где је пауза саставни део тзв. прекидних гласова, ни у једном случају је нисмо свесни. Ово не значи да је не чујемо, ми је опажамо као компоненту недељиве гласовне структуре, која заједно са осталим компонентама ствара њену сложену акустичку слику. И за једну и за другу ситуацију постоји исти термин – *пауза*. Овај термин је интернационалан, присутан је у свим језицима, па је очекивана његова добра заступљеност и у лексикографским приручницима. У *Мозаику знања* пауза се дефинише као „прекид артикулације у току говорног процеса који одваја делове једне мисаоне целине” (МЗ 1972: 265), што нам показује да је реч о интонационом значењу термина.

Слично је дефинисано опште значење и у Кристаловом *Енциклопедијском речнику модерне лингвистике*, а додатно се дају и термини *нема пауза*, *испуњена пауза* и *потенцијална пауза*.

У *Речнику Матице српске* даје се опште значење које обухвата и лингвистички појам – „пауза је кратак привремен прекид, застој (у говору, у раду и сл.), станка” (РМС 1971: т.4, 363). *Речник лингвистичке терминологије* има *говорну паузу* и *виртуелну паузу*. За ову другу, која је очигледно именована по угледу на наведено француско *pause virtuelle*, можемо рећи да би бољи узор представљали и енглески и немачки термин које на истом месту даје овај речник и који су ближи нашој терминологији – *potential pause* и *mögliche Pause* (Ђокић 2001: 151). Симеонов *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива* дефинише и илуструје *паузе* у опсежном речничком чланку, па се овде налазе бројни термини као што су *нормална пауза*, *несинтаксна пауза*, *подредбена пауза*, *антиципаторна пауза*, *виртуална пауза*, *дишна пауза*, *граматичка* или *синтаксна пауза*, *ритмичка* или *метричка пауза* и многи други (Симеон 1969: 35).

Пауза је у лексикографским приручницима најчешће третирана као компонента интонације, мада у неким од њих то није експлицитно речено. Још један моменат доводи до нејасноћа у вези са дефинисањем паузе. Пауза има врло специфичну фонетску природу – њу у физичком смислу, за разлику од свих других елемената прозодијског система, карактерише одсуство звука. Како је у време настајања паузе интензитет опао до нулте вредности, а на њој ће и остати до завршетка паузе, неки истраживачи паузу убрајају у елементе интензитетске компоненте. У том случају пауза се дефинише према одсутној карактеристици, дакле – помоћу одсуства обележја (Цеплитис 1974). Критички став према оваквом прилазу додатно се повећава ако погледамо тонску компоненту: у моменту наступања паузе и фреквенцијске карактеристике се свде на нулту вредност, а после завршетка паузе, као и у случају интензитета, поново расту до уобичајених вредности. Дакле, пауза би се једнако могла дефинисати и преко друге одсутне карактеристике, фреквенцијске, што би и у овом случају значило – помоћу одсуства обележја. Сматрамо да је, увек када је то могуће, боље дефинисати појам помоћу присутног обележја, а у случају паузе једино присутно, а уједно и дистинктивно обележје, јесте трајање (Јокановић-Михајлов 2006). Варирањем трајања пауза и остварује своје лингвистичке функције, пре свега функцију сегментације говорног низа и поделу сегмената према карактеру, чврстини односно лабилности везе међу њима. Из ових разлога ми паузу сврставамо у елементе темпоралне компоненте интонације. Осим лингвистичких функција, пауза је значајно прагматичко средство организације говора, а међу типовима паузе блиским *физиолошкој паузи* (оној која служи за узимање ваздуха и наставак артикулације) издвајају се *паузе хезитације* или *хезитационе паузе*. Њихова улога је да говорнику у току развијања (спонтаног и неприпремљеног) дискурса дају времена за предах и осмишљавање даљег излагања. У малој и контролисаној употреби оне нису сметња кому-

никацији, већ су пре природна одлика разговорног језика. Познато је да недовољна концентрација говорника и слаба језичка култура енормно оптерећују дискурс хезитационим паузама, од којих неке, испуњене недовољно артукулисаним гласом, узречицом или понављањем претходно изговореног сегмента, постају (лоша) говорна навика, која се као језичка мода шири међу говорницима и траје све док на њено место не дође ново и свежије „попуњавање” хезитационе паузе. Ову појаву је литература одавно констатовала, али је она још непотпуно изучена па се и терминолошка решења за сада држе општег појма *хезитације*, односно *хезитационе паузе*.

Од посебно интересантних појава, везаних за временску димензију фонетских јединица, а које на материјалу српског језика нису довољно проучене, нарочито треба истаћи сферу ритмичке организације говора, у којој тек предстоје озбиљна истраживања. Како она буду напредовала, ствараће се и одговарајућа терминологија за ову област, која је за сада, судећи по ретким примерима термина у лексикографским приручницима, још у повоју. Један од предуслова за њен успешан развој нуди сам српски језик, чија ритмичка организација, управо захваљујући богатим и разноврсним временским карактеристикама, најављује обиље интересантних задатака и открића.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Ђокић 2001: Nada Đokić, *Rečnik lingvističke terminologije, srpsko-francusko-englesko-nemački*, Beograd, Mrlješ.

Јокановић-Михајлов 2004: Јелица Јокановић-Михајлов, *Супрасегментни ниво организације говора – појмови и термини у вези са тоном*, XXXIII међународни научни састанак слависта у Вукове дане, 33/3, Београд, 35-40.

Јокановић-Михајлов 2005: Јелица Јокановић-Михајлов, *Супрасегментни ниво организације говора – појмови и термини у вези са мелодијом*, XXXIV међународни научни састанак слависта у Вукове дане, 34/3, Београд, 107-112.

Јокановић-Михајлов 2006: Јелица Јокановић-Михајлов, *Акцент и интонација говора на радију и телевизији*, Београд, Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Кристал 1999: Dejvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Beograd, Nolit.

МЕ 1977: *Музичка енциклопедија*, Загреб, Југославенски лексикографски завод, т. I – III.

МЗ 1972: *Enciklopedijski rečnik Mozaik znanja, I : Srpskohrvatski jezik*, Beograd, Interpres.

РМС 1967 – 1976: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад, Матица српска (и М. хрватска), т. I – VI .

Симеон 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva, I i II tom* , Zagreb, Matica hrvatska.

Цеплитис 1974: Цеплитис, Л.К., *Анализ речевой интонации*, Рига, Зинатне.

ВРЕМЕННАЯ ДИМЕНЗИЯ ФОНЕТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ – ПОНЯТИЯ И
ТЕРМИНЫ ОТНОСЯЩИЕСЯ К ДЛИТЕЛЬНОСТИ

Резюме

В работе анализируется временной компонент фонетических единиц, как и представленность и адекватность терминов из этой области в наших лексикографических справочниках. Указывается на проблемы, которые еще недостаточно изучены и для которых еще только предстоит найти соответствующие терминологические решения.

Елица Йоканович-Михайлова

Ана Батас
(Београд)

ДЕФИНИЦИЈА И КЛАСИФИКАЦИЈА ВОКАЛА
СРПСКОГ ЈЕЗИКА СА СТАНОВИШТА
АРТИКУЛАЦИОНЕ ФОНЕТИКЕ –
ТЕРМИНОЛОШКИ АСПЕКТ

САЖЕТАК: У раду се разматрају артикулациони критеријуми за дефинисање и класификацију вокала српског језика, и то – или непосредно, на основу експлицитно датих дефиниција у фонетикама и граматикама, или пак посредно, реконструкцијом према резултатима класификације. Такође се, осим саме класификације, сагледавају и термини за поједине класе вокала.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: вокали, класификација вокала, артикулација, критеријуми за класификацију

Увод

Циљ овога рада јесте утврђивање релевантних артикулационих критеријума за дефиницију и класификацију вокала српског језика, као и сагледавање термилошко-појмовног система у вези са њима. До критеријума се, из одабране литературе, долази или непосредно – из експлицитних дефиниција, или посредно – њиховом реконструкцијом према опису и класификацији вокала.

Као извори коришћени су граматике српскога језика, уџбеници за фонетику (и фонологију) и енциклопедијски приручници¹, при чему су разматрани само они описи, дефиниције и класификације који се тичу артикулационе фонетике.

У раду ће прво бити речи о месту вокалв у општој класификацији гласова², односно о дефиницији вокала као генеричког појма (т. 1), а потом о критеријумима за класификацију вокала (т. 2).

¹ Списак извора (и скраћеница којима се на њих у тексту упућује) налази се на крају рада.

² С једне стране, овај рад се непосредно садржински надовезује на Батас 2005. С друге стране, одступа од њега у методолошком погледу јер смо покушали да применимо неке методолошке иновације из рада Поповић 2005.

1. Дефиниције вокала

У табели бр. 1 дати су цитати из литературе. Најчешће су цитиране дефиниције по интензији, затим номинације³; међутим, тамо где њих нема, цитирани су описи вокала најближи дефиницијама.

Табела бр. 1

БР.	ИЗВОР	ЦИТАТ
(1)	Бел-УПСЈ: 47	„I. САМОГЛАСНИЦИ Образују се без преграда или теснаца у устима којима би се проузроковао шум. Ваздух, са звучношћу, струји кроз резонаторе који се образују у устима [...]“
(2)	Марећ-ГШСЈ: 31	„Pri tvorbi (artikulaciji) nekih glasova nema dahu nigdje prepreke na njegovu putu iz pluće napolje; to su svi vokali i konsonanti <i>l, r, n, m</i> . Ti se glasovi zovu zvonki (ili sonorni, od lat. sonorus, zvonak), jer dah izlazeći mirno napolje ne pravi nikakvoga šuštanja, pa se glas zvonko čuje. Pri tvorbi drugih glasova dah na svom putu nalazi ili potpunu zgradu ili tjesnac [...]“ „a) Zvonki glasovi. To su na prvome mjestu vokali, što je latinska riječ (vocales) i upravo znači „jasnici“ (jer se jasno čuju). Izgovarajući mi vokale dolazi nam dah u usnu duplju i iz nje bez ikakve prepreke izlazi napolje.“
(3)	Милет-ОФСЈ: 14	„Са артикулационог гледишта изговор сваког гласа претставља савлађивање извесне препреке која се ставља насупрот фонационој струји; према степену препреке разликујемо три основне групе гласова: вокале (самогласнике), сонанте (гласнике), консонанте (сугласнике). При грађењу вокала пробија се фонациона струја само између гласних усана, које трепере, а затим се слободно креће кроз писак који је свуда довољно широк да не изазива његово задржавање (упор.: <i>a e y</i>).“
(4)	Стев-ССЈ: 73	„Врсту гласова при чијем изговору ваздушна струја кроз усну дупљу тече слободно, не наилазећи нигде у њој на препреке, чине самогласници (вокали).“
(5)	Стев-ССЈ: 73	„Говорна оруђа која при њихову изговору узимају учешћа, међусобно се мање или више приближавају, али се на путу ваздушне струје не додирују, што ће рећи да нема тачно одређеног места стварања самогласника, па се они зато и називају нелокализованим гласовима.“
(6)	Стев-ГрСЈ: 33	„При изговору једних гласова језик се, као говорно оруђе, само мање или више покреће према овоме или ономе делу небаца, али при томе растојање између ова два говорна оруђа (тј. између језика и небаца) остаје такво да ваздушна струја слободно пролази између њих. То овим гласовима даје нарочиту природу, која опет у језику условљава њихове посебне функције. Ти су гласови – самогласници (вокали).“
(7)	ELMZ-SHJ: S.V. SAMOGLASNICI	„SAMOLASNICI ili VOKALI, glasovi pri čijem izgovoru vazдушna struja teče slobodno kroz usnu duplju, ne nailazeći u njoj na prepreke.“
(8)	Simeon-ERJLN: S.V. SAMOGLASNIK	„samoglasnik [...] to su nazivi za vokale – 1. vocales = „jasnici“ (jer se jasno čuju): pri izgovoru vokala dolazi dah u usnu duplju i bez ikakve prepreke izlazi napolje. Da dah pustimo kroz usnu duplju, nužno je da meko nepce podignemo, jer bi inače nastali nosni vokali“

³ Термин номинација, као својеврстан еквивалент дефиницији, користимо према Поповић 2005.

(9)	Simeon-ERjLN: S.V. SAMOGLASNIK	„samoglasnik je otvoreno, nezapriječeno izgovaranje glasa ili šapata, bez čujnog trenja iznad larinksa, tako modificirano resonancijom vokalnih šupljina usta, farinksa, i (ponekad) nosa da svaki samoglasnik ima određenu „kvalitetu“ ili „tembr“ po koje se razlikuje od ostalih samoglasnika ili suglasnika“
(10)	Kristal-KEJ: 152	„U jednoj <i>fonetskoj</i> definiciji vokali se razlikuju od konsonanata na osnovu toga kako se artikulišu u glasovnom traktu i na osnovu odgovarajućih obrazaca akustičke energije. U tom pristupu konsonanti se definišu kao glasovi koji se grade pomoću zatvora u glasovnom traktu ili suženja koje je toliko izrazito da vazduh ne može da izađe a da ne proizvede čujnu frikciju. Vokali su glasovi koji nemaju takve smetnje: vazduh prolazi relativno neometano kroz usta ili nos.“
(11)	Kristal-ERML: S.V. VOKAL	„ vokal (samoglasnik) Jedna od dveju opštih KATEGORIJA u klasifikaciji glasova: drugu kategoriju čine KONSONANTI. Vokali se mogu definisati bilo FONETSKI bilo FONOLOŠKI. Fonetski, to su glasovi pri čijoj artikulaciji nema potpune PREGRADE u ustima, niti suženja tolikog da bi moglo da proizvede čujnu FRIKCIJU; vazduh ravnomerno struji preko srednjeg dela JEZIKA.“
(12)	СтанПоп-ГрСЈ: 31	„Самогласници су гласови при чијем изговору ваздух из плућа пролази кроз душник и у гркљану покреће гласне жице, затим слободно тече кроз усну дупљу и излази у простор око говорника.“
(13)	СимОс-ОФСКЈ: 142	[о периодичности као акустичкој карактеристици:] „глас је састављен од комплекса периодичних фреквенција (форманата)“ [о резонантности као артикулационој карактеристици:] „при творби гласа ваздух у коморама слободно резонира“
(14)	Гуд-ОПГ: 38	„Ако ваздушна струја на путу кроз гласовни канал наиђе у устима на потпуну или делимичну препреку, или на сужење које је толико да изазива турбуленцију ваздуха (апериодичне вибрације), као последица ће се јавити акустички утисак шума. Ако је пак пут кроз гласовни канал потпуно отворен, уз варијације које се односе само на различиту ширину гласовне цеви, то ће бити основни предуслов за стварање тонова, тј. гласова који настају периодичним вибрирањем честица ваздуха. Према овом параметру, можемо говорити о првој великој подели гласова на <i>сугласнике</i> или <i>консонанте (шумове)</i> и на <i>самогласнике</i> или <i>вокале (тонове)</i> .“
(15)	Subotić-ONSJ: 53	„Parametri za ovakvu klasifikaciju glasova zapravo su stepen <i>strikture</i> (sužavanja), odnosno <i>aperture</i> (otvaranja) glasovnog trakta i načina na koji se to sužavanje događa tokom produkcije određenog glasa, što određuje i hijerarhiju njihove <i>sonornosti</i> . Skala strikture sastoji se od tri stepena: potpunog zatvaranja, <i>konstrikcije</i> , тј. sužavanja prolaza ili samo približavanja <i>artikulatora</i> (otvorene aproksimacije), što se dešava kod svih izgovora vokala i nekih sonanata, koji se zato i zovu <i>aproksimantima</i> .“
(16)	Subotić-ONSJ: 53	„ <i>Aproksimant</i> = „kontinuant bez frikacije“, тј. svi vokali i sonanti prilikom čijeg se izgovora ne prekida tok fonacione struje.“

Дефиниције по интензији вокала као генеричког појма биће декомповане на начин како је то учињено у споменутом раду Љ. Поповића (Поповић 2005: 10). Уп. табелу:

Табела бр. 2

Термин (назив)	КОПУЛА	ДЕФИНИЦИЈА ОЗНАЧЕНОГ ПОЈМА	
		НАЈБЛИЖИ ВИШИ ПОЈАМ	СПЕЦИФИЧНА РАЗЛИКА

Од компонената дефиниције представљених у горњој табели разматраће се засебно: специфична разлика (т. 1.1), најближи виши појам (т. 1.2) и термини (т. 1.3).

1.1. Специфична разлика

Специфична разлика као компонента дефиниције по интензији било које групе гласова проистиче из критеријума на основу којег се гласови (као виши појам) разврставају на подгрупе.

На основу цитата приложених у табели бр. 1, издвојили смо следеће потенцијалне елементе дефиниција по интензији:

- артикулационе компоненте (т. 1.1.1);
- апсолутност, односно релативност својстава артикулационих компонената (т. 1.1.2);
- позитивне, односно негативне критеријуме (т. 1.1.3);
- локализованост (т. 1.1.4);
- спецификовање места потенцијалне препреке (т. 1.1.5);
- спецификовање путање фонационе струје (т. 1.1.6).

1.1.1. Артикулационе компоненте

Применом ма које артикулационе компоненте из цитираних радова, увек се долази до исте класификације гласова на ВОКАЛЕ и НЕВОКАЛЕ. Табелом бр. 3 илустроваћемо које се артикулационе компоненте у цитираној литератури употребљавају за класификацију гласова, односно дефинисање вокала као генеричког појма.

Табела бр. 3

АЛТЕРНАТИВЕ		ДИСТРИБУЦИЈА
(СЛОБОДАН ТОК ФОНАЦИОНЕ СТРУЈЕ)	ФОНАЦИОНА СТРУЈА	Милет-ОФСЈ (уп. цит. 3), Subotić-ONSJ (уп. цит. 16)
	ВАЗДУШНА СТРУЈА	Стев-ССЈ (уп. цит. 4), ELMZ-SHJ (уп. цит. 7), Гуд-ОПГ (уп. цит. 14)
	ВАЗДУХ	Бел-УПСЈ (уп. цит. 1), Kristal-KEJ (уп. цит. 10), Kristal-ERML (уп. цит. 11), СтанПоп-ГрСЈ (уп. цит. 12), СимОс-ОФСКЈ (уп. цит. 13)
	ДАХ	Maretić-GSHSJ (уп. цит. 2), Simeon-ERjLN (уп. цит. 8)
ПРЕПРЕКА		Бел-УПСЈ (уп. цит. 1), Maretić-GSHSJ (уп. цит. 2), Милет-ОФСЈ (уп. цит. 3), Kristal-KEJ (уп. цит. 10), Kristal-ERML (уп. цит. 11), Гуд-ОПГ (уп. цит. 14)
ГОВОРНИ ОРГАНИ		Милет-ОФСЈ (уп. цит. 3), Стев-ССЈ (уп. цит. 5), Стев-ГрСЈ (уп. цит. 6), Гуд-ОПГ (уп. цит. 14), Subotić-ONSJ (уп. цит. 15)

Слободан ток фонационе струје најчешћи је критеријум за дефинисање вокала, а ретко се користи за дефинисање консонаната. Препрека, као артикулациона компонента, чешће се користи за дефинисање консонаната (гласова који нису вокали).⁴

Говорни органи нешто су компликованији критеријум од претходних јер се могу посматрати у целини или појединачно. Ако се посматрају као целина, онда се обично говори о гласовном каналу (вокалном, говорном тракту, писку). Ако се говорни органи посматрају појединачно, онда се најчешће говори о њиховом међусобном положају. Тада се обично не раздвајају покретни и непокретни артикулатор⁵.

1.1.2. Апсолутност – релативност својстава артикулационих компоненти

Свакој се од поменутих артикулационих компоненти могу приписивати апсолутна или релативна својства – нпр. *фонациона струја тече слободно / фонациона струја тече релативно слободно; фонациона струја не наилази на препреке, које стварају шум / фонациона струја не наилази на препреке које стварају шум* итд. Избор између приказивања апсолутног, односно релативног својства артикулационе компоненте требало би да буде део ширег методолошког оквира сваког рада. У фонологији се често прибегава намерном упрошћавању артикулационих или акустичких карактеристика у циљу издвајања дистинктивног обележја одређене групе гласова⁶. Тада ће се, на пример, занемарити *сужавање гласовног канала* приликом артикулације вокала, јер оно не представља дистинктивно обележје *вокалности*.

Следећом табелом илустроваћемо дистрибуцију *апсолутности* (односно *релативности*) својства артикулационих компоненти у цитираној литератури.

Табела бр. 4

АЛТЕРНАТИВЕ	ДИСТРИБУЦИЈА АЛТЕРНАТИВА
АПСОЛУТНО СВОЈСТВО	Maretić-GSHSJ (уп. цит. 2), Стев-ССЈ (уп. цит. 4 и 5, в. нап. 1), ELMZ-SHJ (уп. цит. 7), Simeon-ERjLN (уп. цит. 8 и 9), СтанПоп-ГрСЈ (уп. цит. 12), СимОс-ОФСКЈ (уп. цит. 13)
РЕЛАТИВНО СВОЈСТВО	Бел-УПСЈ (уп. цит. 1, в. нап. 2), Милет-ОФСЈ (уп. цит. 2, в. нап. 3), Стев-ГрСЈ (уп. цит. 6), Kristal-KEJ (уп. цит. 10), Kristal-ERML (уп. цит. 11), Гуд-ОПГ (уп. цит. 14), Subotić-ONSJ (уп. цит. 15 и 16)

⁴ О дефиницијама консонаната в. Батас 2005.

⁵ Раздваја их једино М. Стевановић (Стев-ГрСЈ, уп. цит. 6).

⁶ В., нпр., Јакобсон 1966.

Напомене:

1. М. Стевановић наводи и међусобно приближавање говорних органа; међутим за њега је главни критеријум ипак *непостојање препреке* (Стев-ССЈ: 73).
2. А. Белић наводи да се самогласници „образују [...] без преграда или теснаца у устима којима би се проузроковао шум“ (Бел-УПСЈ: 47). Пошто односна реченица има рестриктивну вредност, Белићев критеријум класификовали смо као *релативно својство*.
3. Б. Милетић дефинише изговор сваког гласа као „савлађивање извесне препреке која се ставља насупрот фонационој струји“ (Милет-ОФСЈ: 14), из чега произилази класификација гласова на основу степена препреке.

1.1.3. Позитивни – негативни критеријум⁷

Под позитивним критеријумом подразумевамо критеријум који је заснован на присуству неког својства артикулационе компоненте (нпр. *фонациона струја тече (релативно или апсолутно) слободно, говорни органи се међусобно приближавају* итд). Насупрот њима, негативни критеријуми су засновани на одсуству неког својства (нпр. *фонациона струја не налази на препреке, непостојање препреке, гласовни канал није затворен*). Ови критеријуми су комплементарни, под условом да су, између осталог, засновани на истим артикулационим компонентама. Комплементарни су, на пример: *фонациона струја тече апсолутно слободно са фонациона струја не налази на препреке, које стварају шум; фонациона струја тече релативно слободно са фонациона струја не налази на препреке које стварају шум*.

У литератури се гласови најчешће дефинишу комбиновањем двају комплементарних критеријума:⁸

(17) Врсту гласова при чијем изговору ваздушна струја кроз усну дупљу тече слободно, не налазећи нигде у њој на препреке, чине самогласници (вокали). (Стев-ССЈ: 73)

(18) Vokali su glasovi koji nemaju takve smetnje: vazduh prolazi relativno neometano kroz usta ili nos. (Kristal-KEJ:152)

(19) SAMOLASNICI ili VOKALI, glasovi pri čijem izgovoru vazдушна струја тече слободно кроз усну дупљу, не налазећи у њој на препреке. (ELMZ-SHJ: s.v. SAMOGLASNICI)

Ретко се може срести дефиниција вокала у којој се не наводе два комплементарна критеријума:

(20) *Самогласници* су гласови при чијем изговору ваздух из плућа пролази кроз душник и у гркљану покреће гласне жице, затим слободно тече кроз усну дупљу и излази у простор око говорника. (СтанПоп-ГрСЈ: 31)

⁷ Ови појмови нису исто што и позитивна и негативна *дефиниција*.

⁸ У овом и свим наредним цитатима, само су подвлачења накнадна. Сва остала истицања пренета су из извора.

Ако бисмо упоређивали дефиниције са два комплементарна критеријума и дефиниције са једним критеријумом, онда би се могло рећи да су дефиниције са једним критеријумом боље, јер не садрже редундантне информације.

1.1.4. Локализованост

Под локализованошћу подразумевамо критеријум којим се гласови класификују на основу (не)могућности да им се прецизно одреди место артикулације. Овакав критеријум среће се само код М. Стевановића:

(21) Говорна оруђа која при њихову изговору узимају учешћа, међусобно се мање или више приближавају, али се на путу ваздушне струје не додирују, што ће рећи да нема тачно одређеног места стварања самогласника, па се они зато и називају нелокализованим гласовима. (Стев-ССЈ: 73)

1.1.5. Спецификовање места потенцијалне препреке⁹

Под спецификовањем, односно неспецификовањем места потенцијалне препреке подразумевамо да ли се при дефинисању вокала као генеричког појма за место потенцијалне препреке наводи као релевантна цела дужина вокалног тракта или само један његов део – изнад ларинкса. На основу тога, сви би се критеријуми опште класификације гласова могли поделити на:

- 1) критеријуме без спецификованог места: *фонациона струја тече слободно = фонациона струја тече слободно кроз (цео) вокални тракт = не постоји препрека на путу фонационе струје кроз (цео) вокални тракт;*
- 2) критеријуме са спецификованим местом: *фонациона струја тече слободно изнад ларинкса = не постоји препрека на путу фонационе струје изнад ларинкса.*

Овим дефиниционим елементом имплицитно се обухвата још један критеријум за општу класификацију гласова – *активност гласних жица*: уколико се не спецификује место, активност гласних жица се не схвата као препрека.¹⁰ Ако се место пак спецификује, и активност гласних жица може се сматрати препреком. Посебно се у старијим радовима не може са сигурношћу рећи да ли се гласне жице сматрају препреком или не:

(21) Са **артикулационог** гледишта изговор сваког гласа претставља савлађивање извесне препреке која се ставља насупрот фонационој струји; према степену препреке разликујемо три основне групе гласова: вокале (самогласнике), сонанте (гласнике),

⁹ Треба разликовати од места творбе, артикулације гласова.

¹⁰ ПРЕПРЕКУ овде не треба схватати као ПРЕГРАДУ на гласним жицама (као код глоталних гласова), већ као артикулациону компоненту која утиче на ток фонационе струје. Треба ипак истаћи да се у иностраној литератури активност гласних жица често не сматра уопште артикулационом компонентом (в., нпр., Фант ²1970).

консонанте (сугласнике). При грађењу вокала пробија се фонациона струја само између гласних усана, које трепере, а затим се слободно креће кроз писак који је свуда довољно широк да не изазива његово задржавање (упор.: *a e y*). (Милет-ОФСЈ: 14)

Треба напоменути и то да се, пошто се под говорним органима најчешће подразумевају искључиво артикулатори¹¹ (тј. само они говорни органи који се налазе у усној шупљини), већ самим избором те артикулационе компоненте истовремено прави и избор у оквиру овог критеријума. Према томе, избором ове артикулационе компоненте имплицитно се спецификује место потенцијалне препреке, односно не посматра се цела дужина вокалног тракта, већ само део изнад ларинкса.

1.1.6. Спецификовање путање фонационе струје

Под спецификовањем, односно неспецификовањем путање фонационе струје подразумевамо да ли се при дефинисању вокала као генеричког појма у обзир узимају и усна и носна дупља, или се пак путања фонационе струје везује само за усну дупљу. На основу тога, све критеријуме опште класификације гласова можемо поделити на:

- 1) критеријуме без спецификовања путање: фонациона струја тече слободно изнад ларинкса = фонациона струја тече слободно кроз усну и носну дупљу;
- 2) критеријуме са спецификовањем путање: фонациона струја тече слободно (само) кроз усну дупљу.

Спецификовањем путање фонационе струје, имплицитно се укључује још један артикулациони критеријум – *положај меког непца*. У том се случају подразумева да се меко непце налази у горњем положају, односно да фонациона струја пролази само кроз усну дупљу.

Да ли ће се путања фонационе струје уопште спецификовати зависи и од тога да ли се дефинише појам „вокал уопште“, или се дефинише „вокал српског језика“. Ако се ради о првом, општијем значењу, у минималну дефиницију не би ни морала улазити информација о путањи фонационе струје, јер постоје и орални и назални вокали. Ако је пак реч о другом, ужем значењу, онда би у минималну дефиницију требало да уђе и ова информација, јер у савременом српском језику нема назалних вокала.

Следећом табелом илуструје се однос између критеријума са *спецификовањем места потенцијалне препреке* (и без њега) и критеријума са *спецификовањем путање фонационе струје* (и без њега), и истовремено се даје њихова дистрибуција у цитираној литератури.

¹¹ В. Симић – Остојић ³1996 (*passim*) и тамо дату поделу говорних органа на ИНДУКТОРЕ и МОДУЛАТОРЕ, који се даље деле на РЕЗОНАТОРЕ и АРТИКУЛАТОРЕ.

Табела бр. 5

АЛТЕРНАТИВЕ		ДИСТРИБУЦИЈА АЛТЕРНАТИВА
БЕЗ СПЕЦИФИКОВАЊА МЕСТА		Бел-УПСЈ (уп. цит. 1, в. нап. 1), <i>Maretić-GSHSJ</i> (уп. цит. 2), <i>Subotić-ONSJ</i> (уп. цит. 16)
СА СПЕЦИФИКОВАЊЕМ МЕСТА	СА СПЕЦИФИКОВАЊЕМ ПУТАЊЕ	<i>Simeon-ERjLN</i> (уп. цит. 8), <i>Kristal-KEJ</i> (уп. цит. 10), <i>СимОс-ОФСКЈ</i> (уп. цит. 13)
	БЕЗ СПЕЦИФИКОВАЊА ПУТАЊЕ	<i>Милет-ОФСЈ</i> (уп. цит. 3), <i>Стев-ССЈ</i> (уп. цит. 4 и 5), <i>Стев-ГрСЈ</i> (уп. цит. 6), <i>ELMZ-SHJ</i> (уп. цит. 7), <i>Simeon-ERjLN</i> (уп. цит. 8), <i>СтанПоп-ГрСЈ</i> (уп. цит. 12), <i>Гуд-ОПГ</i> (уп. цит. 14), <i>Subotić-ONSJ</i> (уп. цит. 15, в. нап. 2)

Напомене:

1. Иако А. Белић наводи да се вокали образују „без преграда или теснаца у устима“ (Бел-УПСЈ: 47), претпостављамо да се под „устима“ подразумева вокални тракт.
2. Љ. Суботић говори о сужавању, односно отварању „гласовног тракта“, али ипак као један од степена скале стриктуре наводи и „сужавање пролаза или само приближавања артикулатора“ (*Subotić-ONSJ*: 53).

1.2. Најближи виши појам

Као непосредно надређени, односно најближи виши појам помињу се ГЛАС (уп. цит. 1, 3–14), АПРОКСИМАНТ (уп. цит. 15–16) и СОНОРНИ¹² (звонки) ГЛАС (уп. цит. 2), при чему први има најширу екстензију.

1. Гласови

Ако се као критеријум за општу класификацију гласова постави критеријум с апсолутним својством артикулационе компоненте, у принципу се могу добити само двочлане класификације гласова¹³: *вокали и невокали; консонанти и неконсонанти*¹⁴.

С друге стране, применом критеријума с релативним својством артикулационе компоненте добијају се трочлане или вишечлане класификације¹⁵: *вокали, сонанти и консонанти; седам степена апертуре*, од којих се прва три се односе на вокале итд.

2. Апроксиманти

Апроксимантима се у овом раду нећемо детаљније бавити¹⁶, већ ћемо само дати њихове дефиниције у литератури и истаћи њихове артикулационе карактеристике:

¹² Пошто се појам сонорни глас дефинише на основу акустичких критеријума, њиме се у овоме раду нећемо бавити.

¹³ Дефиниција појма глас не спада у овај рад, јер се не тиче само артикулационе фонетике.

¹⁴ Могућа су и друга решења. На пример, континуанти и неконинуанти (в. Чомски – Хале 1968).

¹⁵ Више о методолошким проблемима у вези са двочланим и трочланим поделами в. Поповић 2003.

¹⁶ О АПРОКСИМАНТИМА ће бити више речи у наредном раду, посвећеном класификацији СОНАНАТА.

(23) *Aproksimant* = „kontinuant bez frikacije“, tj. svi vokali i sonanti prilikom kojeg se izgovora ne prekida tok fonacione struje. (Subotić-ONSJ: 53)

(24) **aproksimant** Орљти термин којим се слуће неки FОНЕТИИАРИ у класификацији гласова на основу НАЃИНА ИЗГОВОРА, а који одговара ономе љто би се у другим приступима назвало KONTINUANTIMA BEZ FRIKЦИЈЕ, tj. [w], [j], [r], [l] i сви VOKALI. Овај термин заснива се на ARTIKULACИЈАМА утолито љто се један артикулатор приближава другоме, али присутно сућавање није толико да би се произвела ћјјна фрикација. У неким анализама i [h] се сматра апроксимантом (tj. безвучним еквивалентом VOKALA који следи). [...] (Kristal-ERML: s. v. APROKSIMANT)

(25) **апроксимант** [...] 1. (такође **континуант без фрикциије**) Сегмент, обично консонант (у оба значења), артикулисан са сућењем које је типично веће од онога које је потребно за вокале, али недовољно изразито да произведе турбулентну ваздушну струју као ни, услед тога, фрикцииски шум, бар код звучних, премда безвучни апроксиманти могу укључивати нешто фрикциије, а према неким дефиницијама и морају. Примери: [w j]. Ладефогед (1964, 1971), Аберкромби (1967), Катфорд (1977) и Лејвер (1994) нуде читав низ нееквивалентних дефиниција овог термина. Ладефогедова дефиниција укључује латералне резонанте (или **латералне апроксиманте**) као што је /l/, које неки други искључују, и такође укључује *све* вокале, што је пракса другде непозната и у каснијим радовима напуштена (Ладефогед остаје нејасан у погледу [h]); Катфордова дефиниција укључује високе вокале као што су [i] и [u], које други аутори обично не сврставају међу апроксиманте, као и безвучну високовокалску реализацију [h], али искључује вокале који нису високи и остале реализације [h] које нису високе; једино Лавер укључује спецификацију „несилабички“ у своју дефиницију, и тиме укључује [h], али искључује обичне вокале¹⁷. (Траск 1996: s. v. APPROXIMANT)

Као што се може уочити на основу изложеног, дефиниције овог појма су врло различите, а најубљивија је разлика у екстензији, која се може упрошћено представити на следећи начин:

- 1) АПРОКСИМАНИ = вокали и неки сонанти
- 2) АПРОКСИМАНИ = неки сонанти

Што се тиче пак дефиниција по интензији, може се направити паралела са дефиницијама вокала. У горњим цитатима помињу се све три артикулационе компоненте: *фонациона струја* (уп. цит. 23), *препрека* (уп. цит. 24, 25) и *положај говорних органа* (уп. цит. 24, 25). Такође се појављују критеријуми *са апсолутним* (уп. цит. 23) и *са релативним својством артикулационе компоненте* и *са релативним својством* (уп. цит. 24, 25).

¹⁷ „**approximant** [...] 1. (also **frictionless continuant**) A segment, usually a **consonant** (either sense), articulated with a constriction which is typically greater than that required for a vowel but not radical enough to produce turbulent air flow and hence friction noise, at least when voiced, though a voiceless approximant may involve some friction, and necessarily does in some definitions. Examples: [w j]. Ladefoged (1964, 1971), Abercrombie (1967), Catford (1977) and Laver (1994) offer a range of non-equivalent definitions of the term. Ladefoged’s includes lateral resonants (or **lateral approximants**) like /l/, excluded by some others, and also included *all* vowels, a usage which is elsewhere unknown and which in more recent works he has abandoned (Ladefoged equivocates over [h]); Catford’s includes high vowels like [i] and [u], not usually regarded as approximants by other analysts, and also voiceless high-vowel realization of [h], but excludes non-high vowels and non-high versions of [h]; Laver, uniquely, includes the specification “non-syllabic” in his definition, thereby including [h] but excluding ordinary vowels...”

Ако би се апроксиманти и могли релативно јасно дефинисати из угла артикулационе фонетике, дефиниција вокала у таквој класификацији није једноставна и не може се формулисати само на основу артикулационих критеријума.

1.3. Термини за генерички појам

Следећом илустроваћемо дистрибуцију термина у цитираној литератури.

Табела бр. 6

АЛТЕРНАТИВЕ	ДИСТРИБУЦИЈА АЛТЕРНАТИВА
САМОГЛАСНИЦИ (в. нап. 1)	Бел-УПСЈ (уп. цит. 1), Милет-ОФСЈ (уп. цит. 3), Стев-ССЈ (уп. цит. 4), Стев-ГрСЈ (уп. цит. 6), ELMZ-SHJ (уп. цит. 7), Simeon-ERjLN (уп. цит. 8 и 9), Kristal-ERML (уп. цит. 11), СтанПоп-ГрСЈ: (уп. цит. 12), Гуд-ОПГ (уп. цит. 14)
ВОКАЛИ (в. нап. 2)	Maretić-GSHSJ (уп. цит. 2), Милет-ОФСЈ (уп. цит. 3), Стев-ССЈ (уп. цит. 4), Стев-ГрСЈ (уп. цит. 6), ELMZ-SHJ (уп. цит. 7), Simeon-ERjLN (уп. цит. 8), Kristal-KEJ (уп. цит. 10), Kristal-ERML (уп. цит. 11), Гуд-ОПГ (уп. цит. 15), Subotić-ONSJ (уп. цит. 15 и 16)
НЕЛОКАЛИЗОВАНИ ГЛАСОВИ (в. нап. 3)	Стев-ССЈ (уп. цит. 5)
ПЕРИОДИЦИ ¹⁸	СимОс-ОФСКЈ (уп. цит. 13)

Напомене:

1. Термин самогласник упућује на функцију ове класе гласова у оквиру слога, тј. њихову особину да чине језгро слога или да представљају најмањи могући сегмент који самостално може градити слог. Према томе, ни овај термин, строго посматрано, не припада артикулационој фонетици.
2. Термин вокал једино својом етимологијом упућује на строго акустичке критеријуме¹⁹, али се данас уклапа у термилошке системе како артикулационе, тако и акустичке фонетике.
3. Термин нелокализовани глас, за разлику од претходна два, припада искључиво термилошком систему артикулационе фонетике, али се и поред тога не би могао препоручити јер никада и није ушао у ширу употребу.

2. Критеријуми за класификације вокала

Три су најчешћа критеријума за класификације вокала: 1) положај језика у хоризонталном правцу; 2) положај језика у вертикалном правцу; 3) положај усана. Размотрићемо посебно сваки од њих.

¹⁸ Термин ПЕРИОДИК везује се за акустичке критеријуме, па га нећемо посебно разматрати.

¹⁹ Уп. „vocalis – glasan, zvučan, < vox, -cis – glas“ (Simeon-ERjLN: s.v. VOKAL).

2.1. Положај језика у хоризонталном правцу

У домаћој литератури овај критеријум различито се схвата и употребљава:

- **Ст. Новаковић** наводи да се гласови *a, o, y, p* изговарају без учешћа непца, а да се *e* и *и* изговарају тако што се језик „прикључује у неколико непцу, те и оно учествује у њиховом изговору“. Са становишта савремене фонетике, овакав опис је непрецизан, и то из два разлога. Прво, под учешћем говорног органа обично се подразумева његово активно учешће, односно увек се (бар имплицитно) прави разлика између пасивних и активних говорних органа²⁰. Друго, под *учешћем непца* данас се најчешће подразумева учешће *меког непца*, што као резултат има формирање назалних односно оралних гласова. Новаковић поставља овакав критеријум да би даље све самогласнике поделио на непчане и ненепчане и да би показао да „пред непчаним самогласницима ненепчани сугласници теже да се такође у непчане сугласнике претворе, нпр. јунак, јуначе [...]“ (Новак-СГр: 30).
- **А. Белић** на следећи начин описује вокале: „[...] језик је или повучен уназад и мало опуштен (као код *a*) или издигнут према задњем делу тврдог непца (као код *y*) или је подигнут према предњем тврдом непцу (као код *и*). Зато је узето да се према тим местима и одређују гласови као предњи, средњи и задњи [...]“ (Бел-УПСЈ: 47).
- **Б. Милетић** према положају језика у хоризонталном правцу разликује вокале: „1) предњег реда (*e* и *и*): при њиховом изговору помера се језик у правцу напред ка тврдом непцу (због чега се и зову палатални); 2) средњег реда (*a*): језик се углавном не помера ни напред ни назад; 3) задњег реда (*o* и *y*): језик се повлачи уназад ка мекоме непцу (због чега се и зову веларни).“ (Милет-ОФСЈ: 16-17).
- **Љ. Суботић** такође се ослања на претходно наведени критеријум, али истиче и да термин предњи вокал није адекватан јер „имплицира покретање масе језика напред“, што се заправо не дешава, пошто се у том положају не активирају мишићи језика. Према томе, „примеренија класификација вокала била би на задње и незадње“ (Subotić-ONSJ: 60-61)
- **М. Стевановић** наводи да се „[п]ри стварању самогласника *и* и *e* језична маса [...] креће према предњем делу уста“, а на сличан начин, *mutatis mutandis*, описује се и артикулација вокала задњег реда (Стев-ССЈ: 73). Артикулација ових гласова слично се описује и у ELMZ-SHJ: s.v. SAMOGLASNICI, СтанПоп-ГрСЈ: 31 и СимОс-ОФСКЈ: 178.

²⁰ О разлици између активних и пасивних органа в. Батас 2005.

- **Д. Кристал**, насупрот свим претходно наведеним ауторима, као критеријум узима „део језика који се подиже“: ако се подиже предњи део језика, гласови ће бити предњег реда, ако се подиже задњи део језика, гласови ће бити задњег реда (Kristal-KEJ: 153).

На основу изложеног, могу се издвојити три параметра²¹ – артикулационе компоненте, стање артикулационих компонената и критеријум према којем се одређује кретање покретног артикулатора (уколико се уопште кретање узима у обзир) – и представити их следећом табелом:

Табела бр. 7

ИЗВОР	ПАРАМЕТРИ								
	АРТИКУЛАЦИОНЕ КОМПОНЕНТЕ				СТАЊЕ			КРИТЕРИЈУМ	
	ПОКРЕТНЕ		НЕПОКРЕТНЕ		КРЕТАЊЕ		МИРОВАЊЕ	АПСОЛ.	РЕЛАТ.
	ДЕО ЈЕЗИКА	ЦЕО ЈЕЗИК	ДЕО УСТА	НЕПЦА	ДВОСМЕР.	ЈЕДНОСМЕР.			
Бел-УПСЈ	-	+	-	+	-	-	-	-	+
Милег-ОФСЈ	-	+	-	+	+	-	-	-	+
Стев-ССЈ	-	+	+	-	+	-	-	+	-
ELMZ-SHJ	-	+	+	-	+	-	-	+	-
Simeon-ERjLN	-	+	-	+	+	-	-	+	-
Kristal-KEJ	+	-	-	-	-	-	+	-	-
СтанПоп-ГрСЈ	-	+	+	+	+	-	-	+	-
СимОс-ОФСКЈ	-	+	+	+	+	-	-	+	-
Subotić-ONSJ	-	+	-	+	-	+	-	-	+

Пошто су вокали, као што смо видели, нелокализовани гласови, њихова класификација према месту творбе захтева сасвим другачији приступ од класификације консонаната према том истом критеријуму. Најприближнија класификацији по месту творбе јесте управо класификација вокала према хоризонталном положају језика.

Као што се може видети из табеле, најчешћа комбинација артикулационих компонената јесте *цео језик* и *непца*, тј. кретање целог језика према једном од небаца. С друге стране, једино Кристал као артикулациону компоненту наводи *део језика*, па су вокали предњег или задњег реда гласови који настају подизањем предњег или задњег дела језика.

Следећи параметар који смо издвојили јесте *стање* покретног артикулатора, тј. језика. Под *кретањем* подразумевамо искључиво кретање у хоризонталном правцу. *Мировање* такође треба схватити релативно – као одсуство кретања у хоризонталном правцу, а не апсолутно – као одсуство било каквог кретања. Оно што је заједничко свим описима вокала јесте динамичко одређење артикулационе компоненте (наиме, језик се или *креће* или је *усмерен* или се *подиже* један његов део).

У оквиру *кретања* издвојили смо још два параметра: *једносмерно* и *двосмерно* кретање. Под двосмерним кретањем подразумевамо да се и за вокале предњег и за вокале задњег реда узима кретање језика према предњем или задњем непцу, односно према предњем или задњем делу уста.

²¹ Искључили смо Ст. Новаковића јер је његов опис методолошки неупоредив са осталим радовима.

Белић не наводи експлицитно критеријуме за класификацију вокала према положају језика у хоризонталном правцу, већ само даје опис њихове артикулације, из којег се, међутим, не може јасно закључити да ли се има у виду *хоризонтално* или *вертикално* кретање језика приликом артикулације вокала предњег реда:

(26) /i/: ако приближимо средњи и предњи део језика према предњем делу тврдог непца, али тако да међу језиком и предњим непцем остане довољно широк пролаз за струјање ваздуха без шума, добићемо високи предњејезични положај који даје самогласник *i* – високи, тврдопечани или „непчани“, „палатални“ вокал. (Бел-УПСЈ: 48)

За разлику од Белића, Љ. Суботић, као што смо већ видели, експлицитно наводи да се језик не помера унапред приликом артикулације вокала предњег реда. (Subotić-ONSJ: 60-61)

Последњи параметар који смо издвојили јесте *критеријум* на основу којег се одређује кретање језика, а који може бити апсолутан (без референтне тачке) или релативан (са референтном тачком).

Аутори који се користе апсолутним одређењем покрета артикулационог ограна без референтне тачке, подразумевају да се артикулациони органи крећу напред ка уснама или назад ка задњем непцу.

Што се тиче релативног одређења од референтне тачке, могу се издвојити два случаја:

а) За референтну тачку узима се позиција једног од вокала српског језика, као нпр. код Б. Милетића, који за референти вокал узима *a*:

(27) Према положају језика у хоризонталном правцу разликујемо вокале: 1) предњег реда (*e* и *u*): при њиховом изговору помера се језик у правцу напред ка тврдоме непцу (због чега се и зову палатални); 2) средњег реда (*a*): језик се углавном не помера ни напред ни назад; 3) задњег реда (*o* и *y*): језик се повлачи уназад ка меком непцу (због чега се и зову веларни). (Милет-ОФСЈ: 17)

Применом оваквог критеријума у цитираној литератури добија се тро-члана подела вокала према хоризонталном положају језика, представљена следећом табелом:²²

Табела бр. 8

		ХОРИЗОНТАЛНИ ПОЛОЖАЈ ЈЕЗИКА		
		ПРЕДЊИ	СРЕДЊИ	ЗАДЊИ
ВЕРТИКАЛНИ ПОЛОЖАЈ ЈЕЗИКА	ВИСОКИ	<i>и</i>		<i>у</i>
	СРЕДЊИ	<i>е</i>		<i>о</i>
	НИСКИ		<i>а</i>	

²² У овој класификацији, као и у наредној (табела бр. 9), паралелно учествују и други критеријуми (акустички и фонолошки), којима се у овоме раду не бавимо.

б) За референтну тачку не узима се позиција неког од постојећих вокала српског језика, као нпр. код А. Белића:

(28) Ако се из неутралног положаја цео језик сем врха покрене нешто уназад и опусти, док се на средњој линији његовој ствара жлеб, а врх његов додирује доње секутиће и њихове алвеоле, па при отвореним устима остави да прође звучна струја, добићемо вокал а [...]. (Бел-УПСЈ: 49)

Применом оваквог критеријума у цитираној литератури добија се дво-члана подела вокала према хоризонталном положају језика, представљена следећом табелом:

Табела бр. 9

		ХОРИЗОНТАЛНИ ПОЛОЖАЈ ЈЕЗИКА		
		ПРЕДЊИ	СРЕДЊИ	ЗАДЊИ
ВЕРТИКАЛНИ ПОЛОЖАЈ ЈЕЗИКА	ВИСОКИ	<i>и</i>		<i>у</i>
	СРЕДЊИ	<i>е</i>		<i>о</i>
	НИСКИ			<i>а</i>

2.2. Положај језика у вертикалном правцу и вилични угао

Положај језика у вертикалном правцу и вилични угао врло често се доводе у везу. Разлоге томе треба тражити у артикулационој реалности и у примени ових критеријума на вокалски систем српског језика. Што се тиче артикулационе реалности, свако спуштање или подизање језика праћено је истовременим спуштањем или подизањем вилице, што се може видети и из следећег цитата:

(29) Термин „апертура“ врло често се меша с термином „отвореност“, који подразумева већи или мањи размак између вилица, а што у светлу компензационе фонетике представља секундарни изговорни параметар. (Гуд-ОПГ: 39)²³

А применом ових критеријума на класификацију вокала српског језика, добијају се исти резултати, што истиче и Љ. Суботић:

(30) *Vokali su raspoređeni u prve tri aperture srazmerno stepenu otvorenosti viličnog ugla, što se poklapa sa tradicionalnom klasifikacijom vokala na osnovu stepena uzdignutosti jezika prema nepcu u toku izgovora (prema tzv. vertikalnom kriteriju, čime se proizvodi specifičan akustički utisak za svaki vokal).* (Subotić-ONSJ: 53)

Следећом табелом илуструје се однос поменутих критеријума и резултата класификације:

²³ О појмовима АПЕРТУРА И ОТВОРЕНОСТ У КЛАСИФИКАЦИЈИ ГЛАСОВА В. БАГАС 2005.

Табела бр. 10

		ТЕРМИНИ	
		ВИСОКИ/НИСКИ (ВОКАЛ)	ОТВОРЕНИ/ЗАТВОРЕНИ (ВОКАЛ)
КРИТЕРИЈУМИ	ВЕРТИКАЛНИ ПРАВАЦ ЈЕЗИКА	+	+
	ВИЛИЧНИ УГАО	-	+

Као што се може видети, класификација вокала на ОТВОРЕНЕ и ЗАТВОРЕНЕ може бити резултат примене и једног и другог критеријума (*вертикални правац језика* и *вилични угао*), а класификација на ВИСОКЕ и НИСКЕ резултат је примене искључиво првог критеријума (*вертикални правац језика*). Тако, с једне стране, Б. Милетић дефинише отворене и затворене вокале на основу *положаја језика у вертикалном правцу*:

(31) Вокали при којима је језик ближе непцима зову се затворени (затворено *e* је на пример између *e* и *u*, затворено *o* између *o* и *y*). Насупрот томе отворени вокали су они при којима је пролаз већи (отворено *e* је између *e* и *a* итд.). (Милет-ОФСЈ: 17, фн.)

А с друге стране, аутори ELMZ-SHJ и СтанПоп-ГрСЈ отворене и затворене вокале дефинишу на основу *виличног угла*:

(32) Po tome koliko je donja vilica rastavljena od gornje meri se otvorenost, odnosno zatvorenost samoglasnika. Pošto je najveće odstojanje pri izgovoru glasa *a*, to je on *najotvoreniji*, *srednje otvorenosti* su *e* i *o*, a *zatvoreni* su *i* i *u*, jer je razmak između donje i gornje vilice pri njihovom izgovoru najmanji. (ELMZ-SHJ: s.v. SAMOGLASNICI)

(33) Вокал *u* је *затворени* вокал, јер је размак између вилица при његовом изговору врло мали, а вокал *e* је *средње отворености*, јер је размак између горње и доње вилице средњи (уста си мало отворена). (СтанПоп-ГрСЈ: 31)

(34) Према величини угла који чине горња и доња вилица, то јест према томе колико су уста отворена, одређује се најотворенији вокал (*a*), средње отворен (*o*) и затворен вокал (*y*). (СтанПоп-ГрСЈ: 31-32).

2.3. Положај усана

У традиционалној граматици овај се критеријум мање-више уједначено одређује. Б. Милетић, на пример, на основу „артикулације усана“ вокале дели на оне са „дугуљастим“ („дугачким и узаним усненим отвором“), као што су *e* и *u*, оне са „великим“ („дугачким и широким“) отвором, као што је вокал *a*, и на оне са „округлим“ („кратким у уским“) отвором, као што су *o* и *y* (Милет-ОФСЈ: 17).

Међутим, у новијим радовима положај усана при изговору вокала посматра се као помоћно, односно додатно место изговора²⁴. На пример, С. Гудурић наводи да „[...] самогласници /o/ и /u/ осим основног места изго-

²⁴ Детаљније о томе в. и Батас 2005.

вора које је у задњем делу усног резонатора, имају и помоћно – на уснама, што заправо значи да заобљене усне не формирају већ само додатно обликују ове гласове“ (Гуд-ОПГ: 37).

2.4. Термини за вокалске класе

Терминолошки проблеми који се јављају у вези са критеријумом *положај језика у хоризонталном правцу* могу се укратко приказати следећом табелом.

Табела бр. 11

ИЗВОР	ТЕРМИНИ	
Бел-УПСЈ	ПРЕДЊЕЈЕЗИЧНИ ТВРДОНЕПЧАНИ НЕПЧАНИ ПАЛАТАЛНИ	ЗАДЊЕЈЕЗИЧНИ ЗАДЊЕНЕПЧАНИ НЕНЕПЧАНИ ВЕЛАРНИ
Милет-ОФСЈ	ПРЕДЊЕГ РЕДА ПАЛАТАЛНИ	ЗАДЊЕГ РЕДА ВЕЛАРНИ
Стев-ССЈ	ПРЕДЊЕГ РЕДА	ЗАДЊЕГ РЕДА
ELMZ-SHJ	ПРЕДЊЕГ РЕДА	ЗАДЊЕГ РЕДА
Simeon-ERjLN	ПРЕДЊИ ПАЛАТАЛНИ ПРЕДЊЕГ РЕДА	СТРАЖЊИ ВЕЛАРНИ СТРАЖЊЕГ РЕДА
Kristal-EPML	ПРЕДЊИ (ПРЕДЊЕГ РЕДА)	ЗАДЊИ (ПОСТЕРИОРАН) (ЗАДЊЕГ РЕДА)
СтанПоп-ГрСЈ	ПРЕДЊЕГ РЕДА	ЗАДЊЕГ РЕДА
СимОс-ОФСКЈ	ПРЕДЊЕГ РЕДА	ЗАДЊЕГ РЕДА
Subotić-ONSJ	(ПРЕДЊИ) НЕЗАДЊИ	ЗАДЊИ

Може се закључити да је најчешћи терминолошки пар (бар у домаћој литератури) ПРЕДЊЕГ РЕДА – ЗАДЊЕГ РЕДА.

Пар НЕПЧАНИ – НЕНЕПЧАНИ произилази из примене критеријума који узима у обзир (и) утицај вокалв на консонанте. Уз то, термин НЕПЧАНИ ГЛАС може се (према Simeon-ERjLN: *s.v.* NEPČANI GLAS) односити на:

- 1) све предњо-, средњо-, и стражњонепчане гласове,
- 2) само на такве сугласнике (без вокала),
- 3) само на предњонепчане сугласнике.

Пар ПАЛАТАЛНИ – ВЕЛАРНИ ретко се употребљава за вокале, а врло често за поделу консонанта по месту творбе.

За пар МЕКИ – ТВРДИ може се пронаћи више недостатака. Термин МЕК се може односити на палаталне, умекшане (палатализиране), сугласнике и самогласнике, односно на сваки глас „чији је изговор пропраћен широким додиром језика на тврдо непце“ (Simeon-ERjLN: *s.v.* МЕК). Даље, исти термин се у старијој фонетској литератури односи на акустичке карактеристи-

ке гласова, па није погодан и за опис гласова са становишта артикулационе фонетике.

Термиолошки парови твдронепчани – меконепчани и предњонепчани – задњонепчани могу се сматрати проблематичним јер су у контрадикцији са основном артикулационом карактеристиком вокала – њиховом нелокализованошћу.

Што се тиче термиолошких проблема у вези са критеријумом *положај језика у вертикалном правцу*, они настају тек када се вокали сагледају из шире перспективе. Наиме, у наставној, а и научној пракси, о вокалима се ретко говори искључиво са артикулационог становишта. Напротив, врло често се о вокалима истовремено говори и са артикулационог, и акустичког и фонолошког становишта. Оно што тада може да буде извор недоумица јесте различита употреба термина висок у артикулационој и акустичкој фонетици. На пример, вокал *и* је високи вокал и са једног и са другог становишта, за разлику од вокала *у*, који је високи вокал са становишта артикулационе фонетике, а ниски са становишта акустичке фонетике.

Закључак

У раду су најпре изложене дефиниције вокала из обрађене литературе, односно критеријуми за општу класификацију гласова. Затим смо на основу њих сагледавали понаособ релевантне дефиниционе елементе (артикулационе компоненте и њихова апсолутна, односно релативна својства, међуоднос позитивних и негативних критеријума, локализацију, спецификовање места потенцијалне препреке и спецификовање путање фонационе струје), презентујући уједно њихову дистрибуцију у литератури и истичући поједине проблеме у вези с њима.

Што се тиче дефиниција вокала (као генеричког појма), као кључни проблем видимо недостатак „минималних“ дефиниција, које би се заснивале на најмањем потребном броју критеријума и које не би садржавале редундантне информације. А шта ће се све укључити у „минималну“ дефиницију вокала, зависи и од тога да ли се дефинише „вокал уопште“ или „вокал српског језика“.

Три артикулацијона критеријума за класификацију вокалв која су детаљније размотрена јесу *положај језика у хоризонталном правцу*, *положај језика у вертикалном правцу* и *вилични угао*. За први од њих истакли смо да може резултовати и двочланом и трочланом класификацијом, али се при њиховом вредновању (односно избору једне или друге поделе као адекватније) морају пак узети у обзир не само артикулациони већ и акустички, а потом и фонолошки моменти. Други и трећи артикулациони критеријум сагледали смо заједно, будући да се тако обично и наводе у литератури, а применом сваког од њих појединачно на вокалски систем српског језика долази се до исте поделе – а то може бити узрок извесне термиолошке конфузије.

ИЗВОРИ ЦИТАТА

Бел-УПСЈ: Александар Белић, *Универзитетска предавања из савременог српскохрватског језика. Библиографија радова Александра Белића*, (Изабрана дела Александра Белића, 14. том, приређивач Ж. Станојчић), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000.

Гуд-ОПГ: Снежана Гудурић, *О природи гласова*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.

ELMZ-SHJ: Asim Peco i Živojin Stanojčić (redaktori i urednici), *Enciklopedijski rečnik Mozaik znanja, I: Srpskohrvatski jezik*, Београд: Interpres, 1972.

Kristal-KEJ: Dejvid Kristal, *Kembrička enciklopedija jezika* (ред. Р. Бугарски), Београд: Нолит, [1996].

Kristal-ERML: Dejvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike* (prev. I. Klajn, B. Hlebec), II izd., Београд: Nolit, 1999 [1980].

Maretić-GSHSJ: Tomo Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika*. III, nepromijenjeno izdanje, Zagreb: Matica hrvatska, 1963 [1899].

Милет-ОФСЈ: Бранко Милетић, *Основи фонетике српског језика*, Београд: Научна књига, 1960.

Новак-СГр: Стојан Новаковић, *Српска граматика*, Београд: Државна штампарија, 1894.

Simeon-ERjLN: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I i II tom, Zagreb: Matica hrvatska, 1969.

СимОс-ОФСКЈ: Радоје Симић, Бранислав Остојић, *Основи фонологије српског књижевног језика*, III издање, Београд: Универзитет у Београду, 1996 [1981].

СтанПоп-ГрСЈ: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српског језика*, 10. издање, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005 [1989].

Стев-ГрСЈ: Михаило Стевановић, *Граматика српскохрватског језика за школе средњег образовања*, четврто издање, Цетиње: Обод, 1983 [1951].

Стев-ССЈ: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик. I. Увод. Фонетика. Морфологија*, пето издање, Београд: Научна књига, 1989 [1964].

Subotić-ONSJ: Ljiljana Subotić, *Ortoepska i ortografska norma standardnog srpskog jezika*, Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za medijske studije; Београд: WUS Austria, 2005.

ЛИТЕРАТУРА

БАТАС 2005: Ана Батас, „Класификација консонаната српског језика са становишта артикулационе фонетике – термиолошки аспект“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 34/3, 113-135.

ЈАКОБСОН 1966: Роман Јакобсон, *Лингвистика и поетика*, Београд: Нолит.

ЛАДЕФОГЕД ³1993 [1975]: Peter Ladefoged, *A Course in Phonetics*, New York: Harcourt Brace Jovanovich.

ПОПОВИЋ 2003: Љубомир Поповић, „Трочлане поделе у граматицама М. Стевановића“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/3, 7-21.

ПОПОВИЋ 2005: Љубомир Поповић, „Табеларни метод анализе дефиниција и дефиниционих комплекса у његова примена на дефиниције граматике и њених дисциплина“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 34/3, 7-93.

СИМИЋ–ОСТОЈИЋ ³1996 [1981]: Радоје Симић, Бранислав Остојић, *Основи фонологије српског књижевног језика*, Београд: Универзитет у Београду.

ТРАСК 1996: R. L. Trask, *A Dictionary of Phonetics and Phonology*, London: Routledge.

ФАНТ ²1970 [1960]: Gunnar Fant, *Acoustic Theory of Speech Production (With Calculations based on X-Ray Studies of Russian Articulations)*, The Hague: Mouton.

ЧОМСКИ – ХАЛЕ 1968: Noam Chomsky, Morris Halle, *Sound Pattern of English*, New York: Harper and Row.

SERBIAN VOMEL CLASSIFICATION FROM THE STANDPOINT OF
ARTICULATORY PHONETICS – THE TERMINOLOGICAL ASPECT

Summary

In this paper the author examines the articulatory criteria for definitions and classifications of vowels of the Serbian language. These criteria are either examined directly, based on the explicit definitions in Serbian grammars and phonetics handbooks, or indirectly – by reconstructing them according to the given classifications. Additionally, the author examines the terms for the vowel classes which are connected with these criteria.

Ana Batas

Милан Стакић
(Београд)

МОРФОНОЛОШКА ПРАВИЛА И ИЗУЗЕЦИ

САЖЕТАК: У раду ће се анализирати дефинисање морфонолошких појава и такозвани изузеци – у најпознатијим средњошколским и универзитетским уџбеницима и приручницима код нас.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: правило, изузетак, гласовна промена, алтернација, синхронија, дијахронија.

О овој теми много је писано, у разним приликама и, мање-више, уопштено. И сâм сам о овим питањима расправљао у неколико радова (поред оних у књизи *Морфонологија и деривација* и оних у зборницима у оквиру пројекта *Терминолошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика*, издвојио бих још и: *Гласовни процеси и аналошка уопштавања*, *Морфонолошке појаве у граматичком систему Михаила Стевановића* и *Дијахрони и синхрони аспекти гласовних закона*). Тешко је, дакле, написати нешто ново и избећи непотребно понављање, зато ћу у овом раду анализирати дефинисање гласовних закона (правилâ) и дате изузетке (одступања), конкретно – у *Граматици српског језика Живојина Станојчића*, *Љубомира Поповића*, у *Савременом српскохрватском језику I* Михаила Стевановића и у *Енциклопедијском лексикону Мозаик знања I: Српскохрватски језик*. Циљ ми је да покажем тесну везу дефиниција морфонолошких појава и такозваних изузетака. Анализираћу само оне појаве које се у савременом српском језику јављају у виду гласовних алтернација, насталих као резултат гласовних закона (правилâ), или, другим речима – *условне* а не *апсолутне* гласовне промене (Стевановић 1970: 85), односно *комбинаторичке* а не *спонтане* фонетске појаве (Сосир 1996: 146). При том ћу дефиниције и дефиниционе комплексе (Поповић 2005: 7) цитирати хронолошким редом: I (Стевановић 1970), II (Енциклопедијски лексикон Мозаик знања 1972) и III (Станојчић–Поповић 2004), а изузетке ћу навести заједно са објашњењима аутора (ако су дата) и својим коментарима.

1. I **Једначење по звучности**. – а) Када се било који безвучни шумни сугласник нађе у скупу с било којим шумним звучним, они се у српскохрватском језику редовно међусобно једначе, обично према другом по реду сугласнику ...¹

б) И обрнуто, ако је други по реду сугласник једнога скупа безвучан, а први звучан, – и први, једначећи се са другим, у резултату истог физиолошког процеса, губи звучност, и он, тј., постаје безвучан ...

При овоме процесу једначења сугласника по звучности (односно делимичне и регресивне асимилације) поједини сугласници мењајући се не прелазе у макар који други сугласник одговарајуће звучности, већ се сваки од њих мења у себи најсроднији глас, у сугласник истог места и начина артикулације, или како се то каже у свој парњак друкчије звучности.

М. Стевановић наглашава да се ово једначење врши и у вези двеју речи (у *сантхију*), али се не пише: чујемо: *прет кућом, з браћом*, али пишемо: *пред кућом, с браћом* и сл. Извршено једначење унутар речи и пише се. У писању (не у изговарању) јављају се изузеци. Сам Вук Караџић је одступио од прокламованог принципа *пиши као што говориш* када је оставио неизмењено *д* испред *с* и *ш*: *одступити, градски, људство, одшетати* и сл. Он је то објаснио потребом очувања основног облика речи да би се избегло сливање *т* и *с* у африкату *џ* (*љуџки, брџки* м. *људски, брдски*) или губљење *д* испред *с* (*срество, сроство, преседник* м. *средство, сродство, председник* и сл.).

Међу „случајеве одступања од закона о једначењу сугласника” М. Стевановић наводи и примере ген. мн.: *женидаба, удадаба, примедаба, сведоцаба* према номинативу једнине: *женидба, удадба, примедба, сведоцаба*. Овде, међутим, нема „одступања”, већ се ради о аналошком уопштавању (деривационе) основе.

II **Једначење по звучности**, гласовна појава изражена у усаглашавању једне од артикулационих компонената (звучност/безвучност) код извесног броја сугласника када се нађу у групи – ако се унутар једне речи у нашем језику нађу два сугласника неједнаке звучности, а од њих није ни један из групе сонаната, онда се по правилу први из групе асимилује, прилагођава према другоме.

Слична дефиниција је дата и у одредници *Асимилација по звучности*. И овде се истиче одступање у писању: по одредбама Правописа из 1960. године не пише се *тс, тш* него остаје *дс, дш* (*председник, одшетати*). Затим се додаје: „Има још случајева када се пишу два сугласника неједнаке звучности унутар једне речи, то су случајеви *где би једначење могло да утиче на измену значења* [подвлачење – МС] или кад су у питању речи преузете из страних језика: *подтекст, постдипломски, предтурски, Хабсбурговци, Вашингтон*”... (Мозаик знања 1972: 35). Дата су, дакле, два објашњења, два узрока писања два сугласника неједнаке звучности унутар једне речи: чување значења речи и преузимање речи из страних језика. Пита-

¹ Три тачке означавају изостављени текст који није тесно везан за дефиницију или дефинициони комплекс.

ње је само може ли се значење речи чувати само у писању или се на то мора пазити и у изговарању, што би тек тада било одступање од једначења по звучности.

III Алтернације звучних и беззвучних сугласника (производ једначења по звучности). Фонолошке алтернације звучних и беззвучних сугласника резултат су гласовне појаве прилагођавања сугласника другим сугласницима [у] оном елементу артикулације који чини њихова звучност, односно беззвучност, која се назива *једначењем сугласника по звучности*. Када се у речи нађу у додиру два права сугласника различите звучности, први од њих се прилагођава другоме. ... Други сугласник од два у непосредном додиру својом артикулацијом утиче на први, па се зато ово једначење назива *регресивна асимилација по звучности*.

Уводи се нови термин – *алтернације*, али се највише говори о *гласовној промени*, као да се у увођењу, тако неопходне, нове терминологије и новог гледања на морфонолошке појаве стигло на пола пута. То ће нам најбоље илустровати ова констатација: „Зато ће се, на пример, звучно *б* из основног облика именице *врабац, кобац, ждребац*, када се у облику генитива нађе пред беззвучним *ц*, *заменити* [подвлачење – МС] такође беззвучним сугласником *п*: *врапца, копца, ждрепца*. Исто тако ће се беззвучно *п* *претварати* [подвлачење – МС] у звучно *б* када се нађе испред неког звучног сугласника: *топ* са суфиксом *-ија* даће именицу *тобија*”... (Станојчић–Поповић 2004: 43). Јасно је да се *заменити* односи на алтернације, а *претварати* – на гласовне промене, не треба их мешати.

Истакнути су и изузеци у писању, уз напомену: „Наглашавамо „у писању” – јер говорна норма овде одступа од писане, тј. *одсуство*, у ствари, изговарамо као *отсуство*”. Питање је да ли увек изговарамо *отсуство* или, можда *оцуство* или *осуство* (бар неки говорници), јер да је ово прво, не би било никаквог разлога да се тако и не пише (*отсуство*).

2. I Једначење (асимилација) сугласника по месту и начину стварања. – Сугласници се асимилију и по начину стварања, односно по месту на коме се стварају...

Када се сугласници *з* и *с* нађу непосредно испред неког од предњонепчаних сугласника, они се начином артикулације асимилију, мењају се у себи најсродније предњонепчане сугласнике *ж* и *ш*.

Гласови *с* и *з* се неће мењати у *ш* и *ж* у префиксалним глаголима типа: *разљутити, изљубити, сљутити, изњихати* и сл. По мишљењу М. Стевановића, то се дешава зато што је граница између првог и другог дела сложенице још толико осетна да омета изједначење артикулације. А зашто та граница између саставних делова сложенице не омета асимилацију сугласника *с* и *з* и са осталим предњонепчаним сугласницима у истом положају? Он то објашњава много већом сличношћу природе тих сугласника са сугласницима *с* и *з*. Други изузетак је остајање *с* и *з* испред *љ* и *њ* добијених јекавским јотовањем: *сњежан, сјеме* и сл. То је, по њему, „свакако због тога што веза струјних дентала са *љ* и *њ* није одвећ давнашња, него су ови последњи сугласници недавно настали” (Стевановић 1970: 112). Ово би мо-

гло да значи само једно – дејство гласовног закона о овој врсти једначења слаби, а кад сасвим престане, остаће само алтернације, везане за поједине морфолошке или творбене облике. И још нешто: изузеци о којима је овде реч нису само правописне природе него се потврђују и у изговору.

II Једначење сугласника по месту творбе, ако се унутар једне речи нађу један поред другог два сугласника који се образују у различитим пределима усног резонатора, у говорном процесу се врши уједначавање и на овом плану артикулације. Тако нпр. ако се струјни сугласници *с* и *з* нађу испред неког од предњонепчаних сугласника у склопу простице или изведене речи, уместо *с* и *з* јављају се *ш* и *ж* који се образују у делу усног резонатора који је ближи месту творбе палаталних сугласника *љ*, *њ*, *ђ* уп. *мисао* – *мишљу*, *носити* – *ношња*, *изђикати* – *ижђикати* и сл.

Није јасно – зашто само та три (*љ*, *њ*, *ђ*), шта је са речима као *шчепати*, *шчистити*, *ражцилитати се* као ни то зашто је *ижђикати* „једначење сугласника по месту творбе”, а *ижђиликати* од *изђиликати*, *шћућурити се* од *сћућурити се* „једначење сугласника по начину творбе” и треба ли то раздвајати кад и код њих стоји пододредница *Асимилација по месту и начину творбе*. С правом се, пак, истиче да асимилација ове врсте није тако доследна као она по звучности и потврђује се примерима: *изљубити*, *разљутити*, *сљубити*, односно *сњезан*, *разњезити* (Мозаик знања 1972: 35).

III Алтернације С : Ш, З : Ж (производ једначења по месту артикулације). Када се у облицима или у творби речи струјни зубни сугласници *с* и *з* нађу пред предњонепчаним сугласницима *ђ*, *ћ*, *џ*, *ч*, *љ*, *њ*, *ш* и *ж* претварају се у предњонепчане сугласнике *ш* и *ж*...

Фонолошке алтернације *с* : *ш* и *з* : *ж* настале су тако што је други члан њихов (*ш* и *ж*) производ преношења артикулације *с* и *з* на предње непце, чиме се они једначе са предњонепчаним сугласницима *ш* и *ж*.

У наслову је *алтернација*, али се обе дефиниције односе на *гласовну промену*, на шта нас упућују и употребљени глаголи *претварају се* и *једначе се*. И обе објашњавају како су постали алтернантанти *ш* и *ж*. Овде се образлажу и сложене алтернације (мада није употребљен термин *сложене*) – у случајевима када се у истој речи јаве и једначење по звучности и једначење по месту творбе: *с* : /ш/ : *ж* и *з* : /ж/ : *ш*. Да су обе алтернације погрешно написане (што се прелазног ступња тиче), види се и у примерима који следе и у објашњењу датих примера:

из + чупати → исчупати → ишчупати

раз + чистити → расчистити → рашчистити

„Прво се звучно *з* из префикса изједначило по звучности са безвучним предњонепчаним *ч* пред којим се нашло, тј. прешло у безвучно *с*, а затим се асимилацијом по месту творбе претворило у предњонепчано *ш*” (Станојчић–Поповић 2004: 47). Оба примера се односе на другу алтернацију, а за прву можемо навести:

интерес-ција → интересција → интересиција.

Исто је и у речима: *верезџија, проџезџија, пркоџџија, циркуџија* (Николић 2000: 65). Јасно је, дакле, да у наведеним примерима имамо алтернације: *с* : /з/ : *ж* и *з* : /с/ : *ш*.

Наведена су два случаја када се *с* и *з* испред *љ* и *њ* „неће мењати у предњонепчане *ш* и *ж*”: а) у префиксалним глаголима: *разљутити се, изљубити, изњихати се, сљубити се, сљушити* и б) у ијекавском изговору: *последњи* (екавски *последњи*), *наследник* (*наследник*), *сљеме* (*слеме*), *сњежан* (*снежан*). Само се за први случај, за префиксалне глаголе, даје објашњење: „због психолошке (значењске) границе између првог и другог дела сложене, која узрокује и извесну паузу у изговору”. При томе ваља имати на уму и Стевановићеву напомену о већој сличности *с* и *з* са предњонепчаним консонантима него са сонантима (*љ*, *њ* и *ј*).

3. I Промена задњонепчаних сугласника Г, К и Х (палатализација) ... – овде смо под утицајем сугласника *ј* и самогласника предњег реда имали претварање задњонепчаних сугласника *к*, *г* и *х* у предњонепчане *ч*, *ж* и *ш* (палатализација) и у зубне *ц*, *з* и *с* (сибиларизација). Да би се ови гласовни процеси могли вршити, гласови који су се мењали морали су стајати непосредно испред оних под чијим утицајем су се мењали.

Ове гласовне промене које су се у српскохрватском и њему сродним језицима извршиле много пре његове историјске епохе развитка, у многим случајевима очувале су се и до данашњег дана. А оне су се вршиле: кад год су се сугласници *к*, *г* и *х* налазили испред самогласника *е* и *и*, испред непостојаног *а* посталог од једног редуцираног самогласника (полугласника, који се означавао писменим знацима *ь* и *ѣ*) и испред сугласника *ј*.

Овакво дефинисање заслужује одређене примедбе: прво, ове гласовне промене нису се извршиле „у српскохрватском и њему сродним језицима” него у прасловенском језику (заједничкој словенској језичкој заједници), друго, нису се гласовне промене „у многим случајевима очувале и до данашњег дана” него њихови резултати, а оне су престале да се врше још у доисторијској епоси, треће, *к*, *г* и *х* су се мењали испред свих вокала предњег реда, а било их је знатно више него *е* и *и* (в. Бошковић 2000: 90), четврто, задњонепчани сугласници се никад нису мењали „испред непостојаног *а*” него испред полугласника предњег реда (*ь*), а кад је он у српском језику у тзв. јаком положају вокализовао се, прешао у *а* (које данас у нашој науци називамо *непостојано а*), промена задњонепчаних сугласника одавно се већ није вршила и пето, о свему овоме исцрпно се пише у историјским граматикама и упоредној граматици словенских језика, а у граматици савременог српског језика – као што се то у новије време и чини – довољно је набројати морфолошке и творбене категорије у којима су сачувани резултати датих прасловенских гласовних промена у виду *заменењања* (*алтернирања*) *к*, *г*, *х* са *ч*, *ж*, *ш* односно *ц*, *з*, *с*. А ако се у савременом језику говори о гласовним променама, које су одавно престале да се врше, јасно је да „има велик број одступања од вршења прелаза задњонепчаних сугласника у предњонепчане” (Стевановић 1970: 128). Нема, нити је било, одступања „од вршења прелаза” јер је, по А. Белићу, „правило савремене лингвистике:

да гласовни закони не знају за изузетке”. Али, Белић истиче још једно „основно правило: да гласовни закони вреде само за оно време када се врше, доцније, под истим или сличним условима, исти гласови могу остати неизмењени. Тако и бива. И ови нови појави обично се називају изузецима од гласовних закона; међутим, уствари, то нису изузеци већ појави другог времена” (Белић 1999: 60).

Наведена одступања, односно случајеве када се данас испред *e* и *i* задњонепчани сугласници не замењују са *ч, ж, ш* нити са *џ, з, с*, М. Стевановић, најчешће, правилно објашњава:

– у коренима и основама речи: *киша, гибати, Гркиња, кнегиња* итд.

„У наведеним примерима у време вршења промене задњонепчаних сугласника нисмо имали *i* већ самогласник средњег реда *ы*, испред кога се, наравно, речена промена није вршила. А када је, више векова касније, *ы* прешло у *и*, закон о промени задњонепчаних сугласника одавно више није био на снази, и ти су сугласници природно остали неизмењени” (Стевановић 1970: 129). Све је то тачно, само се питамо где је ту и од чега „одступање”.

– у завршецима: *војнике, носороге, орахе, руке, ноге, снахе* итд.

И у овим падежним облицима наставак је у време вршења палатализације био *-ы*, па је тек знатно касније, у историјском периоду развитка српског језика, добијен наставак *-е* – аналогијом према именицама меке варијанте промене (*враче < врача, земље < земља*).

– у облицима придева с непромењеним сугласником у основи: *велики, јаки, драги, дуги, сухи, тихи* итд.

И овде је *и* од некадашњег *ы*.

– у случајевима као што су: *звекет, крекет; кукац (кукца), тукац (тукца), богац...*

Према М. Стевановићу, овде имамо или „семантички условљено враћање сугласника из основних речи (према *звека, крека*), или пак нова образовања из каснијег времена, када је процес палатализација био завршен” (Стевановић 1970: 129). Ово, сасвим прихватљиво, објашњење своди се на два факта: враћање неизмењеног задњонепчаног сугласника испред суфикса *-ēt* (аналогијом условљеном семантичком једнакошћу са *звека, крека*) и нова образовања речи са суфиксом *-(a)ц* – за оба је услов да је гласовни закон палатализације одавно био мртав, да се гласовна промена *к, г, х* у вези са вокалима предњег реда није вршила у српском језику. Па, какво је то, онда, и од чега је то одступање?

Потом, М. Стевановић даје више случајева „где је било услова за промене задњонепчаних сугласника”, а где се ти сугласници „чувају неизмењени из семантичких разлога”: 1) код властитих личних имена, „где се тежи чувању што мање измењених њихових облика”: *Анки, Заги, Јованки, Луки* и сл.; 2) присвојни придеви изведени суфиксом *-ин* од властитих имена: *Анкин, Загин, Јованкин, Лукин*; 3) речи одмила (хипокористици) и са значењем сродства – а) у промени: *баки, секи, мајки, тетки*, б) у присвојним придевима на *-ин*: *бакин, секин, мајкин, теткин, нећакин, рођакин*,

кћеркин, в) у деминутивима на *-ица*: *бакица, секица, мајкица, теткица, нећакица, рођакица*; 4) именице са групом сугласника (и са једним сугласником) код којих би се променом знатно изменила основа, па или би било замагљено значење или би се добиле сугласничке групе тешке за изговор: *гатки, мотки, патки* (а не *гаџи, моџи, паџи*), *клика* – *клики, честитка* – *честитки* (јер би *клиџи, честиџи* могло бити од *клиџа* и *честиџа*), *коџки, тезги, мазги, пасхи* (а не *коџи, тези, мази, пази* које или значе нешто друго или ништа не значе), *воћки, праћки, звечки, мачки, мечки* (јер би у случају промене група од две африкате била тешка за изговор); 5) у промени именица ж. рода са значењем припаднице појединих земаља или покрајина: *Србијанки, Македонки, Личанки* итд.; 6) у промени заједничких именица изведених од придева наставком *-ка*: *црнки, белки, плавки, блондинки*; у промени именица ж. рода са значењем вршиоца радње, изведених од именица м. рода наставком *-ка*: *пекарки, лекарки, професорки, хлебарки*; 7) у облицима именица узетих из страних језика: *фрески, психи, фризерки, најлонки* итд.

Пре свега, није у свим датим случајевима „било услова за промене задњонепчаних сугласника” (стране речи и све нове српске речи које нису наслеђене из прасловенског језика), а затим, задњонепчани сугласници се ту не „чувају неизмењени” него су нови, унети аналогијом, свакако, „из семантичких разлога”. Иначе, сви наведени примери се, објашњења ради, могу сврстати у две групе: морфолошку (датов и локатив једине именица ж. рода на *-а*), у којој нису заступљене очекиване алтернације *к : џ, г : з* и *х : с* и деривациону (присвојни придеви са суфиксом *-ин* и деминутивне именице на *-ица*), у којој нису присутне очекиване алтернације *к : ч, г : ж* и *х : ш*.

Морфолошке облике Ј. Вуковић објашњава тежњом ка гласовном уједначавању основе – „највише је било услова да се стари падежни однос *велар : резултат друге палатализације* [курзив – МС] – измијени у категорији именица женског и мушког рода старих *-а-* основа, гдје су у сингулару на једној страни стајали датив и локатив, са измијењеним веларом, и на другој – остали падежи, са гласовно неизмијењеном данашњом основом (*рука, рукѣ : руци* итд.)” (Вуковић 1974: 151).

И деривационе основе на *к, г, х* испред *-ица* и *-ин*, новијег су постања, јавиле су се тек после промене *ы* у *и*, после аналошког ширења наставка *-е* у ген. једине и ном., ак. множине именица ж. рода и после усвајања нових (страних) речи са *к, г, х* испред *е* и *и*, укратко – после свих случајева у којима су у историјском периоду развитка српског језика добијени нови палатални вокали од некадашњих или уместо некадашњих тврдих. А кад се у језику створила могућност изговора задњонепчаних сугласника испред *е* и *и*, то се даље ширило и на речи у којима су *е* и *и* прасловенског порекла и у којима бисмо очекивали алтернације као резултате гласовних закона прасловенске епохе. Учвршћивање, а потом и ширење, нових основа на *к, г, х* испред *-ица* (и *-ин*) почело је код личних имена (*Ђокица, Јокица, Милкица*) и сл., а њима су, по много чему, блиски хипокористици (*бакица, секица,*

ујкица), затим именице са основом на *чк, тк* (*играчкица, теткица, значкица* и сл.) и после толико „изузетака”, у језичком осећању се изгубила обавезност алтернирања задњонепчаних сугласника испред *-ица* и не само да су се нове речи (страног или домаћег порекла) јављале у облику без алтернација него су се ти нови фонетски облици развијали често и напореда са речима наслеђеним из прасловенског језика: *ногица* поред *ножица, рукица* поред *ручица* и сл. Све ово потврђују и придеви са суфиксом *-ин* (Стакић 1988: 77/78).

II Палатализација, гласовна промена асимилационог карактера када задњонепчани сугласници *к, г, х* у вези са палаталним самосгласницима *е, и, њ, ѓ, ѓ* прелазе у палаталне *ч, ж, ш* или *џ, з, с*. ... Према хронологији вршења разликујемо прву, другу и трећу палатализацију.

Прва палатализација се вршила под овим условима: ако су се задњонепчани сугласници *к, г, х* нашли испред *ь, е, м* и *к* у завршном резултату место тих задњонепчаних сугласника добијени су палатални сугласници *ч, ж, ш* (Резултате те промене налазимо и у нашем савременом језику, и то испред савремених самогласника: *е, и* и непостојаног *а*).

Друга палатализација, такође регресивна, вршила се када су се задњонепчани сугласници *к, г, х* нашли испред самогласника *ѣ* и *і* који су настали од старог дифтонга *ој*. Резултате те промене (гласове *џ, з, с* који су некада били врло меки) имамо у овим категоријама речи ...

Трећа, прогресивна палатализација вршила се под овим условима: када су се задњонепчани сугласници *к, г, х* нашли иза *ь, і, к*, а иза задњонепчаних сугласника није био консонант, одн. *ь, њ*, давали су *џ, з, с*.

Ове дефиниције су достојне историјске граматике, али им у граматици савременог српског језика нема места. У савременом језику може се говорити само о резултатима тих трију палатализација, о алтернацијама *К, Г, Х : Ч, Ж, Ш* и *К, Г, Х : Ц, З, С* и о граматичким (морфолошким и творбеним) категоријама у којима се налазе. Изузеци су само делимично наведени, без објашњења.

III Алтернације *К, Г, Х : Ч, Ж, Ш* и *К, Г, Х : Ц, З, С* (производ палатализације и сибиларизације)

Морфолошко-творбене алтернације к : ч, г : ж и х : ш, тј. смењивање задњонепчаних сугласника *к, г* и *х* њиховим предњонепчаним заменицима (алтернантима) *ч, ж, ш*, налазе се у следећим обличким и творбеним положајима ...

Морфолошки условљене алтернације к : џ, г : з и х : с тј. смењивање задњонепчаних *к, г* и *х* њиховим зубним заменицима (алтернантима) *џ, з* и *с* налазе се у следећим облицима ...

Ово је, по мени, најбољи начин писања о овим појавама у савременом језику: нема дефиниција гласовних промена (оне су историја језика), реч је о резултатима, алтернацијама и њиховој морфолошкој и творбеној дистрибуцији. Нема ни изузетака/одступања, уместо њих – „алтернација ... није

заступљена у следећим случајевима” ... Није ни потребно објашњење зашто није заступљена јер палатализације су синхронија, а: „Закон синхронije је општи, али он није императиван. Као израз једног постојећег реда, закон синхронije само констатује стање ствари” (Сосир 1996: 102).

4. I **Јотовање** – Своје врсте палатализација (умекшавање) било је и јотовање, тј. гласовни процес добивања предњонепчаних сугласника од гласовног скупа који је чинио било који ненепчани сугласник са сугласником *j* (јотом). Вршењем овог процеса, у сваком посебном случају, од тога гласовног скупа добиван је увек нов предњонепчани сугласник ... А у случају када су ненепчани сугласници у вези с којима се вршио процес јотовања били лабијални (уснени) сугласници, као последица извршеног процеса дошло је до јотовања нешто друкчије врсте, у коме два гласа нису давали трећи, него су први, тј. уснени сугласници остали неизмењени, а место сугласника *j* иза њих добивено је *љ* ...

Говори се о гласовној промени извршеној под одређеним условима. Даље се каже да се *старо јотовање* вршило у „давној прошлости, знатно пре историјске епохе развитка српскохрватског језика”, а да се *ново јотовање* вршило „знатно касније”, када су се за њега створили услови тек на терену нашега језика „у једно време његова историјског развоја”. Резултати и старог и новог јотовања „у највише случајева су истоветни, али их ипак не налазимо у истим категоријама речи” (Стевановић 1970: 132/133). Ово нам само потврђује тезу да у савременом језику не налазимо некадашње *гласовне промене* него њихове резултате, везане за одређене морфолошке и деривационе облике, налазимо *алтернације*. То што су *с* и *з* у категоријама новог јотовања остали неизмењени није никакав изузетак, то нам само показује да нису исте природе гласови *с* и *з* били у прасловенском и српском језику. Више би личило на изузетке облици имперфекта: *газаше, возаше, носаше, косаше* који су „чешћи у употреби” од књижевних облика: *гажаше, возаше, ношаше, кошаше*, а које М. Стевановић правилно објашњава дисимилацијом (разједначавањем) двају шуштавих сугласника у суседним слоговима. Ваља, ипак, додати да то нису изузеци јер је процес дисимилације могао деловати само онда када је гласовни закон (правило) јотовања престао да делује.

Учестале глаголе изведене од глагола са *и* у основи (код којих бисмо очекивали обавезно јотовање, а јављају се без њега: *оглабати* према *оглобити, склапати, преклапати, потапати, сламати*) М. Стевановић објашњава аналогijом према основним облицима и додаје: „јер се не може претпоставити да би ова образовања била везана за епоху у којој се процес јотовања није вршио” (Стевановић 1970: 136). Али, аналогija подразумева да је гласовни закон престао да важи, она не може да делује у епоси у којој се процес јотовања вршио (в. Стакић 2003: 285/286 и 2002⁶: 259). О престанку деловања гласовног процеса јотовања у савременом језику сведоче и префиксални глаголи као: *надјачати, изједначити, објединити* и сл., а такође и стране речи: *конјунктив, конјункција, конјугација, конјунктура* и др.

II **Јотовање**, промена сугласника у вези са палаталним сонантом *j*. Историја српскохрватског језика зна за неколике промене изазване присуством гласа *j* у непосред-

ној близини непалаталног сугласника. Прва од промена вршила се на терену словенске заједнице, у предбалканској епоси развитка нашега језика и њени резултати подједнако се огледају у свим говорима нашега језичког подручја ... Ново јотовање везано је за српскохрватску језичку територију, а вршило се само на једном подручју те територије када су за ту гласовну промену створени фонетски услови, тј. када се сонант *j* нашао у непосредној вези са неким непалаталним гласом.

Као и код М. Стевановића, дефинише се гласовна промена, која се извршила у даљој или ближој прошлости, али која се данас не врши, данашњи језик чува само резултате тих промена у виду алтернација. Од појава које могу личити на изузетке, а које нисмо видели код М. Стевановића, вредни пажње су паралелни облици на уском делу јекавског подручја као: *гробље – гробје; зобљем – зобјем*. Они су настали аналогично, под утицајем најмлађег, јекавског јотовања које се „није нигде доследно извршило”, па су се напоредо изговарали *пљесма* и *пјесма*, а тај двојни однос се пренео и на примере у којима се ова гласовна промена раније, и доследно, извршила.

III Алтернације ненепчаних са предњонепчаним сугласницима (производ јотовања) – При посматрању основног облика придева *брз, брза, брзо*, и његовог компаратива *бржи, бржа, брже*, запажа се да је *з* из основног облика *замена* [курзив – МС] сугласником *ж*. Први глас је струјни зубни, дакле – ненепчани (не изговара се на непцима), други глас је струјни предњонепчани сугласник (изговара се на предњем тврдом непцу) ... Поређење ненепчаних сугласника у основним облицима са предњонепчаним који се на њиховом месту јављају у облицима тих речи, или у изведеним речима од тих основних, показује да у нашем књижевном језику постоје морфолошки и творбено условљене алтернације...

Када се овако постави проблем и када се описује стање у савременом српском језику, не улазећи непотребно у његову историју, онда се говори о *заменавању* једног гласа другим, а не о *претварању* једног гласа у други, говори се о *алтернацијама* а не о *гласовним променама* и не спомињу се никакви *изузети* јер алтернације, за разлику од гласовних закона по којима се врше гласовне промене, – немају карактер императивности.

5. I Упрошћавање сугласничких скупова и губљење сугласника – Када се у речима нађу у скупу два иста, одн. један удвојен, или два слична сугласника, или када се више таквих сугласника стекну у скупу један до другог, онда настају гласовни процеси који воде упрошћавању тих скупова, најчешће губљењем појединих сугласника из њих.

Набројано је неколико посебних случајева када долази до губљења сугласника, па и сугласничких група, и готово у сваком од њих има и изузетка јер осим тежње ка економичности, лакоћи изговора у језику делује и „један други принцип, принцип према коме се не допушта обличка деформација речи и облика до те мере да њихово значење дође у питање” (Стевановић 1970: 114). Зато се, на пример, пише *шестстогодишњи* (јер *шестогодишњи* означава оно што је старо шест година), *отчетити* (јер *очетити* значи нагазити), презиме *Кадчић* (да би се разликовало од *Качић*), *најјасни-*

ји, поддијалекат и сл. Има ту још један важан моменат којег је М. Стевановић најбоље објаснио у вези са речима: *активисткиња, гимназисткиња, азбестни, протестни* и сл. које чувају групе *стк* и *стн*, а оне се, иначе, упрошћавају. Њихово чување у датим речима „није тешко схватити када се зна да је упрошћавање губљењем гласа *т* врло стара појава, наслеђена из далеке прошлости, а ове су именице с наставком *-киња*, и придеви с наставком *-ни*, нова образовања у којима још к томе сугласник *т* има и семантичку функцију; он је ту као ознака основних речи од којих се ове изводе и његовим губљењем значење изведене речи дошло би у питање” (Стевановић 1970: 117). Суштина је у томе да правило о упрошћавању сугласничких група нема снагу коју је имало „у далекој прошлости”, јер док један гласовни закон делује, он је свеобухватан без обзира на семантику и тек кад ослаби или престане му дејство јављају се нове речи које личе на изузетке од правила и у којима је семантички моменат релевантан.

II Упрошћавање сугласничких скупова – Дефиниција ове гласовне појаве врло је слична Стевановићевој, одступања су иста, само изостају било каква објашњења тих одступања.

III Дисимилација и губљење сугласника – Дисимилација (разједначавање) сугласника је фонетска промена настала из тежње да се избегне нагомилавање истих или сличних сугласника у непосредном додиру, што је такође засновано на фонолошким правилима могућности/немогућности изговора српских гласова у контексту.

Видели смо напред да се у овој Граматици писало о алтернацијама, а не о гласовним променама – штета је што тај принцип није и овде заступљен. Овако, имамо дефиницију гласовне промене и изузетке. У вези са дефиницијом – уместо „могућности/немогућности изговора” боље је „лакоћа/тешкоћа изговора”, јер да је оно прво, о одступањима не би могло бити речи (немогућност изговора их искључује). У вези са одступањима/изузетцима – њих увек треба објашњавати, овде су набројана, али су изостала објашњења.

И да закључимо – на основу свега изнетог нека факта су се јасно искристалисала: ниједно фонетско правило (закон) не зна за изузетке – у време када се гласовна промена врши и на територији где се врши она не зна за изузетке нити је везана за семантику, зато Фердинанд де Сосир гласовне промене и зове фактором смутње. Када гласовни закон ослаби, када фонетска промена у датим условима престане да се врши, њене резултате језик чува и користи (веже их) за морфолошке облике или у механизму деривације. Будући да престанком деловања фонетског правила, престаје и принцип обавезности – резултати гласовне промене добијају морфолошко и творбено окружење, а ту аналогија успоставља нарушен ред, али она нема карактер императивности. У морфолошким облицима једне речи и у новим речима од ње насталим смењују се стари, примарни гласови и нови, настали гласовном променом – не говори се више о *гласовној промени* (која је прошлост, историја) него о њеним резултатима у виду *смењивања, алтер-*

нирања, а како се оно увек јавља у морфолошким облицима, постаје морфонолошка појава. Шта је са изузецима/одступањима? Њих нема. Не може их бити док се врши гласовна промена, она је под истим условима обавезна, свеобухватна. А кад се алтернације вежу за морфолошке и творбене облике, семантички моменат је пресудан – кад се угрози значење речи или њеног облика, алтернација ће изостати, јер она није ни обавезна ни свеобухватна. Ни ту, дакле, нема изузетака јер они подразумевају постојање правила, а правило је: ако се облик речи облички удаљи од основног (или изведена реч од мотивне), чиме би се замаглило или угрозило значење, – алтернација ће изостати. О одступањима/изузецима ће се говорити (и често се говори) само ако се помешају синхронија и дијахронија, ако се у савременом језику говори о гласовним променама, које су се вршиле и извршиле у даљој или ближој прошлости. А сме ли се то чинити? Најбоље је да се у савременом језику пише и говори о алтернацијама као морфонолошкој појави, а да се фонетски закони и гласовне промене оставе историји језика и упоредној граматици.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Белић 1999: Александар Белић, *Историја српског језика* (Изабрана дела Александра Белића, т. 4), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Бошковић 2000: Радосав Бошковић, *Основи упоредне граматике словенских језика*, Београд: Требник.

Вуковић 1974: Јован Вуковић, *Историја српскохрватског језика I*, Београд: Научна књига.

Мозаик знања 1972: Асим Пецо и Живојин Станојчић (редактори и уредници), *Енциклопедијски лексикон Мозаик знања I: Српскохрватски језик*, Београд: Интерпрес.

Николић 2000: Мирослав Николић, *Обратни речник српског језика*, Београд: Матица српска, Институт за српски језик САНУ.

Поповић 2005: Љубомир Поповић, „Табеларни метод анализе дефиниција и дефиниционих комплекса и његова примена на дефиниције граматике и њених дисциплина”, *Научни састанак слависта у Вукове дане 34/3*, 7–90.

Сосир 1996: Фердинанд де Сосир, *Курс опште лингвистике*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Стакић 1988: Милан Стакић, *Деривациона фонетика именица и придева у јужнословенским језицима*, Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета.

Стакић 2002^a: Милан Стакић, *Морфонологија и деривација*, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.

Стакић 2002^b: Милан Стакић, „Дијахрони и синхрони аспекти гласовних закона”, *Српски језик* VII/1–2, 251–260.

Стакић 2003: Милан Стакић, „Гласовни процеси и аналошка уопштавања”, *V лингвистички скуп Бошковићеви дани*, Подгорица: ЦАНУ, 281–286.

Станојчић–Поповић 2004: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Грамматика српскога језика*, уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стевановић 1970: М[ихаило] Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, друго издање, Београд: Научна књига.

МОРФОНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРАВИЛА И ИСКЛЮЧЕНИЯ

Резюме

В докладе автор доказывает, что фонетические законы и фонетические изменения являются предметом истории языка и сравнительной грамматики, в то время как в современном языке сохраняются результаты звуковых изменений, в качестве альтернатив. В связи с этим, исключений нет, т. е. исключения есть, только если ненаучно смешиваются диахрония и синхрония.

Милан Стакич

Божо Ђорић
(Београд)

СИНОНИМИ И ДУБЛЕТИ

САЖЕТАК: У раду се расправља о међуодносу појмова синонимије и дублетизма, односно синонима и дублета, као и о дефиницији и могућој типологији појма *дублет*.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: синонимија, синоним, синонимност, дублетизам, дублет

I

0. На први поглед присуство разноврсних варијација у језику у директној је супротности са законом језичке економије и представља, на одређен начин, својеврсно оптерећење. Оваква опсервација, својствена пре свега лаицима, налази свог основа у чињеници да поједине појаве, предмети и односи у реалном свету нису увек, како се очекује, означени само једним језичким средством, већ са два (а каткада и са више). И доиста, језик би био у одређеној мери оптерећен, ако би сва та алтернативна језичка средства имала увек исто значење. Апсолутна поклапања у значењу двају језичких средстава, међутим, сасвим су ретка: пре се може говорити о већој или мањој семантичкој блискости. Тиме се језичке варијације показују као корисна, а не штетна и непотребна појава. Оваква напоредна, алтернативна језичка средства у лингвистици се подводе под појам – *синонимије*, а како је ова појава карактеристична за различите језичке области, онда се говори и о различитим врстама *синонимије*. Из мноштва дефиниција синонимије у језику издвојићемо само једну, највише због концизности њене: „Dva izraza (reči, grupe reči, iskazi) se nazivaju SINONIMNIM ukoliko imaju isto značenje i pored toga što su materijalno različiti.” (Дикро/Тодоров, 120) Из ове дефиниције издвојићемо три, за нас битна њена елемента: квантитативни (*два*), семантички (*исто значење*) и формални (*материјална различитост*). Дефиниција притом не прецизира ни карактер, ни степен материјалне разлике између *два* алтернативна *израза*, али је јасно да је овај формални критеријум веома важан. Упоредимо сада ову дефиницију са једном другом, по неким елементима – сличном: „DUBLET(A), dva lika jedne iste reči koja se međusobno razlikuju u najmanje jednom delu. Razlika pri tome ne utiče na značenje reči, pa se uzima da su dubletni oblici ili vremenski naporedne reči iz različitih užih ili širih jezičkih zajednica, ili stilsko sredstvo evokacije ambijenta

iz kojeg potiču. Tako su u srpskohrv. književnom jeziku prihvataju: a) *glasovni dubleti* kao što su, npr., nastavci *-om* i *-em* u instr. jd. imenica m.r. tipa *putom / putem, gulašom / gulašem*, ili nastavci *-a* i *-i* u genitivu mn. imenica ž. r. na *-a* čija se osnova završava suglasničkom grupom tipa *konzerva / konzervi, težnja / težnji* itd. i b) *akcenatski dubleti* kao što je, npr., dvojaki akcenat 1. i 2. l. prezenta gl. *čitati: čitámo / čitāmo* i *čitáte / čitāte*, dvojaki akcenat gen. mn. imenice *drug : drugóvā / drügōvā*.” (Мозаик знања 1972: 77). Ова дефиниција, упоређена са оном о синонимији, има идентичан квантитативни (*два*) и семантички критеријум (*разлика не утиче на значење речи*), уз нешто модификован формални критеријум (*различит лик*). Једини сегмент који сасвим јасно упућује на то да се овде, у двама дефиницијама, не ради о истом садржају (да се дефиниција не односи на исти појам) јесте податак о томе да је у питању *једна уста реч*. Овако супротстављене ове две дефиниције сугеришу да међу појмовима *синоним* и *дублет* постоји разлика само у једном критеријуму, а то је степен разлике у фонетском саставу двају истозначних језичких средстава. У синонимији се ради о већем степену материјалне разлике (рецимо, у питању су сасвим различите речи, односно јединице са статусом *речи* без материјалне сличности), а у дублетизму разлика се, начелно, тиче једне исте речи.

Подстицај за анализу међуодноса споменутих термина нађен је у једном цитату из књиге која се бави питањима стандардног језика варијантски поларизованог, какав је српскохрватски/хрватскосрпски. Цитат гласи: „*Naravno, dublete postoje i unutar vrijanata, kao i u svakom drugom jezičnom sistemu. Moguć je npr. i slučaj da varijanta A ima dubletu a, a varijante B dubletu a i b, ili da u objema varijantama koegzistiraju i dubleta a i dubleta b, s eventualnim razlikama u značenju, funkciji i frekvenciji. Tipičan primjer iz hrvatskosrpskog standardnog jezika bile bi na leksičkom planu dublete promet i saobraćaj. U značenju „robni promet” obje varijante upotrebljavaju danas promet, u značenju „oblici saobraćaja među ljudima” obje danas upotrebljavaju saobraćaj, ali u značenju „transport” u hrvatskoj je varijanti češći promet, a u srpskoj nalazimo gotovo samo saobraćaj. Prije pol stoljeća jedna je varijanta imala samo promet za sva tri značenja, druga pak za sva tri značenja samo saobraćaj*” (Брозовић 1971: 34, у напомени). Будући да су *саобраћај* и *промет* неспорно различите речи, онда је јасно да би, по првој горе наведеној дефиницији, оне биле пример *синонимије*, а не *дублетизма*. Овај цитат показује да се у науци о језику каткада термини синоним и дублет укрштају. Ово укрштање није нимало необично: видели смо да у дефиницијама ових појмова има много подударности. Кључни елемент блискости ових термина јесте – *значење*: два гласовно различита језичка средства имају исто (или слично) значење. То је разлог што се, каткада, у неким расправама за посебан вид синонимије употребљава назив – *дублет*. (Рецимо, лексеме *правопис* и *ортографија* се сматрају *апсолутним синонимима*, па их понегде, у лексичким студијама, називају *дублетима*). Мора се, међутим, признати да се за алтернативна језичка средства у језичким расправама и у науци о језику уопште много

чешће употребљава термин синонимија, него термин дублет.¹ Примери укрштања и напоредне употребе ова два термина показују да би их ваљало, ако је то могуће, прецизније терминолошки разграничити. Будући да је о синонимији веома много писано² у разним књигама, публикацијама, уџбеницима и сл., овде ћемо појмове *синонимија*, *синонимност*, *синоним* и сл. само узгредно спомињати, док ће главни предмет наше расправе бити употреба термина *дублетизам*, *дублет*, *дублетност* и сл., а циљ нам је да покушамо прецизније разграничити ове две групације термина.³ У анализи се полази од примера (потврда) употребе назива *дублет*, *дублетизам*, *дублетност*, *дублетна форма* и сл. у чланцима који се баве најразноврснијим питањима српског језика. Уколико се у некој граматичкој или расправи буде давало објашњење појма *дублет*, цитираћемо га. Једну од дефиниција смо већ навели и она је, за време у коме је дата, понајбоља. (Мозаик знања 1972: 77). Остављамо по страни примере двородних именица типа *пијаница*, *пропалица* и сл. (исп. *тај/та пијаница*, *пропалица*), полазећи од тога да „је за дублете карактеристично присуство две посебне морфолошке парадигме уз две посебне врсте конгруенције.” (Лашкова 1986: 110⁴).

Термин *дублет* дефинише се каткада и у лексиколошким расправама, у опозицији према синониму: „Међулексички dubleti mogu se ugrubo definisati kao različite lekseme istog korijena, a identičnog značenja. Међулексиčke dublete možemo dijeliti на **морфолошке** (npr. arhiv:arhiva⁵) и **фонемске** (npr. uho:uvo, jevtin:jeftin⁶).” (Шипка 1998: 47). Да би ова дефиниција била јаснија навећемо и дефиницију синонимије у истој књизи: „Најгрубља дефиниција синонимије гласи да је то релација између двије лексеме различитог корijена, а идентичног или приближно једнаког садржаја. Различитост корijена битна је за разграничење од међулексемске дублетности.” (Шипка 1998, 44). За овде наведену дефиницију карактеристично је узимање *корена* као дистинктивног марке-

¹ Има лингвистичких терминолошких речника у којима се термин *дублет* уопште не спомиње. Исп. Бусман 2002.

² Међународни славистички центар на Филолошком факултету у Београду организовао је од 15. до 19. септембра 1982. године, у оквиру дванаестог Научног састанка у Вукове дане, посебну секцију са темом *ЛЕКСИЧКА И ГРАМАТИЧКА СИНОНИМИЈА У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ*, а сви реферати су штампани у посебном зборнику. Исп. Научни састанак слависта у Вукове дане 12/1, Београд 1983.

³ Да није лако у сваком конкретном случају утврдити границу између ова два сродна појма показују парови речи који се међусобно диференцирају само по финалној морфеми –ш или –а. „Такви се парови често одржавају на граници између дублетности и синонимије, захваљујући накнадно развијеним додатним семантичким проширењима једног од двају облика (*цик – цика*, *лес – леса*).” Из овога се може закључити да се ова два појма разликују по степену семантичке сличности: само апсолутно поклапање у значењу сматра се дублетизмом. (Лашкова 1986: 110).

⁴ Ауторка овде мисли на морфолошке дублете *цик – цика* и сл.

⁵ Пример није добро одабран будући да се ове две лексеме уопште не поклапају у значењу, тј. архива има једно, а архив друго значење.

⁶ Ово доиста јесу фонемски (фонетски) дублети, али је спорна њихова лексичка аутономност. Другде се обично говори да су то фонетски ликови исте лексеме.

ра: исти корен и исто значење → *дублет*, различит корен и исто значење → *синоним*. Сличну поделу дублета налазимо и код других аутора.⁷

II

1. На појам *дублет* најчешће смо наилазили у радовима који се баве питањима варијација у области морфологије, односно у вези са појединим појавама у оквиру неких морфолошких категорија.⁸ Овде ћемо издвојити оне случајеве које смо сматрали значајним за ову тему.

1.1. Зна се да је завршна морфема номинатива једнине од великог значаја за одређивања рода у српском језику: начелно⁹, именица са морфемом *-ш* је мушког, а са морфемом *-а* женског рода. Уочено је, међутим, да постоје у српском језику именице код којих та разлика не повлачи за собом и семантичку разлику. Истраживачи су за ову појаву користили називе типа *дублетни облици*, *дублетност* и *дублети* (Лашкова 1986: 113), наводећи притом двојаку групу примера: а) *метод – метода, манир – манира, биланс – биланса* и сл. (семантички су идентичне, а по граматичком роду различите именице) и б) *дипломат – дипломата*,¹⁰ *комунист – комуниста* и сл. (и семантички и с обзиром на природни род идентичне именице, али не и по граматичком роду).

1.2. Граматичка литература скреће пажњу и на дублетне форме неких именица у *вокативу једнине* мушког и женског рода, при чему се наводе две серије примера: а) „Именице природног м. р. на *-а* са значењем имаоца занимања или звања имају дублетни облик вокатива, са *-а* и са *-о*: *судија* и *судијо*, *владика* и *владико*, *бурегџија* и *бурегџијо*.” б) „Именице са значењем сродника, мушког или женског, у вокативу имају дублетни облик, са *-а* и са *-о*: *мама* и *мамо*, *стрина* и *стрино*, *баба* и *бабо*, *тата* и *тато* и сл.” (Станојчић/Поповић 2004: 88).

⁷ У руском се чланови парова типа *парафраз – парафраза* сматрају морфолошким, а *шкаф – шкап* фонетским дублетима. (Шмељов 1977, 72).

⁸ Нама је познато да се у славистици дублетне формације именују и термином *варијанта* (Шмељов 1977, 72), али је тај појам у сербокroatистици коришћен, а и данас се користи, као ознака идиома у оквиру полицентричног језика.

⁹ Овде занемарујемо именице женског рода типа *ствар* које такође имају нулти наставак и ном. једн.

¹⁰ Овај тип дублетних именица иако истог рода, обликује морфолошку парадигму различито: *тај дипломат, тог дипломата – тај дипломата, тог дипломате*. Неки аутори тврде да се овакве именице у једнини деклинирају у српском језику увек као именице женског рода типа *жена*, а у множини и као женског и као мушког рода, подједнако. (Фекете 2002: 111). Међутим, не види се на основу какве грађе је овакав закључак изведен. Прегледањем Корпуса савременог српског језика долази се до нешто друкчијег закључка: у номинативу множине много је чешћи облик *дипломате*, него *дипломати*, док синкретизоване форме дат., инстр., и лок., множине готово увек гласе *дипломатама* (као *женама*), скори никад *дипломатима* (као *младићима*). Намеће се, на основу овога, утисак да именице типа *дипломат(а)*, *бирокурат(а)*, *демократ(а)* и сл. теже унификацији у корист „женске” парадигме.

1.3. Један од падежа који се често узима као пример дублетности је *генитив множине*. Већина именица мушког и средњег рода, а и цела једна групација именица женског рода има у овом падежу карактеристични наставак *-а*, али неке именице поред тог наставка имају и друге наставке: „Многе од ових именица јављају се и са *дублетним наставцима* генитива множине, тј.: *кретња и кретњи, сметња и сметњи; битака и битки, оловака и оловки;*” (Станојчић/Поповић 2004: 88).

1.4. Лингвистичка литература сведочи о именицама које и у ном. множ. имају двојаке наставке. Неки аутори¹¹, наиме, међу дублете убрајају двојаке облике номинатива множине именица страног порекла типа: *кимони*¹² и *кимона, либрети*¹³ и *либрета*, називајући их *варијантним дублетима*, с обзиром на различито нормирање у српском и хрватском стандарду.

1.5. Напред смо видели да се термин *дублет* обично везује за *реч* као лексичко-граматичку јединицу. Познато је, међутим, да српски језик познаје и релационе морфеме са два гласовна лика (са идентичним граматичким значењем, наравно). На вишем нивоу ова морфемска варијација доноси нови дублетизам: неке речи могу имати оба наставачка лика и по томе су дублети: другим речима, дублетизам је формиран на бази варијације у наставачкој морфеме. Отуда се намеће питање дублетних веза и односа у оваквим случајевима. Очито је да се може говорити о дублетизму на нижем нивоу од речи, на нивоу морфеме, прецизније – на нивоу аломорфа. У литератури се спомиње неколико *аломорфних дублета*.

а) Један од њих је наставак генитива једнине придевских и заменичких речи *-oga/-og*, а он продукује дублетне облике типа *новога : новог* и сл. Да се може говорити о наставачким дублетима овог типа показује следећи цитат: „Alomorfi jednoga morfema kojima se pridružuje isti gramatički sadržaj i koji se mogu pojaviti u istoj okolini zovu se dublete. Dublete su npr. alomorfi *oga* i *og* u primjerima *dobroga* i *dobrog*.” (Барић и др. 1995: 97).

б) И двојаки гласовни лик наставак инструментала једнине именица м. рода честа је тема у језичким расправама, а, као што смо видели, спомиње се и у једној од цитираних дефиниција. (Мозаик знања 1972). Ова наставачка морфема, што се гласовне структуре тиче, има два лика: *-ом* и *-ем*. У том смислу могло би се говорити о аломорфном дублету, као у случају наставка *-oga/-og*. С друге стране, неке именице могу имати, у зависности од природе завршног консонанга основе и један, и други наставак, што ствара нову врсту дублета заснованој на разлици у гласовној структури споменутог наставка. Прилике у овој сфери најбоље ћемо представити цитатом из једне новије граматика: „Најзад, основе на тврде предњонепчане сугласнике (*ч, ж, ш*), на групе *шт, жд*, на сонант *р*, као и основе са више од три слога, без обзира на то што се завршавају и меким предњонепчаним сугласником, па

¹¹ Бечева 1999: 257.

¹² Анић 1998, има само *кимони*.

¹³ Анић 1998, има само *либрети*.

и без обзира на то што се у слогу испред наставка налази вокал *e*, могу имати као наставак инструментала и *-ом* и *-ем*, дајући тако тзв. морфолошке дублете у књижевном језику: *возачем / возачом, бичем / бичом, кошаркашем / кошаркашом, пужем / пужом, приштем / приштом, воздем / воздом, секретарем / секретаром, пастирем / пастиром, учитељем / учитељом, непријатељем / непријатељом.*

Такве дублете допуштају и неке основе на *ц* (*стрицем / стрицом*), на *з* (*мразем / мразом*) уколико принцип дисимилације не наметне само један наставак (*оцем, зецом*).” (Станојчић/Поповић 2004: 84). Да је ова тема увек актуелна показује и новији чланак¹⁴ у коме се уочено морфолошко двојство¹⁵, обично недиференцирано, назива (инструментални) дублетизам, (инструментални) дублет,¹⁶ односно морфолошки дублетизам.¹⁷

в) Још један морфолошки елемент може узроковати појаву дублета у именичкој парадигми мушког рода: реч је о аломорфу *-ов-/-ов-*, који се и сам може узети као (аломорфна) дублетна форма. „Многе именице имају дублетне облике, тј. могу се употребљавати са проширењем *-ов-/-ев-*, или без њега: *вукови* и *вуци, знакови* и *знаци, мишеви* и *миши, наукови* и *пауци, лишајеви* и *лишаји.*” (Станојчић/Поповић 2004: 84).

2. Познато је да се у деривацији јављају парови речи истог значења изведених од исте основе различитим суфиксима. За такве примере један аутор је употребио назив *дублетне изведенице*, наводећи пар *слушалац – слушатељ*. (Бабић 1977, 18). Чини се да би и парови типа *професорка – професорица, ректорка – ректорица, деканка – деканица*¹⁸ и сл. ишли у категорију дублетизама, и то творбених.

3. У једном раду (Сааведра 1999) на више места спомињу се *дублети, дублетна употреба, дублетни облик, дублетна надежна употреба* за појаву семантичке еквиваленције између *квалитативног инструментала* и *квалитативног генитива*, те *просекутива* и конструкције *по + локатив*. (Сааведра 1999: 82). Међутим, овакав тип семантичке еквиваленције обично се сматра *надежном синонимијом*, што и сама ауторка примећује на другом месту. (Сааведра 1999: 74).

4. Наша лингвистичка литература, кад се о акцентима расправља, готово увек говори о *акценатским дублетима*, наводећи притом, као по правилу, исту серију примери, који се за ову прилику могу, условно, посматрати као класични акценатски дублети: *шкòла – шкóла, чòвек – чõвек, синóвā и сѝнòвā, синòвима и сѝновима, мèне и мёне, тèбе и тёбе, сèбе и сёбе, пòћи и пõћи*

¹⁴ Исп. Радовић-Тешић 1999.

¹⁵ Управо се овим називом (двојством), покатакд, означавају примери типа *гулашом/гулашем*. Исп. Стевановић 1975, 195.

¹⁶ Исп. Радовић-Тешић 1999: 105.

¹⁷ Исто, 111.

¹⁸ Ова два последња пара узета су из скорашњих дискусија о равноправности полова у језику.

pôћи, трéсти и трêсти, желимо и жèлимо, идемо – ìдèмо, читамо – чй-тāмо; пòмоћи – помòћи, ìзрећи – изрèћи итд. О акценатским (нагласним) дублетама може се говорити и из другог угла, како показује следећи цитат: „Od pravila o raspodjeli naglasaka u hrvatskom književnom jeziku ponekad se odstupa. Ta se odstupanja odnose na silazne naglaske u nepočetnom slogu riječi. Riječi s takvom raspodjelom silaznih naglasaka mogu se prihvatiti kao naglasne dublete (ponekad i triplete) i često su i običnije nego riječi s naglasnim svojstvima koja su u skladu sa sustavnom naglasnom normom.” (Барић и др. 1995: 70-71). Наводе се заправо примери књиж. и некњиж. акцента: *бродòвлāснйк – бродовлâснйк, пољàнпривреда – пољопрйвреда; дирйгент – диригйнт, телèвизйја – телевйзија* итд.¹⁹ Разлика међу члановима дублетних парова је у томе што су једни кодификовани, други нису. Овакво гледање на дублете отвара простор за разноврсна комбиновања на релацији кодификовано – некодификовано, односно нормативно – ненормативно, и то не само на прозодијском плану. Таквих, *некодификованих дублета* има веома много, а своде се заправо на однос кодификованих облика на једној и разговорних, неграматичких, околиналних, индивидуалних облика на другој страни. О таквој врсти дублета може се само условно говорити, са позиција општег језика. У овом раду расправа је сужена на књижевни (стандардни језик), односно на нормиране дублете. Излазак из тог оквира подразумевао би далеко шира истраживања, на свим нивоима језичке структуре.

5. Примере типа *канане – канабе, казино – касино* и сл., неки сматрају обличким дублетима, (Бечева 1999: 256), међутим адекватније би било назвати их *фонетским дублетима*. Такви су, поред осталог, и парови *јевтин – јефтин, уво – ухо* и сл., који су већ навођени напред. За ову врсту дублета карактеристична је делимична гласовна (фонемска) разлика.

6. Ни правопис није лишен дублетизма, а ова појава јавља се најчешће у поглављу о спојеном и одвојеном писању речи. Допуштено алтернативно писање речи као што су *аерозапрега* и *аеро-запрега, инофудбалер* и *инофудбалер, екостранке* и *еко-странке* и сл. сматра се *правописним дублетом*. (Правопис 1993: 89).

III

Напред смо дали типологију дублета на бази научних и стручних радова у којима се овај термин спомиње. Из датих категорија примера да се видети да лингвисти дублетизму као појави прилазе селективно, без јасно утврђених критеријума, тако да су читаве категорије речи остале у овом погледу недирнуте. Иако је сасвим јасно да су чланови прилошких парови типа *сад/сада, тада/тада* и *кад/када*, чланови заменичких падежних форми у дат. и лок. једн. типа *овом/овоме*, у инстр. једн. *с њим/с њиме*, дат.,

¹⁹ Остале примере видети на стр. 71 у Барић 1995.

инстр. и лок. множ. *оним/онима* очити дублети, о томе се, колико је познато, не говори. Додајмо овоме и најновије примере дублетизма какви су *евро* и *еуро*, *Португалија* и *Португал* и сл., које можемо, условно, назвати некодификованим дублетима. Остаје, дакле, још простора за расправу о томе шта јесте, а шта није дублет, односно где је граница између дублетизма и синонимије.

На основу свега изнетог могла би се предложити оваква дефиниција: **ДУБЛЕТ** је реч која се јавља у два гласовна, акценатска, графичка или морфолошка лика.²⁰ Према областима у којима се јављају дублети могу бити морфолошки, творбени, акценатски, фонетски и правописни.

ЛИТЕРАТУРА

- Анић 1998:** Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb: Novi Liber.
- Бабић 1977:** Stjepan Babić, „Sustav u tvorbi imenica muškoga roda koje znače vršitelja radnje (nomina agentis)”, *Radovi zavoda za slavensku filologiju* 15, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- Барић и др. 1995:** Barić Eugenija, Lončarić Mijo, Malić Dragica, Pavešić Slavko, Peti Mirko, Zečević Vesna, Znika Marija, *Hrvatska gramatika*, Zagreb, 1995.
- Бечева 1999:** Ничка Бечева, „О граматичком роду именица страног порекла на -о, -е”, у: *Актуелни проблеми граматике српског језика*, Суботица-Београд, 1999, стр. 255-259.
- Брозовић 1970:** Dalibor Brozović, *Standardni jezik (teorija, usporedba, geneza, povijest, suvremena zbilja)*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Бусман 2002:** Hadumond Bussmann, *Lexikon der Sprachwissenschaft*, Stuttgart: Kröner
- Дешић 2004:** Милорад Дешић, „Акценатски дублети у савременом српском језику и Вук-Даничићева акцентуација”, *Српски језик* 9/1-2, година IX, Београд 2004, 149-160.
- Дикро/Тодоров 1987:** Osvald Dikro i Sveten Todorov, *Enciklopedijski rečnik nauka o jeziku*, 2, Beograd: Prosveta.
- Корпус:** Корпус савременог српског језика (Математички факултет Универзитета у Београду). Интернет страница: www.korpus.matf.bg.ac.yu
- Лашкова 1986:** Лили Лашкова, „О неким карактеристикама рода у српскохрватском језику”, *ЈФ XLII*, Београд, 107-114.
- Лашкова 2005:** Лили Лашкова, *Сърбохърватска граматика*, Софија: ИК „ЕМАС”
- Мозаик знања 1972:** *Srpskohrvatski jezik, Enciklopedijski leksikon Mosaic znanja*, Interpres, Beograd, 1972.
- Пецо 1992:** Асим Пецо, *Акценатска читанка*, Београд, 1992.

²⁰ Овде појам *морфолошки лик* схватамо врло широко: он обухвата и истокорене речи различитих парадигми (метод/метода), али и дублетизам у истом падежу (пужем/пужом).

Пешикан 1991: Митар Пешикан, „Акценат и друга питања правилног изговора”, у: Павле Ивић и др., *Језички приручник*, Београд: Радио-телевизија Београд.

Правопис 1993: *Правопис српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.

Радовић-Тешић 1999: Милица Радовић-Тешић, „Морфолошки дублетизам инструментала једнине неких именица мушког рода”, у: *Актуелни проблеми граматике српског језика*, Суботица-Београд, стр. 103-112

Сааведра 1999: Димка Сааведра, „Неки дублети у падежном систему српског језика”, у: *Актуелни проблеми граматике српског језика*, Суботица-Београд, 1999, стр. 71-83.

Симеон 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb: Matica hrvatska.

Станојчић/Поповић 2004: Живојин Станојчић/Љубомир Поповић, *Грамматика српскога језика, уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стевановић 1975: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик, I, Увод, Фонетика, Морфологија*, Београд: Научна књига.

Ђорић 1983: Божо Ђорић, „Из творбене синонимије српскохрватског језика”, НССВД 12/1, Београд, 131-136.

Ђорић 2005: Божо Ђорић, „Дублети и језичка правилност”, *Књижевност и језик* LII, 3-4, Београд, 285-296.

Фекете 2002: Егон Фекете, „Поштовани колеге”, у: Драго Ђупић и др., *Слово о језику (језички поучник)*, Београд, 110-112: Партенон.

Шипка 1998: Danko Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad: Matica srpska.

Шмељов 1977: Дмитрий Николаевич Шмелев, *Современный русский язык, Лексика*, Москва: „Просвещение”.

SYNONYMS AND DOUBLETS

Summary

The paper is dealing with the relationship of notions *synonym* and *doublet*, as well as with the possible typology of the notion *doublet*.

Božo Ćorić

Весна Ломпар
Београд

НАЗИВАЊЕ, ДЕФИНИСАЊЕ И КЛАСИФИКАЦИЈА
ПРИЛОГА У ГРАМАТИКАМА
СРПСКОХРВАТСКОГ / СРПСКОГ ЈЕЗИКА

САЖЕТАК: У раду се анализира како су у наведеним сербохрватистичким граматицима заступљени *прилози* са становишта њиховог именовања, дефинисања, класификације, као и са становишта њиховог места у оквиру врста речи. На основу ове анализе предлажу се и нешто другачија решења кад је класификација ове врсте речи у питању.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: прилог, граматика, класификација, дефиниција, термин, врсте речи

У овом раду изнећемо основне резултате анализе називања, дефинисања и класификације *прилога* у сербохрватистичким граматицима (в. списак на крају рада). Циљ овакве анализе јесте да се покаже да ли се и колико граматике разликују у терминологији, дефинисању и класификовању *прилога* као врсте речи. Тако се стиче општа слика о променама, или пак о континуитету представљања *прилога* у сербохрватистичкој граматичкој пракси. Ова анализа нам омогућава да предложимо и нека решења која би унапредила опис ове врсте речи у будућим граматицима или термилошким речницима српског језика.

Називи за прилоге

Према анализираним граматицима најчешћи назив за ову врсту речи јесте – *прилог* (обично у множини – *прилози*, у значењу „додата, приложена реч“). Он је већ дуго у граматичкој пракси, и као такав спада у уобичајене термине. Иза њега понекад се (тек у неколико граматика) наводи и термин латинског порекла, или у изворном облику (*adverbio*), или прилагођен (*адверби*).

Једино што би се могло додати тиче се хетерогености примера који спадају у ову врсту речи. Наиме, ако у *прилоге* убројимо и тзв. *заменичке прилоге*, који подразумевају и одређене прилошке изразе (типа где год, ма где, било где и сл.), онда би можда прецизније било користити термилошку синтагму *прилошке речи*.

Прилози у систему врста речи

О прилозима се у анализираним граматикама најчешће говори као о *непроменљивој врсти речи*, и то се наглашава како у оквиру дефиниције, тако и у оквиру одељка о врстама речи. Понекад се, ипак, наглашава њихова делимична променљивост. Тако у новијим граматикама можемо наћи и термин *полупроменљиве* или *делимично променљиве* речи. Пошто неки прилози имају компарацију, сматрамо да би боље било сврстати их у *полупроменљиве речи* заједно са *бројевима*. Иначе, посебно својство *прилога*, њихова полупроменљивост, наглашава се експлицитно¹ само у две новије граматике (Баотић et al. ²1990. и Барић et al. 1995).

С друге стране, важно би било нагласити да ли је граматичка категорија *степеновања* иста кад су у питању *придеви* и *прилози*. У већини граматика се наводи да неки *прилози* могу имати *компарацију*, али се она не образлаже посебно, јер се подразумева да је истог типа као *компарација придева* (у неколико граматика се то и експлицитно констатује). Чињеница је да неки *прилози*² могу имати облике *компаратива* и *суперлатива*, али ипак није до краја објашњено да ли су ти облици настали додавањем одређених наставака (истих оних које имају и *придеви*) на *позитив прилога*, или су то облици настали аналогijом према таквим *придевским* облицима.

Сматрамо да би боље било нагласити да се ради о аналогiji према *компарацији придева*, јер се једино тако могу објаснити неки облици (нпр. *ниско* → *ниже* према *низак* → *нижи*)³.

Дефинисање прилога и примери којима се илуструје дефиниција

Дефиниције *прилога* у анализираним граматикама не разликују се много међу собом. Они се најчешће дефинишу као речи које одређују *глаголе*, а нешто ређе *придеве* и друге *прилоге*, док се о њиховој специфичној променљивости и синтаксичкој функцији уопште не говори. Творбени аспект у дефинисању наглашава се или тако што се наводи да неки прилози нису настали од других врста речи, а други јесу, или тако што се наглашава да су неки сложени, а неки прости. У оба случаја једна група се подразумева, док се говори само о другој. У првом случају наглашава се постојање *прилога*

¹ Кад кажемо експлицитно, под тим подразумевамо да пише да спадају у *полупроменљиве речи*. И у другим граматикама се говори о компарацији прилога, али се они ипак сврставају у *непроменљиве врсте речи*.

² Најчешће се наглашава да поређење имају *прилози за начин*, и то тако што се наводи да су то они који имају облик као *придеви* средњег рода (једнине). Затим се наводе *прилози за место, количину и време*, али пошто се мисли на такве прилоге уопште, не наглашава се њихово обличко поклапање са *придевима* средњег рода.

³ У једној граматичи новијег датума, намењеној онима којима српски језик није матерњи, поређење прилога објашњава се управо на овај начин (Клајн 2005: 157-158).

изведених од других врста речи, а у другом о сложеним прилозима. Такво стање је готово у свим граматикама.

Са становишта морфолошког и синтаксичког аспекта требало би, евентуално, допунити постојеће дефиниције. Ако пођемо од тога да дефиниција треба да буде концизна и да покрива типично значење (и, у овом случају, типичну позицију) одређене врсте речи, онда бисмо се могли задржати само на одређивању глаголске радње. Једна допуњена дефиниција могла би да гласи овако:

Прилози су речи које најчешће одређују место, време, начин, количину или узрок глаголске радње (нпр. доле, данас, поштено, много, зато). Спадају у *полупроменљиве врсте речи*, јер се неки од њих могу поредити, а неки не. У реченици најчешће имају функције прилошких одредби.

Подела прилога на подврсте

У анализираним граматикама *прилози* се углавном класификују, и то најчешће одмах испод дефиниције. Понекад се чак дефиниција изоставља, а наводи само класификација. Кад је реч о издвојеним подврстама, можемо рећи да је ситуација у граматикама слична. *Прилози* се обично деле на оне за *место*, *време* и *начин*, док се нешто ређе у оквиру ове класификације наводе и *прилози за узрок* и *количину*. За тих пет врста можемо рећи да представљају оно што је обавезно за највећи број граматика. У неколико граматика издвојени су и *прилози за интензификацију*⁴, или, како се још називају, *прилози за степен особине*.⁵ Било да се на овај начин издваја пет или више врста *прилога*, у основи ове поделе је, најопштије гледано, семантички критеријум.

Ако узмемо у обзир специфичан творбени критеријум, на једној страни издвојиће се систем *непроменљивих речи* (по функцији *прилога*), који се по овим особинама уклапа у *заменички* систем. Тако се јавља потреба за издвајањем тзв. *заменичких прилога*, који се у нашој новијој граматичкој литератури и анализирају на тај начин.

Једно од питања које се може поставити односи се на место *заменичких прилога* у систему врста речи, тј. на то да ли о њима треба говорити у оквиру *заменица*, или у оквиру *прилога*. „У зависности од тога који је принцип у класификацији речи по врстама узиман као најрелевантнији ове речи су убрајане у заменице или у прилоге и имале су, углавном, судбину прела-

⁴ У *Енциклопедијском речнику модерне лингвистике* користи се термин *интензификатор*: под њим се подразумевају прилози који „појачавају или слабе значење неког другог елемента у реченици; нпр. *веома*, *несумњиво*, *страшно*, *слабо*, *донекле*.” (Кристал 1985: s.v. интензификатор).

⁵ У неким граматикама и *речце* се убрајају у *прилоге*, те се тако спорадично издвајају и *прилози за* „одрицање”, „потврђивање”, „сумњу”, „несигурност” и сл., али то ипак није појава која је типична за велики број граматика.

зних случајева да буду успутно посматране кроз однос према врстама речи према којима су добијале и најчешће називе: (заменички) прилози или (прилошке) заменице“ (Пипер 1983: 9). Ако у вези са свим врстама речи полазимо од њихове особине *променљивости*, односно *непроменљивости* као од важног фактора у класификацији, онда *заменичке прилоге* треба навести заједно са *прилозима*.

У нашој граматичкој пракси (под тим подразумевамо само анализиране граматике) *заменички прилози* су ретко издвајани у посебан систем (углавном су навођени заједно са осталим прилозима), а кад су ипак издвајани, онда су навођени и уз *прилоге* (Бабић et al. 1991: 723) и уз *заменице* (Лукић²1923: 35-37).

Формално се у класификацији може поћи од творбеног критеријума, иако је веза *заменица* и *заменичких прилога* очигледна и на синтаксичком и на семантичком плану. Једна од могућих класификација, која би, у најопштијем смислу, подразумевала творбени и семантички критеријум, изгледала би овако:

Прилошке речи	
прилози у ужем смислу	заменички прилози
- за место	- за место
- за време	- за време
- за начин	- за начин
- за количину	- за количину
	- за узрок ⁶

За *заменичке прилоге* требало би додати и посебну класификацију, која би била аналогна класификацији *заменичких речи* тог типа, тј. она би подразумевала и специфична значења која поједини *прилози* (за место, време, начин и количину) добијају са префиксима *ни-*, *не-*, *сва-*, *и-*, или са формантима *ма*, *било* и *год*. Такву класификацију требало би представити табеларно, на следећи начин:

⁶ При подели две издвојене врсте *прилога* по семантичком критеријуму руководили смо се, између осталог, резултатима досадашње анализе, па *прилоге* за узрок нисмо навели као подгрупу *прилога у ужем смислу*, већ само као значењску подгрупу *заменичких прилога*.

Прилошке речи	неодређене	одричне	опште	допусне	изборне
место	негде некуд(а)	нигде никуд(а)	свугде свуд(а)	игде икуд(а)	ма где, било где, где год, ма куд(а), било куд(а), куд(а) год
време	некад(а)	никад(а)	увек	икад(а)	ма кад(а), било кад(а), кад(а) год
начин	некако	никако	свакако	икако	ма како, било како, како год
количина	неколико	николико	сваколико	иколико	ма колико, било колико, колико год

Тако би, на пример, сваки од ових заменичких прилога по значењу био одређен двоструко. Постоје, дакле, *неодређени*, *одрични* и сл. *прилози* за *место*, као што имамо исте такве прилоге за *начин*, *количину* или *време*.

Са друге стране требало би посебном класификацијом нагласити повезаност неких заменичких прилога са показним заменицама:

Прилошке речи	близу говорника	близу саговорника	далеко и од говорника и од саговорника
место	овде овуда	ту туда	онде онуда
начин	овако	тако	онако
количина	оволико	толико	онолико

Видимо да су у граматикама *прилози* углавном заступљени на исти начин, те да се с тим у вези и не уочавају велике разлике кад се упореде граматике из различитих временских периода. Ипак, сматрамо да је понешто потребно изменити или допунити, и то највећим делом кад је у питању класификација *прилога*. Требало би, поред *прилога* за *место*, *време*, *начин* и *количину*, посебно издвојити тзв. *интензификаторе* с једне стране, а са друге, ако су *заменички прилози* наведени уз ову врсту речи, додати посебну класификацију која се односи само њих.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Клајн 2005: Ivan Klajn, *Gramatika srpskog jezika*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Кристал 1985: Дејвид Кристал, *Енциклопедијски речник модерне лингвистике*, Београд: Нолит.

Пипер 1983: Предраг Пипер, *Заменички прилози (граматички статус и семантички типови)*, Нови Сад: Радови института за стране језике и књижевности.

АНАЛИЗИРАНЕ ГРАМАТИКЕ

Бабић et al. 1991: Stjepan Babić et al., *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti [etc.].

Бабукић 1854: Vjekoslav Babukić, *Ilirska slovnica*, Zagreb: Nar. tiskarnica Dr^a Ljudevita Gaja.

Баотић et al. 1990: J. Baotić et al., *Naš jezik, udžbenik srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika za 2. razred srednjeg usmjerenog obrazovanja*, Sarajevo: Svjetlost, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Барић et al. 1995: E. Barić et al., *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.

Белић 1933: А. Белић, *Грамматика српскохрватског језика*, Београд: Издавачка књижевница Геце Кона.

Брабец et al. 1954: I. Brabec et al., *Gramatika hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb: Školska knjiga.

Даничић 1850: Даничић, *Мала српска граматика*, Беч: Штампарија јерменскога манастира.

Дивковић 1895: Mirko Divković, *Oblici hrvatskoga jezika za srednje škole*, Zagreb: Tisak dioničke tiskare.

Карацић 1814: Вук Стефановић, *Писменица сербског језика*, Виена: У печатњи Г. Иоанна Шнирера.

Лукић 1923: Јанко Лукић, *Грамматика српског језика*, Београд: Књижевна Геце Кона.

Маретић [1899] 1963: Dr T. Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.

Мразовић-Вукадиновић 1990: P. Mrazović, Z. Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Novi Sad: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.

Мусулин ³1934, ³1935, ²1936: Стјепан Мусулин, *Грамматика српскохрватског језика за први, други, трећи и четврти разред средњих и њима сличних школа*, Загреб: Наклада југословенског професорског друштва, секције загребачке.

Новаковић 1894: Стојан Новаковић, *Српска граматика*, Београд: Државна штампарија.

Симић 1996: Радоје Симић, *Српска граматика за средње школе*, Београд: МХ 'Актуал'.

Станојчић-Поповић ⁸2002: Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Грамматика српског језика, уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства (аутор дела о морфологији је Живојин Станојчић).

Стевановић ²1970: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма) I*, Београд: Научна књига.

Стевовић 1958: И. Стевовић, *Функционална граматика српскохрватског језика*, Сарајево: Свјетлост.

Стефановић ⁴1932: Жив. Н. Стефановић, *Грамматика српскохрватског језика за средње и стручне школе*, Београд: Књижарница Радомира Д. Ђуковића.

Стојановић ¹⁸1928: Љуб. Стојановић, *Српска граматика*, Београд: Штампарија Краљевине Србије.

Тежак-Бабић ³1970: S. Težak, S. Babić, *Pregled gramatike hrvatskog jezika za osnovne i druge škole*, Zagreb: Školska knjiga.

Флоршиц ³1916: Dr. Jos. Florschütz, *Gramatika hrvatskoga jezika za ženski licej, preparandije i više pučke škole*, Zagreb: Kr. zemaljska tiskara u Zagrebu.

SPECIFICATION, DEFINING AND CLASSIFICATION OF ADVERBS IN THE GRAMMARS OF SERBO-CROATIAN / SERBIAN LANGUAGE

Summary

The paper analyzes the way *adverbs* are represented in the above-mentioned Serbo-Croatian grammars when it comes to their specification, defining and classification, as well as their position in the field of parts of speech.

When it comes to the classification of this part of speech, somewhat different solutions are being suggested based on this analysis.

Vesna Lompar

Рајна Драгићевић
(Београд)

ЈЕДАН МОДЕЛ ЗА РАЗРЕШАВАЊЕ ПОЈМОВНЕ И
ТЕРМИНОЛОШКЕ НЕУСАГЛАШЕНОСТИ У ВЕЗИ
СА ЕЛЕМЕНТИМА ЛЕКСИЧКОГ ЗНАЧЕЊА

САЖЕТАК: У раду се говори о различитим приступима лексичком значењу и његовим елементима у лексикологији. Семантичари се углавном слажу да значење треба тражити у односу између језика, мишљења и стварности, али тај однос појмовно и термилошки различито тумаче.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: лексичко значење, референција, денотација, десигнација, конотација

Кључни проблем лексикологије је проблем лексичког значења. У овом раду задржаћемо се на елементима значења из угла ове дисциплине. Изван наше пажње остаће приступ том проблему из угла филозофије и неких других друштвених наука. С обзиром на мноштво семантичких теорија, постоје разнолики приступи лексичком значењу, али оно што их све повезује је сте његово разоткривање и дефинисање унутар троугла који сачињавају језик, мишљење и стварност. У овом раду ће се навести неколико репрезентативних приступа лексичком значењу који се најчешће цитирају и служе као основа за неке нове приступе. Још 1923. године Ричардс и Огден су представили слику језичког знака у виду троугла на чијим су теменима језик, мишљење и стварност. Чини се као да се тај троугао касније само допуњавао новим елементима. Тако је, рецимо, Билер у свој модел језичког знака као органа (оруђа у комуникацији) увео још и пошиљаоца и примаоца поруке. По Лајонсу (1977), лексичко значење се састоји из **смисла**, **денотације** и **референције**. Т. Прћић (1997: 39) је, развијајући Лајонсов поглед на лексичко значење (по којем се оно састоји из **смисла**, **денотације** и **референције**) писао о **лексичком квадрату**. На четвртом темену лексиколошког квадрата налази се **асоцијација**.

Међутим, никад се није променио општи став да је значење лексеме (и другачије схваћених језичких знакова) декодирање сложеног односа између неке појаве (или класе појава) у спољашњем свету, њене менталне репрезентације у нашем мишљењу и језичке манифестације тог менталног садржаја.¹

¹ Разноликим схватањима односа између стварности, мишљења и језика посвећена је књига Н. Ф. Алефиренка (1999).

Елементе лексичког значења ваља тражити на релацијама између тема Ричардсовог и Огденовог троугла. У том смислу, у лексичко значење улази, пре свега, однос између језика и стварности и језика и мишљења. Однос између језика и стварности уобичајено се назива **денотацијом**, док се однос између језика и мишљења назива **десигнацијом**. Термини **референција**, **денотација**, **десигнација** најчешће су резервисани за однос између језика и стварности или језика и мишљења, док се термини **референт**, **денотат**, **десигнат** користе за ентитете на које се лексеме односе, а то могу бити предмети из објективне стварности, представе или појмови.

Денотат и **десигнат** су, према највећем броју истраживача, елементи лексичког значења. Међутим, аутори се разликују по томе како разумевају и дефинишу ове појмове, а још више по томе који још елементи сачињавају лексичко значење.

Однос референт – денотат/референција – денотација. Размишљања лингвиста о референту и референцији крећу се од идеје да је референт предмет из објективне стварности који као такав не спада у лексичко значење, преко схватања да је то део лексичког значења, па све до мишљења да значење и референција представљају једну од кључних семантичких дихотомија. Овим последњим гледиштем П. Вучковић (2003: 119) започиње свој рад о референцијалном значењу и наглашава да се кроз дихотомију значење – референција „рефлектују два начина лингвистичког проучавања значења: први се односи на опис значења лингвистичких објеката (речи, синтагми и реченица), а други на проучавање релације између језика и објективне стварности.”

У лексиколошкој литератури преовлађује став да је референт конкретан предмет о којем се говори и да он не спада у лексичко значење зато што припада стварном свету, иако по неким ауторима (нпр. према Артјуновој и Кубрјаковој), денотат представља конкретан предмет, а референт је одраз предмета, класа таквих једнородних предмета. Пошто је денотација однос између стварности и језика, денотат се обично интерпретира као представа о реалном предмету. Денотативно значење се фиксира у једнојезичним и двојезичним речницима, а референцијално у енциклопедијама. У вези са денотацијом Алефиренко (1999: 98) пише да се у језичком знаку манифестује уопштени (типизирани) резултат човекове делатности. У значењу речи не испољава се цео објекат, сви његови елементи, већ само оне особине које су повезане са разликовањем датог објекта од других. Постоји неколико типова денотата: а) денотат је уопштени образац неколико једнородних предмета (рус. *авторучка*); б) денотат је уопштени образац предмета који припадају једној тематској групи (рус. *игрушка – куклы, кубики, мячики*); в) денотат је уопштени образац раније формираних уопштења (рус. *машина – автомобиль, комбайн, механизм*).

Лајонс (1977: 211), пак, дели лексеме на оне које имају **примарну денотацију** и на оне које поседују **секундарну денотацију**. Лексеме са при-

марном денотацијом означавају објекте који реално постоје, а лексеме са секундарном денотацијом означавају предмете који не постоје реално, већ само фиктивно – *једнорог*, теоријски – *неутрон* или апстрактно – *љубав*. Исто ово сматра и Косовски (1974: 21-22), који денотате дели на **телесне, феноменалне и конструктивне**. Телесни денотати су представе конкретних предмета, феноменални су представе невидљивих појава које се могу измерити или на неки начин доживети (нпр. *Брзина, топлота*), а конструктивни денотати су представе о непостојећим појавама (нпр. *анђео, ђаво*).

Под појмом **десигнација** Л. Згуста (1991: 32) схвата пре свега однос који постоји између појединачних лексема и појединачних делова ванјезичког света, како их схватају говорници неког језика. У вези са својом терминологијом Згуста још додаје: „Оно што зовемо десигнацијом често се зове денотација. Изабиремо први термин баш због тога што се у већини случајева лексикограф више бави десигнатима него денотатима.”

Д. Гортан-Премк (2004: 43) под референтом подразумева денотат и сигнификат узете заједно. Д. Гортан-Премк и многи други аутори десигнат називају **сигнификатом**. Овако схваћен денотат јесте „референт номинационог садржаја, јер лексички систем разумемо као систем номинационих вредности.”

Лајонс (1977) назива денотацијом однос између лексеме и класе објеката на коју се она односи, а однос између лексеме и конкретног предмета на који се она односи он назива референцијом. У примеру: *Штета што нема ниједне столице у овој сали* може се говорити о денотату столице, док се у реченици: *Баш је удобна столица на којој седим*, говори о референту столице.

Сматрамо да је однос између овако схваћеног денотата и референта од велике важности у лексикологији и уплиће се у много семантичких проблема, јер свака анализа лексичког значења мора започети одговором на питање да ли се лексема односи на класу појава или на једну појаву, а то намеће различит приступ анализи. Веза између денотације и референције објашњава се у Лајонсовом моделу тако што је референција посебан тип денотације.

Резимираћемо ове погледе наглашавајући да циљ табеле која следи није навођење свих интерпретација, већ покушај да се илуструје шаренило појмовних и термилошких приступа, пре него што се изнесе онај приступ који би, према нашем мишљењу, требало стандардизовати.

модел	референт	денотат
I модел	Конкретан предмет из стварности и не припада лексичком значењу.	Одраз предмета из стварности, представа предмета; део је лексичког значења.
II модел	Одраз предмета из стварности, представа предмета; део је лексичког значења.	Конкретан предмет из стварности и не припада лексичком значењу.
III модел	Референција је однос између лексеме и једног конкретног предмета.	Денотација је однос између лексеме и класе истоврсних предмета.
IV модел	Не користи се као термин.	Денотат је исто што и десигнат, а то је појам о одређеном предмету из стварног света.
V модел	Референт је денотат заједно са десигнатом	Денотат је део референта.

Однос денотат – десигнат (сигнификат)/ денотација – десигнација. Већ је констатовано да је, према Згусту, денотација исто што и десигнација и да према Д. Гортан-Премк, референт представља удружени десигнат са денотатом. Постоје и термилошке недоумице, а не само појмовне. За десигнат, видели смо, постоји и термин **сигнификат** који се обично користи као синоним термину десигнат.

Ипак, десигнација се најчешће дефинише као однос између језика и мишљења. За разлику од денотата који се схвата као представа о појавама и предметима, десигнат (**сигнификат**) је појам о њима. Као што Згуста (1991: 33) наглашава, термини **појам** или **ноција** овде се користе с општим значењем, а не као термини које је дефинисала нека психолошка или филозофска школа. Разлика између представе и појма је у томе што се појам састоји из много мање обележја него представа. Ради се о круцијалним обележјима и Згуста их назива **критеријским обележјима**. Згуста наводи следећи пример – кад се одлучујемо да ли ћемо конкретан комад намештаја назвати *столом*, ирелевантно је да ли је он од дрвета или од метала, да ли је смеђ или бео, леп или ружан, скуп или јефтин, стар или модеран, мали или велик. *Сто*, међутим, има неколико критеријских обележја, дакле, особина релевантних за његово препознавање. То су: равна, хоризонтална површина која служи да се на њу ставе друге ствари и која стоји на једној или више ногу. Сваки део намештаја који се тако може описати зове се *сто*. Наведена критеријска обележја чине десигнат, а величина, изглед, боја, облик стола спадају у денотат.

Разне интерпретације односа између значења и појма (десигната), према Алефиренку (1999: 40), заснива се на два полазишта. Прво се темељи на идеји о јединству језика и мишљења, а друго се заснива на схватању да су језик и мишљење повезане, али самосталне појаве. По Алефиренку, филозофи и логичари склони су првој хипотези, а лингвисти другој. У лингвистици, даље, постоје две интерпретације неједнакости значења и појма. По првој – нема подједнак број лексема и појмова; појам је шири од значења. Синонимски ред *сказати – произнести, проговорити, промолвити, пророчити, изреч* добар је пример за групу речи које се разликују по значењу, али именују исти појам. По другој, коју, чини се, заступа и Алефиренко, значење је шире од појма. Појам је доминантни део значења, једно његове семантичке структуре. Међутим, појам није једини део значења језичке јединице.

Денотати су у директној вези са животним искуством говорника, јер представљају везу између језика и стварности. У том смислу, разликује се денотат куће у језику неког афричког племена и у језику неког европског народа. Десигнат куће је, међутим, исти у оба језика.

Једна од важних разлика између денотата и десигната састоји се и у томе што се денотати могу разликовати од језика до језика, јер се лексемама различито парцелише стварност у различитим језицима. Лајонс (1977), Лич (1981), Липка (1992) и други семантичари, говорећи о односу језика и стварности, наглашавају неодређену, „преливајућу” природу значења (*engl. fuzzy*). То значи да нам ситуација у вези са мање или више различитим денотатима истих предмета и појава у различитим језицима показује да границе значења нису оштре и због тога је понекад тешко пронаћи одговарајућу преводни еквивалент за неку лексему из страног језика. Денотати лексема нису сасвим прецизно одељени ни унутар једног језика. Није, на пример, сасвим оштра граница између представа означених лексемама *друг* и *пријатељ*, *град* и *велеград*. Т. Прћић (1997: 57) примећује да „границе денотације нису оштро повучене, већ чине својеврсни континуум, с благим, а уз то и произвољно постављеним, прелазима између појединих елемената, које језици намећу у својој лексичкој категоризацији света.” Поставља се питање како се онда споразумевамо и како преводимо лексеме с једног језика на други. Проблем се решава тако што, иако се денотати понекад нејасно „преливају” један у други, постоји заједнички центар, који омогућава комуникацију. Лајонс (1977: 247) разликује **фокалну денотацију** од **тоталне денотације**. Два преводна еквивалента се можда разликују по тоталној денотацији, али не и по **фокалној**. Фокална је централна и она мора бити иста за две лексеме да би се оне могле заменити једна другом у једном језику или у више језика.

модел	Разматрање десигнације у односу на денотацију и на лексичко значење у целини
I модел	Денотат је представа, а десигнат је појам. Денотати се могу разликовати од језика до језика, а десигнати су универзалне категорије.
II модел	Згуста користи термин десигнација за денотацију и десигнацију, што значи да их изједначава.
III модел	Гортан-Премк денотацију и десигнацију сматра елементима референције.
IV модел	Према неким ауторима, десигнат (појам) је шири од лексичког значења и не може бити његов део.
V модел	Према другим ауторима, десигнат (појам) је ужи од лексичког значења и представља његов део.

Статус конотације као елемента лексичког значења. Алефиренко (1999: 102-103) наводи шаренило интерпретација конотације. Неки аутори не сматрају конотацију елементом лексичког значења. По највећем броју научника, конотација улази у лексичко значење. Она се састоји из емоционалних, експресивних, стилистичких и оцењивачких компонената. Алефиренко, следећи В. И. Шаховског, разликује експресивне од емоционалних сема (емосема). Све емотивне јединице обавезно имају у денотату експресивне семе, али сви експресиви не подразумевају постојање емотивне конотације. У вези са семама оцене Алефиренко (1999: 108) констатује да у лексичком саставу сваког језика преовлађују јединице негативне процене, док се све добро сматра необележеним.²

У конотативном елементу лексичког значења садржани су подаци о семантичкој маркираности лексеме, експресивни однос говорне заједнице према ономе што значи нека лексема. Овде је врло важно нагласити да је то став целе језичке заједнице или дела заједнице, а не индивидуални став неког говорника. Конотацију, према Згусте, треба разликовати од „снаге речи да пробуди личне осећаје”. Многи говорници имају аверзију према неким речима и склоност ка другим. Међутим, тај лични однос не улази у значење речи, јер се лексичко значење заснива на схватањима целе говорне заједнице. Према томе, и конотација спада у заједнички део кодне компетенције. Глагол *умрети*, на пример, има неутралну конотацију, *преминути* – свечану, а *црћи* – непожељну, увредљиву, деградирајућу. Као што се из ових примера види, конотација се с успехом може представити на примеру синонима, јер они обично имају исту денотацију, а различиту конотацију. Конотацију најчешће везујемо за оцену неке појаве као пожељне или непо-

² Ову констатацију потврђује и наша анализа лексике којом се означавају људске особине (Драгићевић 2001).

жељне. Конотација, међутим, подразумева и све оне карактеристике које лексикографи обележавају тзв. квалификаторима и, уопште, све видове маркираности.

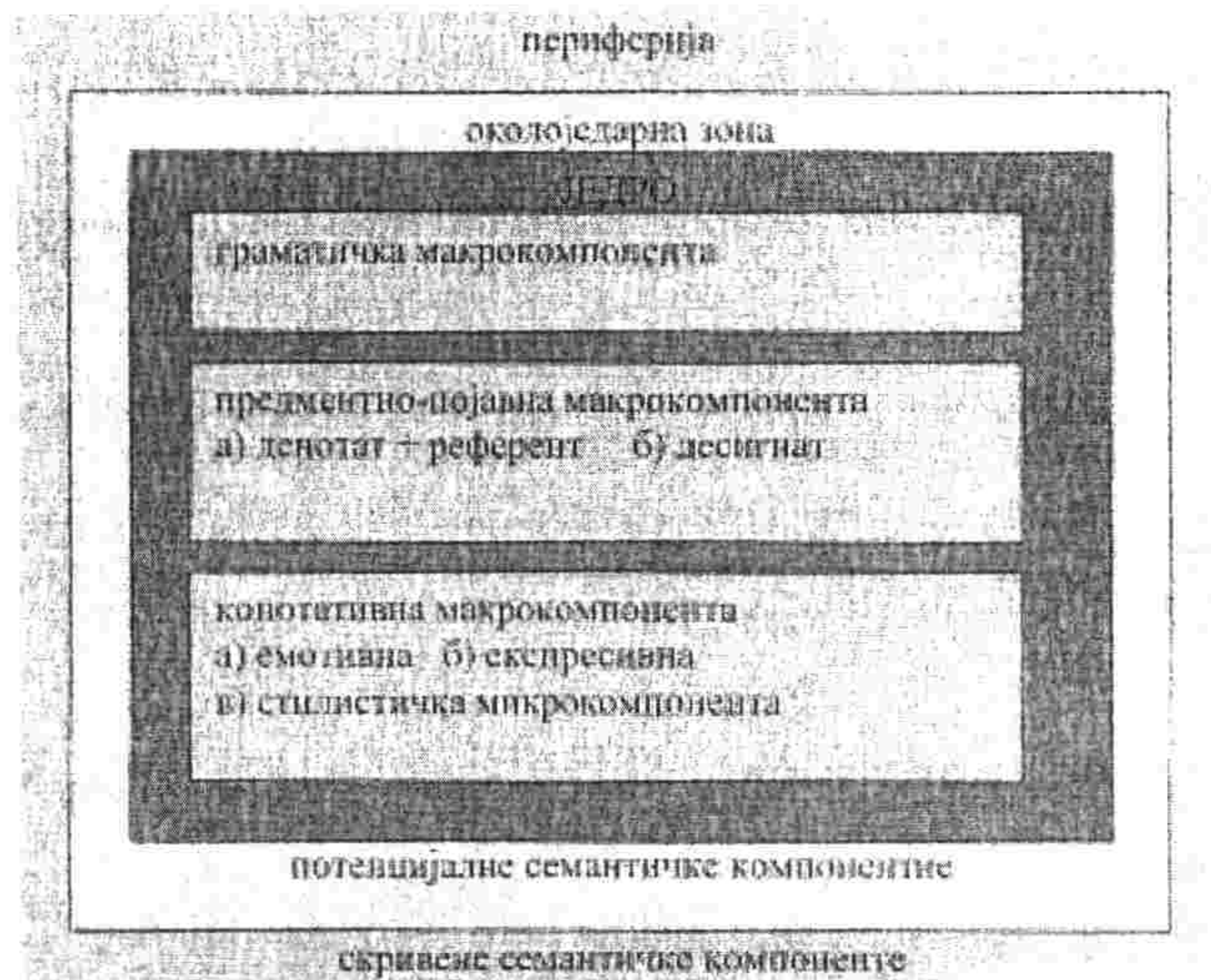
У Речнику српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности има више од 100 квалификатора употребне и стилске вредности обрађених лексема. Квалификатори нам показују да лексема може бити маркирана: (1) **географски** (у ову групу спадају дијалектизми и позајмљенице из страних језика); (2) **социјалекатски** (нпр. жаргонизми); (3) **временски** (нпр. архаизми, историзми); (4) **експресивно** (када се статус лексеме одреди као *похвално, погрдно, увредљиво, еуфемистично, хипокористично*); (5) у вези са **темом** (терминологије различитих наука); (6) у вези са **блискошћу саговорника** (када се статус лексеме одреди као *званични, незванични, формални, неформални, фамилијарни*); (7) у вези са **медијумом комуникације** (када се статус лексеме одреди као уобичајен у писаној комуникацији или у усменој комуникацији).³

Предлог за стандардизацију. Имајући у виду све ове моделе лексичког значења, као и многе друге које описује Алефиренко (1999), опредељујемо се у овом раду за модел лексичког значења који наводи Н. Ф. Алефиренко (1999), јер га сматрамо најдетаљнијим, најпрецизнијим и најразрађенијим. Тај модел донекле ћемо проширити неким елементима Лајонсовог приступа.

³ Ова подела је преузета од Т. Прћића (1997: 63-69). Она је у тој књизи нешто другачије постављена. По Прћићу, лексичко значење се састоји из смисла, денотације, референције и асоцијације. Обележја која су овде наведена (и још нека) спадају у асоцијативну компоненту лексичког значења, а она се схвата као субјективна и факултативна компонента, која, по правилу, не мора бити, и није, у толикој мери једнообразна и углавном је у домену стилистике (Прћић 1997: 63-64). Прћићева подела се донекле заснива на добро познатој и често цитираној подели значења Џ. Лича (1981). Под **асоцијативним значењем** Лич обједињује **конотативно, стилско, афективно, рефлектујуће и колокативно** значење. Конотативно значење садејствује са концептуалним. Концептуално значење лексеме *жена* могло би се одредити као *+људско, +одрасло, -мушко*, конотативно као: *особа с мајчинским инстинктом, искусна у кувању, често облачи хаљине* итд. Стилско значење се односи на избор лексике у вези са пореклом говорника – местом рођења, породицом, образовањем, друштвеном групом којој припада итд. Афективно значење је „паразитска категорија“ јер се оно везује за неко друго. Њиме се, кроз интонацију, боју гласа итд, испољава лични став говорника. Рефлектујуће значење је оно које се имплицитно увек подразумева. То је доминантно значење иако не мора бити примарно. Колокативно значење се поклапа с оним што Згуста назива **домен примене**. Догађа се да се синоними разликују само по речима уз које се могу употребити. И *јато* и *стадо* се употребљавају да означе групу животиња, али се *јато* користи уз *птице* и *рибе*, а *стадо* уз *овце, говеда* итд. На Филолошком факултету у Београду студентима се често дају семинарски и магистарски радови о маркираној лексици неког писца. До маркиране лексике у тим радовима чешће се долази интуитивно него по неком моделу. Ова Прћићева подела, заснована на често цитираној подели Џ. Лича, могла би послужити као модел за анализу маркиране лексике.

Семантичка структура речи (Алефиренко 1999: 137) састоји се из две зоне – **једарне** и **импликационалне** (периферне). Једарну зону сачињавају три макрокомпоненте – **граматичка, предметно-појмовна** и **конотативна**. Граматичка макрокомпонента подразумева информацију о предметности, квантитативности, процесуалности или сл, а предметно-појмовна макрокомпонента састоји се из денотативног и сигнификативног (десигнативног) значења.⁴ Проширујемо Алефиренкову предметно-појмовну макрокомпоненту лексичког значења референтом, који везујемо уз денотат, на начин који је предложио Лајонс. Најнеодређенији статус има конотативна макрокомпонента. По неким ауторима, она не спада у једарну зону значења. Конотација је, по овим ауторима, споља, то је само ореол, а само лексичко значење своди се на предметни садржај. Н. Ф. Алефиренко сматра да конотација (нарочито код неких метафоричних значења) може да сатера денотацију на периферију и да је она због тога свакако макрокомпонента једарне зоне семантичке структуре. Конотација се састоји из емотивних, експресивних, стилистичких микрокомпонената, као и из микрокомпоненте процене.

Структуру импликационала чине две зоне – **околоједарна** и **периферијска**. Околоједарну зону представљају **потенцијалне семантичке компоненте**, а периферијску – **скривене семантичке компоненте**.

⁴ Граматичка компонента лексичког значења позната је још под називом **грамема**. Увођење граматичког значења у лексичко оправдано је због тога што је подела по граматичком значењу први корак одређивања лексичког значења. Чак и ако не знамо шта значи нека лексема, по њеној форми обично можемо да одредимо у коју граматичку врсту спада, а тиме се најопштије одређује и њено значење. И Д. Гортан-Премк (2004: 44) сматра да су саставни део семантичког садржаја лексеме и категоријално-граматичке информације или грамеме. Оне пружају податке о морфолошком типу, о граматичким категоријама, о томе да ли се лексемом одређује појава, предметност, радња, стање, збивање итд.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Алефиренко 1999: Н. Ф. Алефиренко, *Спорные проблемы семантики*, Волгоград: Перемена.

Вучковић 2003: Петар Вучковић, „О референцијалном значењу”, *Језик, друштво, сазнање, професору Ранку Бугарском од његових студената*, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 119-135.

Гортан-Премк 2004: Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, друго издање, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Драгићевић 2001: Рајна Драгићевић, *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику*, творбена и семантичка анализа, Библиотека *Јужнословенског филолога*, нова серија, књ. 18, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Згуста 1991: Ладислав Згуста, *Приручник лексикографије*, превод и предговор Д. Шипка, Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Косовски 1974: Б. И. Косовский, *Общее языкознание. Учение о слове и словарном составе языка*, Минск: Вышэйшая школа.

Лајонс 1977: John Lyons, *Semantics*, 1-2, Cambridge: Cambridge University Press.

Липка 1992: Leonhard Lipka, *An Outline of English Lexicology*, second edition, Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Лич 1981: G. Leech, *Semantics*, second edition, Harmondsworth: Penguin Books.

Прћић 1997: Твртко Прћић, *Семантика и прагматика речи*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

INCONSISTENT USE OF TERMS AND DEFINITIONS OF THE ELEMENTS
OF LEXICAL MEANING

Summary

The paper argues about different approaches to lexical meaning and its elements in lexicology. Semanticists usually agree that meaning should be investigated in correlation between language, mind and reality, but they use different terms and different ways to define it.

Rajna Dragičević

Александар Милановић
(Београд)

СТАТУС ПОЈМА И ТЕРМИНА *ИСТОРИЗАМ* У СРБИСТИЦИ

САЖЕТАК: У раду се анализира заступљеност термина *историзам* у србистици и сербокроатистици, утврђују потврђене варијанте термина и њихово значење, прецизира обим појма и предлаже дефиниција.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: лексика, историзам, застарела реч, архаизам

0. Појава лингвистичког термина *историзам* у србистици и сербокроатистици условила је потребу да се провери:

- а) заступљеност термина у лингвистичким термилошким речницима, као и у научним и стручним лингвистичким радовима;
- б) варирање форме термина у лингвистичкој литератури;
- в) вишезначност употребљаваних термина у научној литератури;
- г) обим појма у лингвистичкој литератури;
- д) место термина у термилошком систему.

1. Иако је већ дуго присутан у лингвистици¹, термин *историзам* није потврђен у свим сербокроатистичким лингвистичким термилошким речницима. Ни статус овог термина у речницима није једнак: у једнима се он наводи као посебна одредница, док се у другима јавља у оквиру одреднице *архаизам*. Временом се овај термин, ипак, одомаћио и у уџбеницима српскога језика за основну и средњу школу, као и у научним радовима, па је зато на почетку рада битно дати преглед заступљености термина и појма у овој литератури.

¹ Осим интернационалног термина (уп. руски *историзм*, енглески *historism* итд.), поједини лингвисти опрезно су предлагали и термилошке иновације. Тако Ладислав Згуста у чувеном лексикографском приручнику записује: „Amovi i helebrada danas su rijetki predmeti; stoga riječi **am** i **helebrada** mogu da se smatraju arhaizmima, barem u opštem jeziku. No, ako postoji potreba, ove se riječi mogu koristiti bez ikakve konotacije. Leksičke jedinice tog tipa možemo zvati arhaizmima (u ograničenom, specifičnom smislu tog termina); da se ne bojim terminoloških inovacija, nazvao bih ih *riječima vezanim za vrijeme*” (Згуста 1991: 171).

1.1. Александар Белић и Стјепан Ившић у свој речник у оквиру пројекта *Средњошколска терминологија и номенклатура* нису унели одредницу *историзам*. У оквиру одреднице *застарела реч* као синоним нуди се само термин *архаизам*:

застарела (застарјела) реч (ријеч) (архаизам), н. Veralteter Ausdruck, ф. Archaisme (Белић и Ившић 1932).

Концепција овога речника подразумевала је само нормирање термина у школској употреби (датог масним словима), навођење синонима и упућивање на немачке и француске термине. Под одредницом *архаизам* код Белића и Ившића налази се само кратко упућивање на потоњу одредницу:

архаизам в. застарела реч или застарео облик

1.2. Ни Стјепан Бабић у своме речнику у оквиру издавачког пројекта *Школски лексикон* нема одредницу *(х)историзам*. У овоме речнику нема ни одреднице *застарела реч*, а под одредницом *архаизам* нема помена о историзмима као посебном типу застареле лексике:

ARHAIZAM, zastarjela riječ ili oblik, npr. *bo* (jer), *česnik* (razlomak), *je-statstvenica* (prirodopis), *jednouditi*, *jednoničiti* (postiti, jedanput na dan jesti), *takov*, *onakov*, *njekoliko*, *njegovijeh*, *crnijeh*, *filologički* (filološki) i dr. Arhaizmi se katkada upotrebljavaju i u suvremenom jeziku; obično ih upotrebljavaju stariji ljudi jer su često te riječi i oblici bili u životnoj upotrebi za njihove mladosti, a upotrebljavaju ih katkada i njiževnici zbog metričkih ili stilskih razloga (Бабић 1963).

1.3. У познатом лингвистичком термиолошком речнику Рикарда Симеона термина *историзам* налази се у фонетској варијанти *хисторизам*:

historizam m (г. историзм) – historijski termin ili izraz ili element rč; zastarjele riječi koje su označavale realije ne izgubljene, već takve koje se samo nazivaju drugačije, npr. *вепрь-кабан*, *стяг-знамя*, *стогна-площадь*, *грядущий-будущий*, *речь-глагол*, *сей-этот* (? arhaizam) rf (Симеон 1969).

1.4. Асим Пецо и Живојин Станојчић у своме речнику у оквиру едиције *Енциклопедијски лексикон Мозаик знања* такође немају одредницу *историзам*, а овај термин и појам не помињу ни у оквиру одреднице *архаизам* (Пецо и Станојчић 1972). Под одредницом *застарела реч* налазимо само упућивање на одредницу *архаизам*.²

1.5. Јован Вуксановић у својим школским речницима нема одредницу *историзам*, али у оквиру одреднице *архаизам* уводи и термин *историцизам*:

АРХАИЗАМ (грч. archaïsmos, од archaios = *стар*, *древни*) – означава реч, облик или језичку конструкцију која више припада старијем је-

² Видети Милановић, у штампи.

зичком раздобљу него оном у коме се понекад употребљава, нпр. *арслан* (лав), *огањ* (ватра), *дажд* (киша), *књига*, *ситна књига* (писмо), *лето* (година), *полза* (корист), *себар* (кмет, сељак, тежак). Од архаизама треба разликовати тзв. *историцизме*. То су такве речи којих нема више у употреби, али нема ни предмета или онога што те речи означавају, нпр. *фалаке* „кладе за сапињање ногу при шибању”; *абација* (занатлија који израђује одећу од абе – врсте грубог сукна) и др. (Вуксановић 1997, Вуксановић 2003).

1.6. Иако је термин *историзам*, како је анализа показала, редак у нашим лингвистичким терминолошким речницима, он има своју примену у актуелним уџбеницима, као и у школским и факултетским плановима и програмима.

1.6.1. Александар Милановић у уџбенику за 7. разред основне школе користи термин у форми *историзам* и даје следећу дефиницију и ближе објашњење (Милановић 2005: 112):

Историзми су речи које су застареле зато што се појаве и предмети које обележавају не сусрећу у савременом животу. Обично су то речи којима су се означавали стари занати, титуле, звања, мере, делови гардеробе, новац, обичаји – све што припада историји.

1.6.2. Живојин Станојчић у средњошколској граматици такође употребљава термин *историзам*, дефинише га и објашњава на следећи начин:

Историзми у књижевном језику су оне речи које су се престале употребљавати у савременом језику са престанком употребе предмета и појава које су означавале. Тако је, на пример, у XIX веку постојао порез (такса) на *вино*, па је у књижевном језику била у употреби реч *винарина* која је тај порез означавала. Са нестанком тога пореза, нестала је и реч *винарина*. Тако су са нестанком дотичних предмета и појава нестале из активне (и широке) употребе речи: *газдалук*, *кнежина*, *кмет*, *прњавор*, *абација*, *кириџија*, *симиџија*, *сврзиграда*, *нахија*, *оборкнез*. Овакве ће се речи, наравно, као део наше лексике, употребити у текстовима који се баве историјом, али не и у свакодневном комуницирању (Станојчић и Поповић 2000: 180).

1.6.3. Данко Шипка у приручнику за лексикологију служи се истим термином, и констатује да су у питању „one lekseme које упицају на realije što danas više ne postoje”. Аутор наводи и узроке застарелости ових лексема: „Dakle, uzrok njihove markiranosti nije ni formalni, ni semasiološki, već onomasiološki” (Шипка 1998: 68).

1.6.4. Рајна Драгићевић у програму за предмет Лексикологија на Катедри за српски језик и јужнословенске језике Филолошког факултета у Београду такође користи термин *историзам* (Драгићевић 2003).

1.7. У србистичким и сербокроатистичкијм лексиколошким, лексикографским и стилистичким радовима овај термин ретко се среће, али не само зато што се замењује алтернативним, већ и зато што досад овом научном проблему није указивано више пажње.

1.7.1. Милица Радовић-Тешић је у лексиколошко-лексикографском раду о архаизмима и њиховој обради у РСАНУ значајан простор посветила и термину и појму *историзам* (Радовић-Тешић 1982), разграничавајући значења хипонима *архаизам* и *историзам* у односу на хипероним *застарела реч* (Радовић-Тешић 1982). Уз термин *историзми* ауторка наводи и дублетни облик *историјска лексика*:

Из застарелог лексичког фонда јасно се издваја специфичним карактером тзв. историјска лексика, у лексиколошкој теоријској литератури позната под називом *историзми*. Историзми су речи које означавају појмове који више не постоје, а припадали су одређеној епоси, те у језику служе као номинативно средство за именовање данас непостојећих појава, предмета, ствари итд. и срећу се пре свега у научно-историјској литератури и књижевним делима чија је радња везана за неку историјску епоху (Радовић-Тешић 1982: 258).

Четрнаест година касније, иста ауторка у малом појмовнику лингвистичких термина намењеном студентима учитељских факултета даје следећу дефиницију историзма:

Историзам – реч у књижевном језику која се не употребљава у свакодневном комуницирању јер се односи на појмове који су престали да се употребљавају (*кнежсина, нахија, кмет, жупан*) (Радовић-Тешић 2006: 28).

1.7.2. Марин Младенов је у приручнику о новинарској стилистици увео као хипоним у односу на термин *архаизам* нови термин *историјски архаизам*, наводећи уз дефиницију и већи број лексема домаћег и страног порекла (Младенов 1980: 107):

Ima dosta istorijskih arhaizama, a to su reči kojima je u prošlosti označavana tadašnja predmetnost koje danas nema, tj. ona je nestala u toku razvoja društva, civilizacije, kulture (sebar, knjaz, kraljevina, banovina, vojvoda, harambaša, kadija, sirotište, pandur, konak, han, amam, helebarda, gradska kapija, dvoboj, megdan, karavan, glasnik, hajduk, uskok, duvankesa, džemadan, husar, radenik, kiridžija).

1.7.3. И Оливера Дурбаба у својим стилистичким истраживањима употребљава термин *хисторизми*, а њих сматра „речима које немају савремену верзију (јер именују појаве и предмете који су се изгубили или полако нестају из употребе, па самим тим и њихови називи ишчезавају са језичке сцене)” (Дурбаба 1995: 235).

1.7.4. Бранко Тошовић у монографији о функционалним стилевима у пасиван стилистички слој убраја архаизме и историзме (Тошовић 2003: 166), а као хипероним за ове лексичке слојеве користи термин *застарјела лексика* (Тошовић 2003: 186).

2. Преглед употребе термина у литератури потврђује да се за јединствени тип застареле лексике у сербокроатистичкој литератури може срести чак пет термина: *хисторизми*, *историзми*, *историјска лексика*, *историјски архаизми* и *историцизми*. Табеларна представа ове чињенице даје прецизнију слику фреквенције употребе, што ваља узети у обзир при селекцији термина који би требало усталити у употреби:

ТЕРМИН	ИЗВОР
хисторизми	Симеон 1969, Дурбаба 1995
историзми	Радовић-Тешић 1982, Шипка 1998, Станојчић и Поповић 2000, Тошовић 2003, Милановић 2005, Радовић-Тешић 2006
историјска лексика	Радовић-Тешић 1982
историјски архаизми	Младенов 1980
историцизми	Вуксановић 1997, 2003

Очито је да је термин *историзам* најраспрострањенији у српском стандардном језику и да се у најновијој литератури углавном користи без синонима и варијанти. Фонетски лик *хисторизам*, варијантан у односу на уобичајенији српски облик *историзам*, сасвим је очекиван код хрватских лингвиста, тј. у хрватском стандарду, али је данас, након распада српскохрватског стандардног језика и језичке заједнице, његову употребу у радовима писаним на српскоме језичком простору тешко мотивисати.³ Овакав дублет заправо представља само баласт у терминолошком систему.

Термин *историјска лексика*, са очекиваном а ненаведеном формом за јединицу **историјска лексема*, неадекватан је због синтагматске структуре и самим тим лошег уклапања у терминолошки систем специфичних лексичких јединица које се готово по правилу изводе помоћу суфикса *-изам* (*архаизам*, *неологизам*, *дијалектизам*, *регионализам*, *жаргонизам*, *турцизам*, *славенизам* итд.)⁴. Са друге стране, гломазан је и у доброј мери плеонастичан синтагматски термин *историјски архаизам*.

Још једноставнија ситуација при селекцији јесте са (додуше појединачном) употребом термина *историцизам*. Проблем лежи у чињеници што овај термин има устаљено место у терминолошким системима више хума-

³ О овоме проблему писали смо и у Милановић 2003: 298-299.

⁴ О стварању терминолошких система видети Пешикан 1970: 192-210.

нистичких наука, али са другачијим значењем. То нас доводи до новог проблема.

3. Једнојезични речници српскохрватског језика (РСАНУ 1973 и РМС 1967) потврђују два термина: *историзам* и *историцизам*. Оба појма налазе се и у лексикону страних речи Милана Вујаклије, али у фонетским ликовима *хисторизам* и *хисторицизам* (Вујаклија 1966). У речнику књижевних термина (РКТ 1992) потврђен је само термин *историзам*. Нити у једном речнику и нити код једне лексеме није утврђено значење 'застарела реч'.

3.1. За лексему *историзам* РСАНУ 1973 одређује само једно значење и даје следећу дефиницију:

историзам, -зма м *методолошки принцип према коме се друштвене појаве и њихов развој посматрају у вези с историјским условима; уопште придавање посебне важности историји, развоју, хронолошкој условљености у изучавању извесних појава*

Уз одредницу *историцизам* налази се искључиво упућивање на претходну лексему:

историцизам, -зма м в. *историзам*

3.2. Уз лексеме *историзам* и *историцизам* у РМС 1967 дате су две различите дефиниције са сличним значењем, без међусобног упућивања. Уз термин *историзам* кључна реч дефиниције је *принцип*:

историзам, -зма, м *методолошки принцип који тражи посматрање и испитивање свих ствари у историјском развоју*

При дефинисању термина *историцизам* кључна реч је *проучавање*:

историцизам, -зма, м *проучавање чега претежно са историјске стране; давање много места историји у проучавању књижевности или чега сродног*

3.3. И Вујаклија 1966 наводи две различите дефиниције ових лексема, без међусобног упућивања. Кључна реч дефиниције термина *хисторизам* јесте *склоност*:

хисторизам (гр. *ἱστορία*) *фил.* *склоност да се духовне и културне творевине (право, моралност, религија и др.) посматрају као производ историјског развоја, или да се процењују као историјски условљене и променљиве*

Уз термин *хисторицизам* наводе се три значења, а кључне речи су *учење*, *тежња* и *схватање*:

хисторицизам (гр. *ἱστορία*) 1. социолошко и филозофско учење које посматра људе и догађаје не по њиховој унутарњој вредности, него у историјској средини, тј. у односу према друштвеној средини из које су поникли; 2. тежња да се уметничка дела објашњавају методом чисте историјности, искључујући као празно и опасно свако естетско по-

сматрање; 3. схватање по коме је историја, остављена сопственој моћи и без помоћи филозофије, способна да утврди извесне моралне и религијске истине.

3.4. У Нолитовом речнику књижевних термина (РКТ 1992) уз термин *историзам* дата је следећа дефиниција, након које следи дуже књижевнотеоријско и књижевноисторијско објашњење:

ISTORIZAM – Način mišljenja vezan za istoriju, posebno shvatanje koje polazi od istorije kao obuhvatne povezanosti duhovnog života, od jedinstvene individualnosti istorijskih pokjava i od neprekidnog proticanja istoričnosti.

4. На основу свега наведеног из релевантних речника лако је закључити да ни термин *историцизам* никако није погодан за лингвистичку употребу са значењем 'застарела реч...', будући да му је већ устаљено друго значење.⁵ Анализа речника показује да је проблем, међутим, и дубљи: и термин *историзам* очито је полисемичан, што је свакако велики недостатак било којег научног термина.

Пред терминологом се, дакле, налази велика дилема да ли је боље нормирати устаљени термин и поред очитих недостатака, или прибећи стварању терминолошког неологизма који би био прецизан, али без било каквог ослоња у научној традицији. Овакве терминолошке дилеме много пута су већ потврђене и у литератури и у универзитетској наставној пракси, а решења су углавном ишла у смеру прихватања устаљеног термина без обзира на његове недостатке (нпр. термини *вокализација*, *позајмљеница*, *туђица* и сл.). Чини се да би и у овом случају требало следити ту праксу, и нормирати термин у форми *историзам*. Ово уверење само може појачати чињеница да сличан проблем са полисемичношћу овога термина имају и игноришу и страни лингвистички терминолошки системи, а да се истовремено стабилизовањем термина *историзам* српска лингвистичка терминологија усклађује са интернационалном.⁶

Избором термина *историзам* обезбеђује се, на шта је већ указано, стварање регуларног терминолошког система при именовању лексичких јединица на *-изам*. Слабо место овога система, тј. терминолошки недостатак, чини непостојање системски изведеног термина који би био хипероним за термине *архаизам* и *историзам*. Постојеће решење, *застарела реч/лексема*, требало би заменити једночланим термином, али је јако тешко понудити прихватљиво решење изведенице са суфиксом *-изам*.

⁵ Исту препоруку већ годинама у свом универзитетском курсу на Филолошком факултету у Београду даје и Драгана Мршевић-Радовић.

⁶ О овоме значајном проблему при стабилизацији терминологије видети Пешикан 1970: 192-210.

5. Стабилизовањем форме термина, међутим, отклања се само једна недоумица, док питање обима појма остаје отворено. Дефинисање критеријума за одређивање историзама отежавају три проблема, од којих барем један и надилази границе лингвистике.

5.1. Једно од питања при одабирању критеријума шта јесте а шта није историзам прецизирала је на основу лексикографске праксе М. Радовић-Теших, али није дубље анализирали евидентирани проблем:

Већ и по начину дефинисања се види да историзми немају еквивалентне синониме у савременом српскохрватском језику. При дефинисању историзама запажа се да дефиниција обично садржи временску одредницу која лоцира реч у неком времену, или је граматички глаголски облик у дефиницији употребљен по правилу у перфекту ('украш који се носио', 'дажбина која која се плаћала' и сл.). Идентификовање историзама не представља у највећем броју случајева неки проблем. Дешава се, истина, да нека реч такође историзам (нарочито турског порекла), вероватно због ширине употребе али и субјективне процене остане без свог квалификатива ист. Тако су речи *ага* и *бег* у свом основном значењу остале без свог одговарајућег квалификатива ист., тај квалификатив имају речи: *властелин*, *деспот*, *дахија* и др., или *агалук* (као посед) није обележен са ист. а *беглук* јесте. Изгледа да се скраћеница ист. схватала више директно као историја а мање се односила на нестале историјске појаве и појмове (Радовић-Теших 1982: 259).

Суштина првог проблема јесте, дакле, „ширина употребе” тј. фреквенција поједине лексеме, било у основном или секундарном значењу. Примењујући овај критеријум, који би се морао сматрати валидним, врло условно би се међу историзме могли сврстати бројни примери из литературе (нпр. *краљевина*, *војвода*, *харамбаша*, *двобој*, *караван*, *хајдук* итд.). Исто важи и за у цитату наведене примере *ага* и *бег*. Иако су у основном значењу поменуте лексеме заиста историзми, њихова честа употреба у пренесеном значењу (неко ко добро, лепо живи) утиче да се не доживљавају као застареле. Овакве примере свакако не би требало сматрати „класичним” за илустрацију историзама, као што то, на пример, чини Д. Шипка: „Klasičan primjer za taj leksički sloj jesu lekseme iz perioda u kojem je na većem dijelu srpskohrvatskog jezičkog područja vladala Otomanska imperija: *aga*, *beg*, *čitluk*, *harač* i sl.” (Шипка 1998: 68).

5.2. Други проблем, који нужно проистиче из свих дефиниција, тиче се одређења шта је заправо застарела реч и одређивања критеријума колико дуго она мора бити ван употребе да би се сматрала историзмом. На овај проблем пажњу је скренуо Младенов 1980: 107:

Ima dosta arhaičnih reči iz naše bliže prošlosti, iz perioda posle oslobođenja: *Vlada FNRJ*, *Narodni front*, *udarnik*, *udarničko zvanje*, *obnova*, *čitalačka grupa*, *prelazna zastava*, *partijska ćelija*, *široke narodne mase*, *SKP(b)*,

*AFŽ, USAOJ, SKOJ, UNRA, zemljoradniuka radna zadruga, kolonizacija, kolektivizacija, Odeljenje za agitaciju i propagandu, OZNA, dvojka (znak za slab uspeh u školi), politički komesar, CRANAP, nacionalna manjina, AOR (administrativno-operativno rukovodstvo), tarifni pravilnik.*⁷

Ако оставимо по страни питање да ли су баш сви примери заиста били и јесу историзми (нпр. *ударник, обнова, национална мањина* и сл.), чини се да се са правом мора поставити питање колико је дугачак рок застаревања. Уколико бисмо списак М. Младенова допунили још свежијим примерима лексема које су обележиле одређене ближе друштвеноисторијске појаве, дилема би била потпуна. Питање је да ли су, на пример, историзми лексеме *самоуправљач* (из епохе самоуправљања) или *митингаш* (из епохе политичких митинга током 90-их година 20. века), које би се по различитим критеријумима могле истовремено уврстити и међу неологизме и међу историзме. Иста дилема постоји и када су у питању продукти релативно нове технологије, који су брзо превазиђени и одбачени из употребе, па и њихове лексичке ознаке из језика. Тако је током осамдесетих година 20. века у српски језик продрла позајмљеница *вокмен*, а током деведесетих позајмљеница *пејџер*. Почетком 21. века оне практично више нису у употреби, а мала анкета са основцима показала је да најмлађе генерације и не знају њихово значење, за разлику од других, авременијих технолошких термина (*дискмен, ајпод, мобилни телефон* и сл.).

5.3. Трећи проблем директно је везан за ванјезичку реалност. У многим примерима, наиме, јако је тешко утврдити да ли је одређена лексема *архаизам* или *историзам*. Отворено је питање да ли је лексема *жандар* застарела зато што особе са тим занимањем више не постоје или зато што је ову лексеми истиснуо синоним *полицајац*. Ситуација би била још компликованија уколико би се у опозицију ставиле лексеме *милицајац* и *полицајац*. У оваквим граничним случајевима морали би у сарадњи са лексиколозима пресудити стручњаци за конкретну област и историчари, тј. приступ би нужно морао бити интердисциплинаран.

6. Последњи задатак овога рада, тј. покушај дефинисања појма *историзам*, нужно води ка табеларном приказу постојећих дефиниција у наведеној литератури.⁸ Занимљив и изненађујући је податак да су сви србисти и сербокроатисти појам дефинисали користећи термин у множини. Такође, у

⁷ Проблем је запажен и у другим словенским срединама, а у литератури се наводе и врло слични примери. Тако за руски језик Ирина Голуб констатује: „Историзми могућу бити свезани как с вельма отдаленными епохама, так и событиями сравнительно недавнего времени, ставшими, однако, уже фактами истории (*советская власть, партактив, генсек, политбюро*)” (Голуб 2003: 87). На исти проблем у македонском језику пажњу скреће Минова-Ђуркова 2003: 135: „Историзми има и во 20 век: *фашист; усташ; агитпроп; петолетка; ударник; стахановец; самоуправување* и сл.”

⁸ Примењена методологија преузета је из Поповић 2005.

извесној мери изненађује и да су сви као виши појам наводили *реч*, а не *лексема* – изузимајући Д. Шипку. Атрибуције уз виши појам наводе Р. Симеон (*застарјеле ријечи*) и М. Радовић-Тешић (*реч у књижевном језику*), а активност вишег појма најчешће је обележена глаголом *означавати* (Симеон 1969, Младенов 1980, Радовић-Тешић 1982), *упућивати* (Шипка 1998), *именовати* (Дурбаба 1995), *употребљавати* (Поповић и Станојчић 2000), *застарети* (Милановић 2005). Предмет, односно објект активности такође је означен на различите начине: *реалије* (Симеон 1969, Шипка 1998), *тадашња предметност* (Младенов 1980), *појмови* (Радовић-Тешић 1982, Радовић-Тешић 2006), *појаве и предмети* (Дурбаба 1995, Станојчић и Поповић 2000, Милановић 2005), *предмети или оно што речи означавају* (Вуксановић 1997, Вуксановић 2003).⁹ Додајмо још да су при дефинисању активирани глаголи *нестати*, *не постојати*, *изгубити се* и *ишчезавати*, а да је Павле Ивић у једној завршној речи на научном скупу употребио и глагол *испасти*: „превелико је мноштво давно примљених позајмљеница које су у међувремену тако испале из језика. Подсетићу само на неколико назива из области мера за тежину или запремину: *аксаг*, *багаш*, *буџук*, *гран*, *драм*, *ока*, *стар*, *унга*, *шиник*” (Ивић 1996: 408).

Сматрамо да је постојеће дефиниције неопходно употпунити сегментом који указује да лексема мора бити застарела и у основном и у пренесеним значењима. Такође, место указивања на прешироки појам *савременог живота* (који укључује у себи и књижевно стваралаштво, као и научно - историографију, етнологију, фолклористику и сл.), из дефиниције М. Радовић-Тешић ваљало би преузети упућивање на *свакодневно комуницирање*.

На основу компарације свих понуђених дефиниција и анализе постојећих проблема при селекцији критеријума за дефинисање појма, понудићемо радну дефиницију *историзма*:

Историзам је застарела лексема, непозната говорницима у свакодневној комуникацији у основном и секундарним значењима, која означава данас непостојећи појам.

Додајмо на самоме крају рада да је једини валидан критеријум застарелости лексема њихова заступљеност у електронском корпусу.¹⁰

⁹ Међу објекте активности Минова-Ђурковић 2003: 134 уводи и појам *функција лица*: „Овие зборови означаваат појави, предмети и функции на лица што не се застапени во современиот живот.”

¹⁰ О овом проблему већ смо писали у Милановић 2006.

ИЗВОР	ТЕРМИН	ВИШИ ПОЈАМ	ОДРЕЂЕЊЕ ВИШЕГ ПОЈМА
Симеон 1969	historizmi	zastarjele riječi	koje su označavale realije ne izgubljene, već takve koje se samo nazivaju drugačije
Младенов 1980	istorijski arhaizmi	reči	kojima je u prošlosti označavana tadašnja предметност koje danas nema, tj. она је nestala u toku razvoja društva, civilizacije, kulture
Радовић- Тешић 1982	историзми (историјска лексика)	речи	које означавају појмове који више не постоје, а припадали су одређеној епоси, те у језику служе као номинативно средство за именовање данас непостојећих појава, предмета, ствари итд.
Радовић- Тешић 2006	историзам	реч у књижевном језику	која се не употребљава у свакодневном комуницирању јер се односи на појмове који су престали да се употребљавају
Дурбаба 1995	хисторизми	речи	које немају савремену верзију (јер именују појаве и предмете који су се изгубили или полако нестају из употребе, па самим тим и њихови називи ишчезавају са језичке сцене)
Вуксановић 1997	историцизми	речи	којих нема више у употреби, али нема ни предмета или онога што те речи означавају
Шипка 1998	istorizmi	lekseme	које упућују на realije što danas više ne postoje
Станојчић / Поповић 2000	историзми	речи	које су се престале употребљавати у савременом језику са престанком употребе предмета и појава које су означавале
Милановић 2005	историзми	речи	које су застареле зато што се појаве и предмети које обележавају не сусрећу у савременом животу

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић 1963:** Stjepan Babić, *Jezik*, Zagreb: Privreda.
- Белић и Ившић 1932:** Александар Белић и Стјепан Ившић, *Граматичка терминологија*, Београд: Министарство просвете Краљевине Југославије.
- Вујаклија 1966:** Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд: Просвета.
- Вуксановић 1997:** Јован Вуксановић, *Речник језичких појмова*, Београд: Бона Фидес.
- Вуксановић 2003:** Јован Вуксановић, *Школски речник језичких термина и појмова*, Београд: Алтера.
- Голуб 2003:** Ирина Голуб, *Стилистика русског језика*, Москва: Айрис-пресс.
- Драгићевић 2003:** Рајна Драгићевић, *Лексикологија школске 2003/2004. године (програм, списак литературе, испитна питања, опис предмета)*, Београд: Филолошки факултет, Катедра за српски језик и јужнословенске језике.
- Дурбаба 1995:** Оливера Дурбаба,
- Згуста 1991:** Ladislav Zgusta, *Priručnik leksikografije*, Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Svjetlost.
- Ивић 1996:** Павле Ивић, „Завршна реч”, in: *О лексичким позајмљеницама*, Суботица – Београд: Градска библиотека Суботица – Институт за српски језик – САНУ, 407-409.
- Милановић 2003:** Александар Милановић, „Терминолошки проблеми у области историје српског књижевног језика”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/3, 295-304.
- Милановић 2005:** Александар Милановић, *Српски језик за седми разред основне школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Милановић 2006:** Александар Милановић, „Статус појма и термина лексички архаизам у србистици”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 35/1 (у штампи).
- Минова-Ђуркова 2003:** Лилјана Минова-Ђуркова, *Стилистика на савременом македонском језику*, Скопје: Магор.
- Младенов 1980:** Марин Младенов, *Новинарска стилистика*, Београд: Научна књига.
- Пецо и Станојчић** Asim Peco i Živojin Stanojčić, *Srpskohrvatski jezik*, Београд: Interpres.
- Пешикан 1970:** Митар Пешикан, *Наш књижевни језик на сто година послије Вука*, Београд: Друштво за српскохрватски језик и књижевност СРС.

Поповић 2005: Љубомир Поповић, „Табеларни метод анализе дефиниција и дефиниционих комплекса и његова примена на дефиниције граматике и њених дисциплина”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 34/3, 7-93.

РКТ 1992: *Rečnik književnih termina*, Београд: Nolit.

РМС 1967: *Речник српскохрватскога књижевног језика, књига друга, Ж-К (косиште)*, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.

РСАНУ 1973: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књига VIII, интонирати – јурве*, Београд: Српска академија наука и уметности.

Станојчић и Поповић 2000 (7. изд.): Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Грамматика српскога језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства..

Радовић-Тешић 1982: Милица Радовић-Тешић, „Архаизми и њихова обрада у Речнику САНУ”, in: *Лексикологија и лексикографија*, Београд – Нови Сад: САНУ – Институт за српскохрватски језик – Матица српска – Филолошки факултет, 257-262.

Радовић-Тешић 2006: Милица Радовић-Тешић, „Мали појмовник граматичких и лингвистичких термина”, *Иновације у настави*, 1, 16-28.

Симеон 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb: Matica hrvatska.

Тошовић 2002: Бранко Тошовић, *Функционални стилови*, Београд: Београдска књига.

Шипка 1998: Danko Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad: Matica srpska.

THE STATUS OF THE CONCEPT AND TERM *HISTORISM* IN SERBIAN SCHOLARSHIP

Summary

The paper analyses the terminological problems related to the term *historism* in Serbian scholarship: the terminological synonyms, the term's polysemy, terminological variants, relation to the term *archaism* and defining criteria.

Aleksandar Mladenović

Душка Кликовац
(Београд)

О ЈЕЗИЧКИМ ВАРИЈЕТЕТИМА НАСТАЛИМ НА ОСНОВУ МЕДИЈУМА ОСТВАРЕЊА (ГОВОР – ПИСАЊЕ) И О ТЕРМИНИМА КОЈИ ИХ ОЗНАЧАВАЈУ

САЖЕТАК: У раду се разматра домаћа термилошка ситуација у вези са језичким варијететима насталим према медијуму остварења (говор или писање), а утврђују се и значења термина којима се означавају типични говорени варијетети. Такође, описују се типични говорени и писани језик и утврђује њихов однос према појавама као што су формалност – неформалност и стандардност – супстандардност.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: диференцијација језика, медијум остварења језика, говор, писање, говорени језик, писани језик, говорни језик, разговорни језик, разговорни стил, фамилијарни језик, колоквијални језик, књишки језик.

1. Увод

У домаћој литератури о диференцијацији („раслојавању”) језика помињу се и језички варијетети настали према медијуму у којем се остварују – говору, односно писању. За те варијетете у оптицају је више термина: *говорени језик, говорни језик, усмени говор, усмени језик*, односно *писани језик, писмени језик / говор*. Тим појмовима сродни су и они означени терминима *разговорни језик, разговорни стил, колоквијални стил / језик, фамилијарни језик / стил*, односно *књишки језик / говор / стил*. Тако нам се приказује право појмовно и термилошко шаренило, у којем се значења многих термина поклапају, преклапају или додирују.

Та термилошка разноликост одсликава врло компликовану ситуацију на појмовном плану, за коју има бар два разлога. Први је тај што су саме означене појаве сложене, јер су резултат укрштања више параметара. Наиме, медијум у којем се језик остварује (говор – писање) у тесној је вези са неколико фактора, од којих су најважнији следећи:

(1) прилика у којој се језик употребљава, област човекових активности и тема која је предмет комуникације: у питању може бити свакодневни разговор који се односи на уобичајене животне теме, или комуникација у различитим областима јавног живота, култури, науци итд. са било којом тематиком;

- (2) врста ситуације у којој се језик употребљава, а која се може протезати од фамилијарне до крајње формалне;
- (3) начин остварења – дијалошки или монолошки;
- (4) правилност језика: он може припадати стандарду (књижевном језику), одн. супстандарду.

Други је разлог својеврсна последица првог, јер се односи на проучавање феномена о којима је реч: пошто су они сами сложени, проучавају се са различитих аспеката, односно у оквиру различитих дисциплина и различитих лингвистичких школа. А свака дисциплина, односно свака школа, има свој појмовни апарат и своју терминологију. У области језичке диференцијације, тај појмовни апарат је непосредно одређен конкретном социолингвистичком ситуацијом оне средине у којој се ствара одређена школа, што га чини тешко упоредивим са оним који је настао у некој другој средини одн. школи¹. Са преузимањем различитих теоријских приступа, у нашу средину дошли су и различити појмови и термини, а покушаја да се они ускладе досад није било. С обзиром на све што је досад речено, ни ми немамо претензија да тако нешто учинимо; покушаћемо да одсликамо постојеће стање и да прокоментаришемо нека питања која сматрамо релевантнима.

2. Историјат проблема

Свест о сложености питања о којима је овде реч новијег је датума; другим речима, дистинкције које смо у уводу изнели нису одувек прављене.

2.1. Најпре, у *Огледној свесци* РСАНУ (издатој 1944. године) уредници, објашњавајући у Уводу стилистичке ознаке примењене у речнику, кажу и следеће:

Ознака „књижевно” обележава или да је реч књижевног порекла или да је данас типична за књижевни језик; употребљена у говорном језику, она и даље има обележје књижевног, бираног изражавања, односно књишко обележје, необично за свакидашњи, једноставнији, говорни језик. [...] Ознака „говорно” значи да је реч типична за говорни језик; употребљена у књижевном језику, даје тексту карактер непосреднијег, усменог саопштавања (*Огледна свеска*: XVIII).

Дакле, опозиција која се успоставља јесте између *књижевног* и *говорног* језика. Књижевно изражавање је „бирано”, говорно је „једноставније”, „свакидашње”. Пошто је говорно „усмено”, подразумева се, мада није изречено, да је књижевно писано. Тако се бркају два плана: медијум остварења језика и особине тог језика. Приметимо и да није сасвим јасна разлика између *књижевног* и *књишког*. Треба, међутим, рећи да прецизне и системске дистинкције у том тренутку нису ни биле могуће.

¹ Исто констатује и Лубаш (2004), преносећи таква запажања и других аутора.

2.2. Нешто више од три деценије касније (1979), у лексикону *Српско-хрватски језик* обрађене су и одреднице *разговорни језик*, *колоквијалан*, *колоквијализам*, *фамилијаран говор*, *фамилијаран стил*, *фамилијаран облик*.

Разговорни језик се разматра искључиво у вези са нормираношћу: он може бити „прожет књижевним нормама, али не мора”. Супротставља се „писаној речи”, у којој се не дозвољавају одступања од норме. Дакле, мешају се планови медијума, прилике у којој се варијетет употребљава и његове нормираности.

Колоквијалан се дефинише као „својствен разговорном језику, нпр. колоквијална реч, колоквијалан израз и др.”, а *колоквијализам* – „реч или израз карактеристичан за разговорни језик, нпр. *Ужасно сам уморан* (ужасно=јакко, врло); *Страшно си одговарала* (страшно=одлично) итд.” По ауторима овог приручника, дакле, колоквијално и разговорно су исто, али се поистовећују и колоквијално и жаргонско.

У истом приручнику, *фамилијаран говор* је „вид, варијанта језика који се одликује небрижним стилем, афектацијама, брзином”; из примера видимо да је реч о употреби супстандардних, пре свега дијалекатских облика, уз присуство емоционалности. *Фамилијаран стил* је „врста стила који обилује афектацијама, брзином и где су излагања у форми која је приступачна првенствено људима који разумеју говор без посебних објашњења”; из примера је јасно да је реч о имплицитном начину говора, који је ослоњен на говорну ситуацију и на заједничко знање саговорника о предмету разговора. Најзад, под *фамилијарним обликом* подразумева се „облик настао у процесу разних гласовних измена који прате речи у говорном процесу”; каже се да ти облици „не припадају књижевном језику”, али чине „саставни део свакодневне говорне речи”. Примери се односе на дијалектизме (*реџ'му*, *от'шо*, *казо*, *доћу*, *ићу*), а један на реализацију језика у говору (*саћу*). Дакле, за фамилијарни варијетет везују се нестандардност (у виду дијалектизама), емоционалност – која је често својство неформалних, а не само фамилијарних разговора, као и имплицитност – која је ствар дијалога уопште. Такође, постоји прећутна идеја о томе да је писани облик речи норма, која се у говору квари (иако *саћу* није неправилан, него изговорени облик од *сад ћу*)².

3. У међувремену, у *Енциклопедијском речнику лингвистичких назива* (Симеон 1969) налазимо дефинисане термине *разговорни језик*, *разговорни говор*, *разговорни стил*; *говорни језик*; *усмени говор*; *писмени језик / говор*; *формални говор*. Тако је тај речник у знатној мери антиципирао оно што ће се у стручној литератури догодити тек почетком осамдесетих година.

Одмах ћемо скренути пажњу на једну терминолошку разлику између Симеоновог *Речника* и новије теоријске литературе. Наиме, у *Речнику* се у значењу „писани” употребљава термин *писмени*. (Једина одредница која

² За детаљнији коментар о овим одредницама, као и о другима из овог приручника које су у вези са језичком диференцијацијом, в. Кликовац (2003).

садржи реч *писани* јесте „*писани*” *језик*, а односи се на језик којим су писани немачки споменици.) Тако, постоји одредница *писмени језик или писмени говор*, у којој стоји следеће:

а) писани језик, писани говор; језик који има своје писмо; писана изјава (× усмени ј.); б) књишки, књижевни говор, језик (× разговорни језик). Писмени се говор разликује од усменог прије свега по тому, што се усмени свагда ослања на *стварни контекст*, који је присутан у моменту говора и који постоји у искуству дотичних субјекта (обострано познавање ранијих догађаја, трећих особа, које нису присутне тому разговору и сл.), док се писмени говор готово уопће не може служити стварним контекстом, чак ни ако је то муњевита измјена мишљења телеграмима или дописивање на папирићима у једној те истој соби; у најбољем случају то је контекст који постоји на обје стране: у искуству онога који пише и онога који чита (писма, мемоари) [...].

Што се појмовног плана тиче, писани (*писмени*) језик улази у двоструку опозицију: и са *усменим*³ и са *разговорним*⁴ језиком. Прва опозиција била би по медијуму остварења, а друга по прилици у којој се употребљава. У вези с медијумом, напомиње се важна чињеница да се писани језик, за разлику од усменог, не може ослонити на ванјезичку (говорну) ситуацију („стварни контекст”). Треба приметити и да се *књишки* и *књижевни* сматрају синонимима.

У овом речнику постоји и одредница *писмени облик говора* – „говор или изражавање у писменом облику или у писаном дјелу, написана изрека или исказ”. То би, дакле, био записани говор, који се с правом раздваја од писаног језика.

3. Језик у медијумима говора и писања

Тежње да се читав феномен сагледа системски – видљиве већ и у поманутом речнику – јављају се код нас осамдесетих година прошлог века, а потичу углавном из двеју школа: социолингвистичке (која је по пореклу англосаксонска) и (функционално)стилистичке (која је изворно славистичка).

3.1. Бугарски (1997в [1987]), говорећи о функционалном раслојавању језика, а у складу са социолингвистичком традицијом, помиње три димензије тог раслојавања: (1) према медијуму, кад се стварају „говорни и писани варијетети”; (2) према регистру, кад се стварају „разни дисциплинарни, тематски и ситуациони варијетети”; (3) према стилу, кад се стварају формални, неутрални, интимни и сл. варијетети, „али и стилски диференцирани различити говорени и писани текстови, укључујући и књижевне жанрове” (95).

³ Појам *усмени говор* – за који Симеон даје руски оригинал (*устная речь*) – дефинише се као „говор за разлику од писменог говора знаковима и сл.”

⁴ Под одредницом *разговорни* – Симеон упућује на стране термине *разговорный* и *colloquial, conversational* – стоји: „каже се за језик, израз, за који је карактеристично да се употребљава у свакидашњем говору.”

У раду који се бави пре свега појмовним и термилошким разграничењима вези са говором, Бугарски (1997а [1989]) наводи три значења термина *говор*: (1) „општељудска моћ комуникације путем вербалних знакова, сосировски *langage*”; (2) „реализација језичког система у било ком медијуму, сосировски *parole*”; (3) „реализација језичког система у медијуму звука”, за шта даље каже: „то је дакле *говорење*, у опозицији према *писању*” (111–112). За нас је битно управо то, треће значење термина *говор*.

За термин *говорени језик* Бугарски каже:

Он је упоредљив са *говором 3*, али не у смислу индивидуалне продукције него језичког варијетета; то је дакле варијетет одређен звучним медијумом, према којем опозицију чини *писани језик* (112).

Опозиција *говорени* : *писани језик* одговара опозицији која је усвојена у англосаксонској литератури (*spoken* : *written language* – в. нпр. Халидеј 1989; Кристал и Дејви 1969). Најзад, *говорни језик* је, по Бугарском,

језик свакодневне говорне комуникације, колоквијални језик који се може јавити и у писању, дакле варијетет одређен неформалном употребом. У широј је опозицији са терминима као *језик књижевности*, *језик културе* и сличним, а још слободније (и термилошки неадекватно) и са термином *писани језик*, чиме се у непажљивој примени мешају планови употребе и медијума. Строго узев, графички медијум је искључен само код *говора 3* и *говореног језика*, док га обухватају *говор 1*, *говор 2* и *говорни језик* (112).

Дакле, два наоко слична термина – *говорени* и *говорни* – означавају различите појаве: језик у медијуму говора, односно језик свакодневне, неформалне говорне комуникације.

3.2. Тошовић (најпре у првом, а затим и у другом, проширеном издању своје књиге о функционалним стилевима – Тошовић 1988; 2002), у складу са традицијом руске функционалистичке школе, говори о постојању пет функционалних стилова: књижевноуметничког, публицистичког, научног, административног и *разговорног*, напомињући да се овај последњи остварује пре свега усмено. Овај аутор има и појам функционалностилског комплекса – система функционалних стилова. Један од парова функционалностилских комплекса јесте *писмени* и *усмени комплекс*; први обухвата писане облике свих функционалних стилова, а други њихове усмене облике.

Тошовић такође истиче да треба разликовати *разговорни стил* и *усмени говор*. Разлика међу њима јесте следећа:

Усмени говор је реализација језика без обзира на функционалну усмереност, док је разговорни стил функционално потпуно фундиран. Усмени говор је и научна расправа, и интервју на радију, и обавјештење на телевизији, и разговор људи на улици, док је разговорни стил само ово посљедње (1988:141).

Најзад, Тошовић (2004), у настојању да да свеобухватну слику језичке диференцијације, помиње (поред функционалне, социјалне, територијалне, ситуативне, кодификационе, старосне, полне и индивидуалне) и „медиј-

ску” диференцијацију језика, коју „генерише комуникацијски канал у облику два медиоекта: усменог и писменог” (26).

Иако Тошовић не говори о односу између појмова означених наведеним терминима, могло би се закључити да су појмови *усменог функционалностилског комплекса*, појам *усменог говора* и појам *усменог медиоекта* идентични (као, с друге стране, и појмови *писменог функционалностилског комплекса* и *писменог медиоекта*) – због чега би се могло поставити питање да ли су толики појмови, ако су идентични, заиста сви потребни.

Што се тиче односа између термина које користе поменути два аутора, очигледно је да би Тошовићев појам *усменог говора* одговарао појму *говорног језика* Бугарског. Напоменимо да се за исти појам у домаћој литератури среће још један термин: Поповић (2004) употребљава израз *усмени језик*.

Као коментар у вези с тим терминолошким решењима, рекли бисмо да је термин *усмени говор* у великој мери таутолошки, с обзиром на то да термин *говор* у свом основном значењу подразумева усменост. Са те тачке гледишта, термини *говорени језик* и *усмени језик* су подједнако добри. Мана термина *говорени језик* могла би бити то што је сувише сличан термину *говорни језик*, који, видели смо, значи нешто друго. С друге стране, његова предност је што је у вези са *говорењем*, као што је *писани језик* у вези са *писањем*; насупрот томе, *усмени је*, по структури речи, у опозицији с *писменим*.

Напоменимо да се за означавање језика у медијуму говора и даље понекад употребљава термин *говорни језик*, нпр.: „Темељном изучавању разговорног језика код нас претходили су радови који су указивали на значај проучавања свих видова говорног језика који се низом специфичности разликује од писаног језика” (Ристић 2006: 53)⁵.

⁵ Таква употреба је у складу с лаичким језичким осећањем, по којем *говорни* може покривати оба наведена значења. Тако у РСАНУ у оквиру те одреднице стоји, под тачком 1.в, следеће: „којим се говори, којим народ говори”: *говорни народни језик*, *говорни језик* „*простог народа*” – у питању је, дакле, језик уобичајеног, неформалног говора (исто оно што је за Бугарског *говорни језик*). Међутим, већ под следећом тачком пише: „који се говори, изговара; који је у живој речи, усмен, неписан”, и дају се, између осталог, и следећи примери: *музички и говорни део програма радија; ... својим творевинама, које су увијек биле у усменом, говорном облику*. Из првог примера видимо да се говор супротставља не само писању него и музици, а из другог да *говорни* може да значи и *усмени / говорени*. Симеон (1969) под *говорни језик* такође бележи оба значења: „када се ради о језику, означаје његов вид (лексички, морфолошки, синтаксни), како се употребљава у свагдашњем животу, а супротставља се језику употребљаваном у писму и у писаним документима: *свакидашњи говор* – л. *sermo cotidianus* (– // *Umgangssprache // colloquial speech // langue d`usage // lingua parlata // lingua de uso*) – в. разговорни, свагдашњи (језик). Када се пак говори о способности изражавања или артикулирања гласова у ријечима, тада значи исто што артикулирани (говор): *сигнификативни* или *артикулирани говор* – л. *vox significativa vel articulata* (– // *Lautsprache // spoken language // langage parlй ou articulй // linguaggio parlato // lenguaje hablad, л. articulado*)”. – Терминолошка решења о којима смо говорили под тачком 3. настала су управо из потребе да се превазиђе таква двосмисленост термина *говорни*.

4. Међусобни статус говореног и писаног језика

Бугарски (1997б, 1997г) наводи да у лингвистици постоје три главна приступа односу између говора и писма. Први је потекао из филологије и традиционалне граматике, које су се бавиле превасходно писаним текстовима; стога је он давао предност писму над говором. Његови одједи се још увек могу препознати у популарним схватањима. Теоријски преокрет је наступио крајем 19. века, са развојем фонетике и дијалектологије, кад је језик почео да се поистовећује са говором. Тај приступ се наставио у раном структурализму, а кулминирао је у америчкој дескриптивној лингвистици, која се бавила махом неписаним језицима. Најзад, поновни преокрет догодио се средином 20. века, „тако што је ранија опозиција између језика и писма замењена модернијим и несумњиво адекватнијим контрастом између говореног и писаног језика” (1997б: 127). За тај трећи приступ Бугарски (1997г: 139) каже следеће:

... према овом схватању говор и писмо су два делимично аутономна, комплементарна и синхронијски једнако валидна медијума језика, која нису просто нити потпуно узјамно конвертибилна, поседујући интерактивне и преклопљене али ипак оделите системе норми.

Дакле, реч је о два паралелна комуникациона система, од којих сваки има своја правила, а и предности и недостатке у односу на онај други (в. и Бугарски 1996 [1983]). За нашу средину, у којој је, како смо видели у тачки 2.3, доскора такође владало уверење да је говорени језик искварен писани, релевантна су Халидејева запажања да се, у културама којима је својствено писање, говорени језик често омаловажава, јер није главно средство за достизање моћи и привилегија; али да је он исто толико структуриран и високо организован као и писани, те да, поред важних друштвених функција, има и ту важну улогу да на њему учимо (Халидеј 1989). А за језичку културу је важно скренути пажњу на то да, с обзиром на другачију организованост та два система, нити треба „писати као што се говори”, нити треба „говорити као што се пише” (Рагрина 2000: 22).

5. Разговорни језик

5.1. У домаћој литератури чест је и термин *разговорни језик*, којим се означава језик неформалних разговора. Тај термин су увели истраживачи који се баве анализом дискурса или, уже – анализом конверзације (Половина 1987, Савић и Половина 1989, Стевић 1997). Ево како Савићева дефинише тај језик:

Када кажемо *разговорни језик* мислимо на размену вербалних порука међу саговорницима који заједнички граде један разговор без обзира на то да ли је такав разговор институционално остварен или у породичном, тј. неком другом неформалном облику лицем у лице или преко телефона, који је, надаље, непланиран и планиран, обичан и спонтан, свакодневан и природан (Савић и Половина 1989: 45).

И, на другом месту:

... наш термин *разговорни језик* [се] у великој мери поклапа са оним што се подразумева под свакодневним (или језиком свакодневице) или непланираним... (47).

Ауторка изричито каже да је у питању појам који се у руском означава термином *разговорная речь* (45).

Треба нагласити – што обично остаје имплицитно – да се ови аутори баве не само особинама *језика* него и особинама *разговора* – правилима његовог вођења, његовом структуром итд.⁶ Од оних особина разговорног језика које наводи Половина (Савић и Половина 1989: 1–43), особине самог језика биле би следеће: деикса, употреба властитих именица у апелативној функцији и другим функцијама специфичним за разговор, употреба партикула, фатичких глагола, елипса, асиндетске узрочне реченице итд. С друге стране, понашање саговорника којим он подстиче говорника да настави, начин на који се почиње и завршава разговор, структура говорног чина убеђивања јесу пре свега одлике разговора.

Термин *разговорни језик* прихваћен је у нашој литератури и од оних који се баве другим лингвистичким дисциплинама (в. Ћорић 1995⁷).

5.2. Какав би, с обзиром на његову дефиницију, био однос *разговорног језика* према појмовима (и терминима) о којима смо досад говорили?

Пошто је у питању језик неформалних разговора, тај би појам био веома сличан појму *говорног језика* Бугарског⁸. А што се тиче односа између *говореног / усменог језика* с једне и *говорног и разговорног језика* с друге стране, могли бисмо, у складу са ставовима прихваћеним у литератури, рећи следеће: од свих манифестација језика у говору, постоји једна која је типична (примарна и у онтогенези и у филогенези, а и најчешћа у човековом животу): у питању је разговор (дијалог или, ређе, полилог), који се остварује у неформалним ситуацијама, спонтан је, неприпремљен и води се на теме из свакидашњег живота. Тако би *говорни* и *разговорни језик* били типични представници *говореног / усменог језика*⁹. Управо зато је та два пој-

⁶ Ни у самој дефиницији разговорног језика (в. цитат) не прави се разлика између *разговорног језика* и *разговора*: „размена вербалних порука” је разговор, а не језик (који би сачињавале управо те вербалне поруке).

⁷ Овај аутор помиње да је, поред синтагме *разговорни језик*, терминологизирана и синтагма *свакодневни говор* (Ћорић 1995: 35). Ово друго, по нашем осећању, ипак више личи на описни израз него на термин.

⁸ Сам проф. Бугарски је, у усменој изјави, прецизирао да између та два појма нема битне разлике, осим што *разговорни језик* подразумева дијалог, а за *говорни језик* то не мора да важи – будући да се може наћи и у записаним облицима као што су лични дневник, приватне белешке и сл.

⁹ Тако Танен (1985: 36) каже: „Већина је истраживача говореног, насупрот писаном језику, анализирала случајни разговор као примјер говореног језика, а образлагајућу прозу [...] наводила као примјер писаног језика. То није случајно. Постоји нешто типично говорено у разговору лицем-у-лице те нешто типично писано у прози образлагања”. Слично томе, Кожин

ма понекад тешко теоријски раздвојити; из истог разлога се у лаичком осећању и не раздвајају.

Сада се можемо запитати у чему се то разликују типични говорени / усмени (тј. *говорни, разговорни*) и типични писани језик.

6. Одлике типичног говореног/усменог и писаног језика

О разликама између (раз)говорног и писаног језика има много литературе, а ми ћемо покушати да укратко и веома уопштено изложимо оно што се најчешће истиче и што и ми сматрамо најважнијим.¹⁰ Варијетети о којима је реч означавани су, како се то на основу наше пређашње дискусије и очекује, различитим терминима: као *speech – writing* (Кристал 2002), *говор – писање* (Бугарски 1996 [1983]), *spoken language – written language* (Халидеј 1989), *говорени језик – писани језик* (Чејф 1985; Танен 1985), *устная речь – письменная речь* (Кожин и др. 1982), *народни језик – књижевни језик* (Хавранек 1978), а кад је реч о првом члану тог пара, као *разговорный(-бытовой) (функциональный) стиль / разговорная речь* (Кожина 1977), *разговорная речь* (Земска и др. 1981; Рагина 2000), *разговорни (функционални) стил* (Тошовић 2002; Катнић-Бакаршић 2001), *language of conversation* (Кристал и Дејви 1980), *разговорни језик* (Савић и Половина 1989).

Начелно, могли бисмо рећи да разлике између ових варијетета¹¹ потичу из двају извора. Први је сам медијум и прилика у којој се језик употребљава: говору су инхерентна нека својства која нису писању – и обрнуто. Други извор разлика потиче из различитих функција ових двају варијетета: писани језик није настао као записани говорени језик, него пре свега као средство које је имало да послужи развоју књижевности, културе, науке, администрације итд. Стога је он развио нека средства која говорени језик није морао имати и постао исход традиције и ствар образовања (а не само пуке писмености). Рећи ћемо нешто о обема врстама разлика, а затим ћемо прокоментарисати још неке појаве у вези с говором и писањем.

и др. (1982: 22) истичу да се елементи усмене реализације језика по правилу јављају у разговору (па се та подврста говора понекад назива разговорна или усмено-разговорна); елементи писмене реализације језика обично су повезане с писменошћу, са књишкошћу (стога се та подврста говора назива књишка).

¹⁰ Поповић (2004: 63–65) наводи детаљан списак конкретних језичких појава које се јављају пре свега или искључиво у усменој комуникацији, онако како их документује управни говор у приповедачким делима, позоришним комадима и у поезији. То су појаве на плану лексике и фразеологије, морфологије, синтаксе реченице, синтаксе падежа, синтаксе глагола, као и на прагматичком и текстуалном плану.

¹¹ Те ћемо варијетете на најзгоднији, иако не и на најпрецизнији начин означити као *говор* и *писање* – као што се то врло често и чини у литератури, нарочито англосаксонској (в. у претходном пасусу текста). Термин *говор*, наиме, обухвата и *говорени* и *говорни језик* (како их дефинише Бугарски – в. тачку 3.1. овог рада), па је погодан у случајевима кад разлике између њих нису релевантне.

6.1. И за говор и за писање постоји типична ситуација у којој се остварују. Како смо већ поменули, говорени језик се остварује најчешће у неформалном¹², спонтаном дијалогу (уз могуће монологске делове), при чему се саговорници налазе лицем у лице (на истом месту, у исто време). Они се, дакле, и чују и виде. Уз то, не само што им је заједничка ванјезичка ситуација него се они често и познају, или су им макар заједничка нека знања о ситуацији и предмету разговора. Тема разговора је често свакодневна и конкретна, а по правилу се лично тиче саговорникв. Сама чињеница што се разговара понекад је важнија од садржине разговора.

Насупрот томе, писање је у типичном случају монологско: писац има само магловиту представу о томе ко ће све читати написано. Читаоци, који се међусобно разликују по образовању, очекивањима, схватањима, мотивацији и др., од њега су одвојени и просторно и временски. Он има свест о трајности онога што пише, а теме којима се бави могу бити различите, укључујући и оне најапстрактније. Типичан писани текст је експозиторни или аргументативни (нпр. научни). Са своје стране, читалац може читати брзином која му одговара и враћати се на написано више пута.

Из тих ситуација простичу и главне особине говореног и писаног језика; разврстане према својим узроцима, могле би се изложити на следећи начин.

(1) Инхерентни део говора чини прозодија (интонација, ритам, темпо, јачина гласа, реченични акценат и др.), која преноси знатан део значења у говору – пре свега емоционална значења. Прозодијска обележја се само мањим делом могу пренети у писање (највише помоћу интерпункције), тако да писани језик сва значења мора изразити вербално, понајвише лексички. Такође, реченични акценат је у говору главно средство информативне актуализације реченице, а у писању ту улогу мора преузети ред речи.

(2) Пошто саговорници не само што се чују него се и виде, језик (говор) може бити допуњен парајезичким средствима споразумевања – гестовима, погледом, мимиком, кретањем. Та парајезичка средства могу не само да допуњавају него делимично и да замењују језичка. У писању се и те информације морају изразити вербално.

¹² У руској литератури се у овом контексту употребљава термин *(не)официальный* – тј. *нелужбен*. Термини *формалан* и *неформалан*, у значењу у којем их ми овде употребљавамо, појавили су се у нашем језику недавно, према енглеском *formal, informal*. Тако, РМС има одредницу *формалан*, али у оквиру ње се не помиње то значење; одредницу *неформалан* опште нема. Тек Клајн (1992) бележи пар *формалан* и *неформалан* у значењу „званичан, службен” (*формалан позив, формални контакти*), односно „1. који није формалан. 2. незваничан, нелужбен; необавезан” (*неформални разговори, неформалне снаге* и сл.). Симеон (1969) је и у овом случају ишао мало испред домаће литературе: он има одредницу *формалан*, а у оквиру ње *формални говор*, за који даје следећу дефиницију: „онај облик језика који се употребљава у књижевности, службеним документима, и опћенито у свим облицима формалног писма или говора – за разлику од колоквијалног говора или нарјечја”. С друге стране, иако одредница *неформалан* у овом речнику постоји, под њом нема значења које би било супротно значењу *формални (говор)*.

(3) Како је говорна ситуација заједничка саговорницима, говорник оставља оне делове реченице садржај чији се може надоместити из те ситуације (елипса); она му омогућава и да своје реченице остави недовршенима. У писању таква врста контекста не постоји, тако да реченице морају бити потпуне (са свим исказаним деловима) и довршене.

(4) Саговорници имају заједничко извесно искуство и знање, које може потицати и из ближег познанства, или бити само ствар конкретне ситуације. То заједничко искуство и знање омогућава да се многа значења уопште не експлицирају, него подразумевају. За разлику од њега, писани језик мора да сам изгради читав контекст; писац унапред мора да предвиди могуће читаочеве забуне и да их отклони, уношењем потребних информација и већим бројем корака у логичком закључивању.

(5) Пошто је човек способан да обради само одређену количину информација за одређено време¹³, говор и писање се морају томе прилагодити. Пошто оно што је изговорено нестаје истог тренутка, говорник мора да формулише кратке и сразмерно једноставне реченице; писац може своје реченице знатно продужити и учинити компликованијима, будући да се читалац може на њих враћати онолико пута колико му је то потребно. Из истих разлога, писани језик је информативно „гушћи” него говорени, што се огледа и у односу између лексичких и граматичких речи: у првом варијетету тај однос је у корист лексичких, а у другом – у корист граматичких.

(6) Говорник и говори и мисли у исто време; стога он често не може да формулише свој исказ испрве, него почетак понавља на други начин („лажна започињања”), исправља се, оклева, замуцкује, понавља оно што је рекао. Стога се реченице прекидају, накнадно допуњују, преиначавају „у ходу”, у њима се догађа тзв. синтаксичка контаминација. Због свега тога синтаксички обрасци нису јасни; у говору је често тешко одредити шта је уопште реченица, као и границу међу реченицама. Везе међу клаузама су лабаве, често асиндетске; напоредни односи су чешћи него зависни. Насупрот томе, механизам писања је сасвим другачији: њему претходи планирање и ментална провера реченица. То омогућава да оне у писаном језику буду не само јасно раздвојене него и знатно синтаксички сложеније, заокружене и експлицитно повезане одговарајућим везницима. Међу клаузама су чести зависни односи.

(7) Пошто је разговор типично неформалан или фамилијаран, он има различите одлике (фонетске, лексичке, граматичке) које ће истаћи такву његову природу и које могу бити и супстандардне. За разлику од тога, типични писани језик је формалан, користи стандарднојезичка и стилски неутрална средства, али и речи и изразе који су својствени само њему (понекад и архаични).

¹³ Чејф (1985) наводи да човек у једном „средишту свести” (а то је тренутно памћење, чији се садржај мења отприлике сваке две секунде) може у слушању да прими информацију која стаје отприлике у седам речи, а у писању – једанаест. Наиме, читалац може примити већу количину језика него слушалац за исто време.

(8) Пошто је говор тренутан и пролазан, а ситуација обично неформална и приватна, говорник не обраћа пажњу на форму свог језика (његову течност, „лепоту” и сл.). За разлику од тога, писац води рачуна о правилности и естетским квалитетима текста који ствара, јер је свестан тога да ће он постати јавно добро и трајати бар неко време.

(9) Пошто се тема разговора по правилу лично тиче саговорника, они према њој имају емоционалан однос, и ту своју емоционалност показују различитим језичким средствима. Саговорници, такође, често изричу субјективну оцену у вези с темом разговора. С друге стране, писани језик, као интелектуалнији медијум, уздржан је, емоционално „поравнат” и у оценама одмеренији.

(10) У разговору, говорник је у прилици да упути на себе, саговорника или елементе из говорне ситуације; одатле егзофоричка употреба показних речи (личних заменица и др.) и апсолутна употреба глаголских времена. Говорник, такође, саговорнику поставља питања, одговара на његова питања, издаје налоге и сл. (упитне и заповедне реченице); саговорници се ослављавају (вокатив) и поздрављају. Та средства писани језик у типичном случају искључује.

Укратко, говор је имплицитан, писање експлицитно (тачке 1–4); говор одликују кратке и једноставне реченице, а писање може себи дозволити дуже и компликованије (т. 5, 6); говор је често супстандардан, писање поштује правила књижевног језика (т. 7, 8); говор је емоционалан, писање знатно одмереније (т. 9); говор је везан за ванјезичку ситуацију и усмерен на међуљудски однос¹⁴, писање је од те ситуације одвојено и усмерено на садржину поруке (т. 10).

6.2. Писање је, као што смо поменули, главни медијум књижевног језика. Тако Хавранек (1978: 189; истицање ауторово) каже:

Књижевни језик нашег времена, а такође и са становишта еволуције, јесте превага писаног језика над усменим језиком. У народном и некњижевном језику није тако, тако се испољава превага говорног језика.

Писани језик се, дакле, развио да би испунио разнолике задатке које је поставио друштвени и културни развитак. Како се то обично истиче, тим задацима он се прилагодио развијајући пре свега синтаксу и лексику: ство-

¹⁴ Усмереност на сам ток разговора нарочито показују саговорникови поступци: да би се разговор одржао, саговорник мора непрекидно да ставља до знања говорнику да га прати и да га његово излагање интересује. Стога он говорнику често упада у реч, одајући звукове одобравања, изражавајући чуђење или дајући кратке коментаре; понавља говорникове речи или довршава његове прекинуте реченице; поставља му питања, тражећи информације које би говорник ионако дао; чак прекида његов говор убацујући кратку причу која потврђује оно што говорник жели да каже. Саговорник, затим, може да почне да говори и пре него што говорник заврши своју реплику. Тако у стварном неформалном дијалогу саговорници често говоре у исто време (Танен 1985).

рио је сложене синтаксичке конструкције (пре свега сложене реченице, у којима се синтаксички односи исказују експлицитно и прецизно), као и апстрактну и терминолошку лексику. У литератури се помиње још једна важна одлика писаног језика: номинализација – употреба глаголских и придевских именица уместо глагола одн. придева, које омогућавају уопштеније и апстрактније изражавање¹⁵. Као одлика писаног језика истичу се и сложене синтагме, пасивне и обезличене реченице, апозиције, уметнуте реченице и др.

6.3. Наша досадашња дискусија имплицира још нешто, што се такође често истиче у литератури: да постоје две норме – (раз)говорног и писаног језика. (Раз)говорну норму представља језик који је уобичајен у неформалним разговорима; а какав ће то језик бити, у великој мери зависи од тога ко разговара и где се разговара (тј. од образовања говорника и њихове дијалекатске основе). Та норма постоји на различитим језичким плановима.

На плану изговора, релевантан је феномен тзв. фонетског раслојавања говора, о којем говори Јокановић-Михајлов (2004). Наиме, у говору су могући како хиперкоректан изговор, тако и непрецизна артикулација и сваковрсна сажимања и редукције гласова и читавих делова речи. Тако се, у зависности од говорне ситуације и од позиције саговорника, говор фонетски раслојава. Тим процесом се најпре раздвајају стандардна и супстандардна сфера говора, а затим се врше и финије поделе у оквиру сваке од њих. Ауторка наводи примере као што су *гост дневника – гоз дневника, прави изложбу – прав изложбу, један – један – јеан / јен, Шта каш?*, изостављање гласа *х*. ОвOME бисмо могли додати и редукције у изговору бројева (*дванес* уместо *дванаест*, *дваес* уместо *двадесет*, *педес пет* уместо *педесет пет* и сл., где се потпун изговор може чути само у врло формалним ситуацијама или у читању наглас), редукција гласа *и* у императиву (*Извол'те, Извин'те, Каж'те* – изговара се као *Каште* и сл.), изостављање *л* у примерима као *Мис'им, пос'е* итд.¹⁶

¹⁵ О различитим аспектима ове појаве говори Радовановић, у више својих радова. Радовановић (2006), резимирајући достигнућа из тих радова, између осталог каже и следеће: „... испоставило се да су номинализације сразмерно универзална појава која прати неке темељне цивилизацијске токове (какви су интелектуализованост, генерализованост, апстрактност, анонимност, имперсоналност, атемпоралност, и тако даље)” (214). Такође: „... номинализовани искази су пре (фреквентна) одлика писаног него говореног језика, затим (фреквентна) одлика неких нарочитих функционалних стилова (попут научног, правног, публицистичког, административног, политичког, а не разговорног или белетристичког)” (215).

¹⁶ У вези с редукцијом гласа *х*, чини нам се занимљивим поменути да, према језичком осећању образованог градског говорника нашег језика, нема сваки случај исту вредност: док је *'ајде* неформално, *'леб* и *'иљаду* се доживљавају као супстандардни (дијалекатски) облици. *'Лад* може бити неформално или фамилијарно (*Седи у 'ладу и ужива*). А посматрано са гледишта жаргона, прихватљиви су само облици без *х*: може се рећи само *Он је то 'ладно урадио* (=хладнокрвно).

Што се плана облика речи тиче, Бугарски примећује да у говору нема деклинације бројева, као ни деклинације придева неодређеног вида, покретних самогласника, облика *њ* заменице *он* и сл. Можемо додати да (раз)говорна норма често подразумева и облик помоћног глагола *би* у свим лицима у потенцијалу¹⁷, као и личне облике глагола *требати*. Занимљиви су и поздрави као *Какав си? Јеси ми добар?* уместо *Како си? Јеси ми добро?*, који, поред тога што су одлика неформалности, припадају углавном мушком говору. Разговорном језику припадају и вокативи *Момак! Земљак!* (такође типично „мушки”).

У области грађења речи важну улогу као сигнали неформалности имају суфикси, нарочито они који служе универбизацији (*-ак, -ка*), али и многи други¹⁸. А на плану лексике, поред многобројних примера који се могу дати а који се нарочито односе на широко прихваћене жаргонизме, бележимо и неке граматичке речи: упитну речцу *је л’* (која, упркос томе што сигнализира неформални говор, ипак може да стоји и прилично високо на скали формалности – о чему сведочи њен облик *јел’те*), као и везник *ем* (поновљени) у значењу *не само ... него и ...* (*Ем је закаснио, ем још и зановета*). Коментар којим се изражавава чуђење *Човече!* такође је ознака неформалности.¹⁹

Ових неколико примера, узетих надохват, треба само да илуструје чињеницу, коју Кристал и Дејви (1969: 113–114) истичу у вези с енглеским језиком, да су формални писани и неформални говорени језик два различита варијетета, за које важе различити критеријуми у вези с тим шта је прихватљиво а шта не.

¹⁷ Да тај облик често припада (раз)говорној норми, показују примери *Ти бих...*, који се могу чути из уста чак и образованих говорника, у „клизавим” ситуацијама (кад су збуњени и сл.). Наиме, грешка се јавља приликом покушаја да се норма напусти (без обзира на то што је у питању неформална норма).

¹⁸ Детаљан попис таквих суфикса, којима се могу образовати речи у распону од изразито жаргонских до општеприхваћених разговорних, даје Бугарски (2003).

¹⁹ У сличном контексту Симић и Јовановић (2002: 246–248) бележе следеће појаве: употребу речи с гласом *х* и без њега (*кухати / кувати, хлеб / леб* и сл.), сажимање вокалских група на крају речи (*посао / посо, дошао / дошо*), облик потенцијала само са речцом *би*, генитив множине *талаца / таоца*, номинатив једине типа *пратиоц*, употреба конструкције *да + презент* уместо инфинитива (као допуна непотпуним глаголима и у футуру), удвајање појединих реченичних чланова (нпр. *Ено га Марко*). Ови аутори још кажу: „Језички слој у којем се то дешава рекосмо да је управо разговорни или колоквијални његов стил. Стил свакодневног општења. Важно је још једном истаћи постојање својеврсне регулативе која управља формама колоквијалног стила, рекосмо – својеврсна нормативност. Та се нормативна регулатива делимично поклапа са нормом књижевног језика, а делимично јој се супротставља, формирајући аутономни слој језичких изражајних средстава. У овом случају тај слој смо окарактерисали као прелаз између књижевног језика и дијалекатске базе” (Симић и Јовановић 2002: 248).

6.4. У вези с овим последњим налази се и питање које се у славистици често поставља – а то је питање припадности разговорног језика књижевном / стандардном језику²⁰.

Поћи ћемо од тога да је језик у разговору веома разнолик варијетет, или, боље речено, скуп варијетета – који се разликују у зависности од територије на којој се употребљавају и од узраста, образовања, пола, професионалне припадности својих говорника (Рагина 2000: 29). Дакле, колико ће језик у (раз)говору припадати књижевнојезичкој норми зависи, начелно, од дијалекатске основе говорника и од њиховог образовања; а с друге стране, од формалности ситуације у којој се употребљава: што је ситуација формалнија, говор ће тежити да буде „правилнији”, тј. више у складу с књижевнојезичком нормом. Постоји читава скала правилности, која почиње са хиперкоректношћу изговора, односно књишкошћу речи и конструкција, а затим иде преко уобичајене мере правилности, па све до супстандардности – која обухвата дијалектизме, жаргонизме, вулгаризме.

Стога је разговорни језик варијетет који, у зависности од свог непосредног задатка, непрекидно клизи по више линија – од снажне емоционалности до уздржаности, од фамилијарности до дистанцираности, од хумористичности до свечаности итд. – а једна од њих је и линија нормираности, која се са поменутима у великој мери преклапа. Дакле, нема смисла уопштено говорити о припадности разговорног језика књижевнојезичкој норми – он јој може припадати, али не мора, и врло често то и није случај. Слично томе, питање је и колико има смисла постављати оштру границу између разговорног језика који припада норми и оног који јој не припада, будући да се граница између њих може померати из тренутка у тренутак, у оквиру исказа чак и једног јединог говорника.

6.5. Однос између говора и писања може се посматрати са још два аспекта. Један је преношење говореног и (раз)говорног језика у писани медијум, тј. њихово записивање.

Како то истиче и Половина (1987), графичко представљање говорног текста је теоријски и практични проблем, будући да треба забележити нејезичко понашање саговорника, упадање једног другом у реч, случајеве кад саговорник без паузе наставља говорникову реплику, преклапања, уметнуте делове разговора, паузе различите дужине (13–20). Нарочито је тешко записати прозодијску страну говора; записи који томе теже прилично су компликовани и тешки за праћење (в. нпр. Кристал и Дејви 1980). Стога се говорени језик верно записује једино у специјализованој стручној литератури.

²⁰ Што се руског језика тиче, по правилу се истиче да *разговорная речь* припада књижевном језику, те да се по томе разликује од других усмених подсистема (жаргона и „просторечја”) (нпр. Земска и др. 1981; Рагина 2000: 29). У нашој литератури стање је различито: понекад се подразумева да је *разговорни језик* стандардни (нпр. Јокановић-Михајлов 2004), док неки аутори не улазе у питање да ли јесте или није (Ћорић 1995).

Ипак, говорени језик се често преноси у писање на упрошћен начин. То се чини управним говором, тј. таквим преношењем нечијег исказа које се обично назива „дословним”. Ни то се, међутим, не чини сасвим дословно: исказ говорника се „чисти” од лажних започињања, оклевања, замуцкивања, лоших формулација и сл., а из дијалога се бришу саговорникове упадице којима је циљ да подстакну говорника да даље говори (в. напомену 14). (Нешто од тога се, наравно, може оставити ако је толико карактеристично за нечији говор да сигнализира особине или стање говорника – што може бити релевантно у књижевном делу.) Другим речима, управни говор представља идеализацију стварног говореног одн. (раз)говорног језика и дијалога, али је ипак начин да се они некако запишу.²¹

Други аспект односа између говора и писања јесу прелазни облици између говореног и писаног језика, чије се постојање у литератури често истиче. Наиме, језик у разговору и језик науке јесу типични облици говореног, односно писаног језика; али постоје и њихове мање типичне варијанте. Мање типичне манифестације говореног / усменог језика срећу се у јавним наступима – научним расправама, јавним излагањима, беседама, предавањима, службеним разговорима, као и у читању наглас; док ће мање типичне варијанте писаног језика бити разговори преко Интернета („чатоване”) и поруке преко електронске поште и мобилних телефона, језик личних писама и записа, приповедање у првом лицу итд.²²

За нас је занимљиво то што се типични и маргиналнији представници говореног језика разликују управо по томе што ови други имају у себи мање или више својстава писаног језика: дужу, организовану и заокружену реченицу, пробранију и прецизнију лексику, пажљивији изговор. Исти принцип важи и за писани језик: његови маргиналнији облици организовани су по обрасцима говореног језика, са краћим и једноставнијим реченицама, неформалним облицима и лексиком итд.²³

²¹ Поповић (2004: 61) управни говор сматра „сурогатом за стварну комуникацију”, будући да је настао као писани текст, а не као „спонтана усмена језичка продукција”; да је „обично прерађиван, дотериван и прилагођаван уметничким захтевима конкретног жанра писаног текста и постизању жељених уметничких ефеката”; да је „језичка формулација [...] много више него у стварној комуникацији усклађена са стандарднојезичком нормом, најчешће уз вођење рачуна о друштвеној прихватљивости израза” итд. Стога он управни говор увршћује у писане текстове, уз оgradu да „постоје разни типови управног и полууправног говора (као и текстови који су им сродни, нпр. приповедање у првом лицу или приватна преписка) [...]”. Половина (1987), међутим, примећује да „може да буде више разлике између једног типа реалног разговора и другог типа реалног разговора, него између, на пример, неког реалног разговора и разговора у комедијама и драмама; до те мере да [...] добро одабран разговор из комедије може да се пореди са узорком снимљених спонтаних разговора из свакодневног реалног живота” (9–10).

²² Кристал (2002) истиче да, иако би се језик на Интернету (Netspeak) могао посматрати као писани језик који је унеколико гурнут према говореном језику, он представља више од комбинације та два језика, будући да на њега утиче и сама природа електронског медијума. Тако је он, заправо, трећи медијум у којем се језик остварује.

Наиме, разлика између типичног говореног и типичног писаног језика поклапа се, видели смо, са разликом између неформалне и формалне употребе језика. Ако је говорење формално – као у случају жанрова који су унапред припремљени и намењени јавности – у њему ће се формалност исказивати управо тако што ће оно преузимати особине писаног језика; и обрнуто: неформалност писања исказиваће се управо његовом сличношћу са говором²⁴.

7. Разговорни језик и разговорни стил

Видели смо да се оба ова термина јављају у домаћој литератури и да, штавише, често значе исто. Тако, на пример, Катнић-Бакаршић (2001) под заглављем *Разговорни функционални стил* говори о ономе о чему Савић и Половина (1989) говоре као о *разговорном језику*²⁵. Ипак, та идентичност је привидна, и проистиче из одабира корпуса за разговорни језик: он се бира тако да у основи припада књижевном језику²⁶. Стога се једна могућа дистинкција између ових варијетета тиче њихове нормативности: пошто је *разговорни функционални стил* један од функционалних стилова, који по дефиницији припадају књижевном језику, он би био у основи нормативан. *Разговорни језик* би, насупрот томе, могао бити и стандардан и супстандардан – зависно од фактора о којима смо говорили. Та је разлика, дакле, могућа, уколико се жели поставити оштра граница између стандардних и не-стандардних видова језика свакодневне комуникације – што би, како се могло видети из тачке 6.4, било у великој мери вештачки (а питање је колико би било и теоријски релевантно).

²³ Танен (1985), на пример, истиче да се и у говореним и у писаним дискурсима могу срести обележја карактеристична за говорени, односно писани језик. – Текстови од којих би се очекивало да буду написани типичним писаним језиком, а који у себи имају елемената говореног језика, могу бити стилски изузетно упечатљиви (в. Кликовац 2005).

²⁴ Бугарски (19976 [1988]) извештава о таквом приступу овим питањима који наглашавају пре сличност него разлике између говорених и писаних дискурса, и каже да је главни налаз тог приступа да се, „уколико се упрошћени контраст између неформалног говора и формалног писања замени матрицом која признаје чињеницу да и говор и писање могу да буду како формални тако и неформални, може [...] показати да су разлике у формалности надређене онима између самих медијума” (128).

²⁵ Половина овако објашњава разлоге који су је навели да се одлучи за термин *разговорни језик*, а не *разговорни стил*: „... ако схватимо језик као *систем*, као оно што је за њега *опште*, да има правила структурирања и односа онда је најбоље назвати *језиком* појединачне врсте језика, као што је разговорни; ако ништа друго, а оно зато што је тај термин најсвеобухватнији и што заиста мора да послужи као ознака за систем који је у основи видова разноврсних остварења. [...] Под *разговорним језиком* разумемо систем заједничких црта разних разговорних реализација и разних стилова разговора” (Половина 1987: 39, истицање ауторкино).

²⁶ Половина истиче да су узорак на којем је проучаван разговорни језик управо разговори образованих Београђана (1989: 2).

Однос између *разговорног језика* и *разговорног стила* могуће је, међутим, и другачије поставити, и то на основи разлике која постоји између самих појмова *језик* и *стил*.

Пошли бисмо од извесне проблематичности термина *стил* кад је реч о функционалним варијететима језика. Наиме, они су „стилови” утолико што представљају резултат избора између свих средстава које нуди језик. Ипак, тај избор није слободан, него обавезан: одређује га ситуација, однос међу саговорницима, област живота (делатност), тема саопштавања. Та је обавезност много већа него у случају књижевног дела, где бисмо могли рећи да је избор стила такође обавезан – али са гледишта ауторове „естетичке идеје”²⁷. Стога би се бар исто толико оправдано могло рећи да је у питању (*под*)језик колико и *стил*. У том случају би се и у оквиру теорије о функционалним варијететима могло говорити о *разговорном језику*²⁸.

Ипак, осећа се да постоји и нешто „стилско” у таквом варијетету – а то је кад подразумевамо да се о једној истој теми може саопштавати на различите начине (научним, разговорним, неутралним и сл. стилем), али тако да се садржина не мења. Такви случајеви су пре маргинални, гранични, него типични. Јер „стил” (као начин изражавања) обично не иде сам; уз њега иде и одговарајућа лексика, избор појединости, ширина и начин обраде теме, врста текста – другим речима, многе појаве на плану садржине, а не само форме излагања²⁹. Стога би, рецимо, било умесно говорити и о *стилу научног излагања*, и о *језику науке* (и, наравно, о *научном дискурсу*) – али то не би било сасвим исто.

Шта би се, у том контексту, могло назвати разговорним *стилом*? Вероватно би се мислило пре свега на структуру реченице – једноставна, сразмерно кратка, лако разумљива, са информацијом која није сувише „густа”, као и на неформалну лексику. Таква употреба речи *стил* била би пре слободна него термилошка – у складу са неодређеношћу појма који та реч и иначе означава.

²⁷ Функционална стилистика излази на крај с тим питањем тако што функционалне стилове квалификује као „објективне” – наиндивидуалне, за разлику од стилова који се приписују појединачној поруци или аутору (в. Краус 1987). Заједно са тим проширењем значења речи *стил* иде и ширење предмета стилистике, која се у словенском свету данас бави истим оним проблемима којима се на Западу бави прагматика (укључујући и анализу дискурса) и, делимично, социоллингвистика.

²⁸ И у руској функционалној стилистици, из које су у нашу средину ушли многи појмови, употребљавају се различити термини: *разговорный стиль*, *разговорная речь*, *разговорный язык* – а и још неки; значење тих термина разликује се од аутора до аутора (в. Кожин и др. 1982: 126–129).

²⁹ То се лепо види кад се узме једна иста тема обрађена, рецимо, у књижевноуметничком и научном делу: резултат није само различит *стил*, него потпуно различит *текст* у погледу своје садржине (за примере в. Кликовац 2006).

8. Колоквијални језик / стил

Термин *колоквијални* преузет је из енглеског језика (*colloquial*), у којем је начињен према латинском *colloquium* – „разговор”. Према речничкој дефиницији (Вебстер 1992), колоквијални начин изражавања се супротставља формалним, нарочито писаним начинима изражавања, али то није сленг³⁰. Дакле, латински извор упућује на разговорни језик, а енглески на неформални али не и супстандардни начин изражавања.

Симеон (1969) под одредницом *колоквијалан* говори о истом:

разговорни; који припада разговорном, тј. свакидашњем језику, ненамјештен, неформалан (нпр. стил или изговор) за разлику од формалистичког и достојанственог.

У складу с тим, *колоквијални стил* је „језик или стил писања којим се служе образовани људи у обитељском или неформалистичном разговору и дописивању”, а *колоквијализам* – „неформалистички израз или језични облик конверзацијског типа: обично не пристаје у формални разговор или у литературу, иако се често употребљава у свакидашњем говору” (Симеон 1969, под истом одредницом).

У РСАНУ за *колоквијалан* се даје следећа дефиниција: „који се односи на разговорни језик, својствен разговорном језику”, уз пример: У „*Поп Ћири*” је прави домаћи говор ... *колоквијални тон*. Видели смо (тачка 2.2) да се у основи исто та реч дефинише и у лексикону *Српскохрватски језик*.

Из свега се може закључити да се *колоквијалан* и *разговоран* могу изједначити. У том контексту се поставља питање чему овај први термин служи; можда одговор лежи у његовој вези с термином *колоквијализам*, који је погодан зато што покрива и реч, и израз, и облик карактеристичне за разговорни језик.

Иако наизглед у вези са овим термином нема никаквих недоумица, он се у литератури на нашем језику ипак различито употребљава, у зависности од тога како се схвата *разговорни језик / стил*. Тако Симић (1995) *колоквијални стил* сматра саставним делом књижевног језика, једним од његових функционалних стилова (у том значењу употребљава и термин *разговорна реч*, преузет из руског). С друге стране, под *разговорним језиком* подразумева комплексну структуру састављену од елемената књижевног језика, дијалекатских речи и разних других облика (који потичу из жаргона, сленга, аргоа). Насупрот томе, Лашкова (1995: 209) говори о „разговорном језику – књижевном и колоквијалном” – што би значило да колоквијални разговорни језик није књижевни, него супстандардни. Слично поступа и Катнић-Бакаршић, која каже да је разговорном стилу својствена употреба емоционално-експресивне лексике, уз присуство речи субјективне оцене, а „у колоквијалној употреби биљеже се и вулгаризми и жаргонизми” (2001: 97).

³⁰ „*Colloquial* (of words, idioms, etc.) thoroughly part of living language, a good knowledge of correct, colloquial English // not part of conventional formal modes of expression (esp. written), though usable in speech without being classified as slang”.

9. Фамилијарни језик / стил

У стручној литератури појам фамилијарног се много чешће подразумева него што се дефинише. *Огледна свеска* РСАНУ је једно од места на којем је тај појам експлицитно објашњен; ево како:

Ознаком „фамилијарно” обележен је приснији, неки пут слободнији, разуздан тон, карактер који реч или израз имају у говорном језику (*Огледна свеска*, XVIII).

Дакле, реч је о варијетету који припада говорном језику, али у њему заузима посебно место – тако што су неке особине говорног језика у њему појачане („приснији”, „слободнији”, „разуздан” тон).

Видели смо да одреднице *фамилијарни језик* и *фамилијарни говор* постоје и у лексикону *Српскохрватски језик*, али да се тамо не види нити њихова разлика у односу на друге варијетете, нити њихова међусобна разлика.

Код Симеона (1969) *фамилијаран* се дефинише као „домаћи, неприсиљен”. У оквиру одреднице *фамилијаран* Симеон дефинише и *фамилијарни стил*, који изједначава са колоквијалним стилем. У оквиру фамилијарног говора налазимо и финије дистинкције, преузете из руске терминологије: *фамилијарно-простонародни говор* (фамиљярное просторечие); *фамилијарно-груб* (фамиљярно-грубоватый).

За утврђивање самог појма фамилијарног највише нам пружа РМС: *фамилијаран* је „који је у вези с фамилијом, породични, обитељски” (1.а) и „који је без церемонија, пријатељски, неусиљен, присан” (2); *фамилијарно* је „неусиљено, без церемонија, као у фамилији”; *фамилијарност* – „својство онога који је фамилијаран, онога што је фамилијарно; неусиљеност; пријатељство, присност”. РМС има и одредницу *фамилијаризам*: „реч или израз из приватног, фамилијарног живота”³¹.

На основу тога можемо закључити и какав би то био *фамилијарни језик / стил*: онај који се везује за комуникацију унутар породице (фамилије), али и шире – са блиским особама; та комуникација се одликује опуштеношћу, одсуством позе, непретенциозношћу. То је прилика у којој се говорник осећа удобно, у којој му је потаман. У таквој прилици говори се онако како захтева најмање напора (што је карактеристично и за неформални говор), али и тако да се изрази присност, блискост (што је карактеристична одлика фамилијарности). „Блиско” повлачи са собом и исти ранг, што значи: без сувишног страхопоштовања. На то се надовезује и „без поштовања”, одакле и могућа грубост³².

³¹ У оквиру те одреднице дат је занимљив пример: *Такође спадају у грешке против стилске употребе речи и такозвани фамилијаризми и вулгаризми* (из једног приручника за теорију књижевности из 1955). Дакле, фамилијаризми нису „лепи” нити прихваћени у књижевном језику; нису својство „доброг стила”. То је приступ по којем је норма пожељна у свакој прилици, а одступање од норме је увек лоше. Ситуација је много сложенија (в. Бугарски 1996 [1966], као и наш даљи текст).

³² У РМС налазимо и овакав пример: *Он ... је штавише био груб и фамилијаран у понашању с њим*.

Додајемо и следеће: да би саговорници помоћу свог говора нагласили међусобну блискост, оба морају употребљавати одговарајућа средства *намерно*, са свешћу о томе да би са неким другим саговорником она била другачија (припадало би, нпр., књижевнојезичкој норми). На пример, као фамилијаризми могу послужити не само хипокористици и сл. него и дијалектизми, жаргонизми, чак и вулгаризми (одатле се, вероватно, у *Огледној свесци* помињу „слободнији” и „разуздан” тон). Да ли ће се они окарактерисати као фамилијаризми или, рецимо, као знак необразовања или невапитања, зависи од тога да ли саговорници познају норму: фамилијаризам и јесте фамилијаризам, тј. доказ блискости међу саговорницима, само у односу на неку норму, која имплицира удаљеност међу њима³³.

Може се рећи да, као што норма има своју сврху, тако нечему може да служи и кршење норме – у овом случају то је начин да саговорници успоставе однос блискости, фамилијарности.

10. Књишки језик / говор / стил

Сам термин говори да је у питању језик (из) књига – који је, дакле, резултат образовања и начитаности и надовезује се на традицију писмености. Он, дакле, има потенцијала да означи типични писани језик, као супротност разговорном језику, који је типични говорени језик. Тако у руском језику израз *књишки говор* (*книжная речь*) значи „говор који се употребљава у књигама, који се труди да се држи норми језика из књига” (Симеон, под *књишки*). Видели смо да ни Симеон не прави разлику између књижевног и књишког (т. 2.3).

У нашем језику, међутим, та је реч стекла пејоративан призив. Тако РСАНУ за њено основно значење даје следећу дефиницију: „који се заснива на књигама, који нема везе са стварним животом, научен из књига, извештачен, апстрактан”. У складу с тим, *књишкост* се дефинише као „особина онога што не одговара стварности, што је неприродно, књишко, извештаченост”. А под *књишки* (придев и прилог) и *књишкост* налазимо и следеће примере, који речито говоре о пејоративности тих речи:

³³ Навешћемо као пример следећу (стварну) ситуацију: жена средњих година, неупадљивог изгледа, прилази поштанском шалтеру и пита службеницу: „Је л’ су уплаћене пензије?”. Службеница: „Зависи за кога”. Жена онда каже (уз гест резигнације): „Мој ћале прима војну пензију”. Ово *ћале* није фамилијаризам, јер је жени то, очито, уобичајен начин говора, њена лична норма (у ситуацији нема ничега што би указало на њену намеру да постигне неки нарочит ефекат – да буде дрска или сл.). Али иста реч би могла бити фамилијаризам – нпр. у говору међу младима, или чак у говору између сина / ћерке и оца, под условом да обоје пристају на тај тон, тј. да ниједно од њих не мисли да је тај израз вулгаран или да изражава непоштовање.

туђинска, књишка мудрост (Иво Андрић); *књишко догматичарство* (Моша Пијаде); *књишки, кабинетски рад* (Драгутин Костић).

Алекса ... почне се дуги и књишки, црквено-словенски говорити (Стојан Новаковић). *Љубавне односе Милеве и лацмана ... Игњатовић је дао претенциозно и књишки* (Велибор Глигорић).

По његовој уметничкој убедљивости, т.ј. по књишкостима, дилетантизму, наивности... (Чедомир Миндеровић).

... што је ... делу одузимало уверљивост и ближило га књишкостима и папирнатостима (Родољуб Чолаковић).

Пошто *књишки* означава оно што постоји само у књигама, не и у стварном животу, *књишки језик / начин изражавања / стил* био би неприродан, извештачен, недоживљен, одатле и беживотан, неуверљив; у зависности од мотива онога ко га употребљава, може бити и претенциозан. Са гледишта употребе, дакле, *књишки начин изражавања* припадао би формалном стилу, али се не би с њим поклапао: није сваки формални стил у исто време и *књишки*³⁴.

11. Жив говор, жива реч

Најзад, у вези с нашом темом треба поменути и изразе *жив говор* и *жива реч*, који се помињу у РСАНУ. Тако под тачком 8.а. одреднице *жив налазимо*: „који се чује у говору, који је у употреби, усмен; који није смишљена, вештачки уобличена творевина, слободан, спонтан”. Између осталих, наводе се и следећи примери:

Знамо да „жива реч” више делује и чини него „мртво слово” на хартији (часопис *Позориште*, 1872);
живи народни говор (Светислав Вуловић).

А у оквиру израза наведеним под *говор* налазимо и *живи говор* – „говорни језик, језик какав се чује у народу”. Примери су следећи:

³⁴ У вези с тим стоји и дефиниција *књишких речи и израза*. Она коју даје Симеон (1969) чини се сасвим прихватљивом: *књишке ријечи* (learned words, mots savants) јесу „ријечи које су се обликовале под више или мање свијесним (својевољним) утјецајем писаца и учењака”. А *књишки израз* (р. к-ое выражение) јесте „израз узет из књига (тј. којег нема у говорном језику)”. Међутим, у лексикону *Српскохрватски језик* појам *књишке речи* схваћен је шире: „КЊИШКА РЕЧ, реч коју срећамо само у књижевним или стручним делима, која се у народном говору не јавља и која није обична у свакодневном говору (нпр. *аутономија*, *дискотека*, *телекомуникација* и сл.). Многе од оваквих речи када уђу у народни говор доживе деформацију: *политика* – *палитика*, *пливадон* – *плави дон*, *камфор* – *конфор*, *сулфатиазол* – *суфутизол*”. У дефиницији је занимљиво то што се народни и свакодневни говор не изједначавају: као да је народни говор дијалекатски, тј. говор необразованих (на селу), а свакодневни говор био говор образованих (у граду). Што се примера тиче, у питању су речи које тешко да би се данас схватиле као *књишке* – јер су већином (осим *камфора* и *сулфатиазола*) део свакодневног стандардног језика и у широком оптицају (како у писању, тако и у говору). А принципијелно говорећи, протезати термин *књишки* да значи стручни термин, а и правилан, стандардни (облик), чини се неоправданим.

Ни ову гласовну промену, која се збива у живом говору, књижевни језик... не бележи (Стојан Новаковић).

Тај језик ... даје примере живог говора (а не само књишког) ... живог говора разних социјалних група (Видо Латковић – Кирил Свинарски).

Могли бисмо рећи да ове дефиниције имају две компоненте: „усмено / говорено” и „спонтано, неусиљено”. По првој компоненти, *жив говор / жива реч* били би супротни писаном језику; по другој, били би супротни *књишком*, па чак и *књижевном језику*. *Жив говор / жива реч* били би оно што се *стварно* говори, за разлику од онога што је написано и што може бити не само „правилно” него и смишљено и вештачко.

Ови изрази углавном су остали у слободној, нетерминолошкој употреби. Знамо за само један покушај да се синтагма *жива реч* терминологизује: у свом преводу Сосировог *Курса опште лингвистике* Сретен Марић је ту синтагму употребио за француско *parole*, а при тој одлуци је, упркос критикама, остао и у другом издању књиге на српском језику, сматрајући да *жива реч* Сосирову *parole* „адекватно преводи” (Сосир 1977; в. и Марићев предговор 2. издању у тој књизи). То се решење, међутим, није укоренило: у том значењу уобичајен је термин *говор* (в. и тачку 3.1. овог рада)³⁵. Може бити да је изразу *жива реч* засметала његова експресивност, која проистиче из конкретности и сликовитости представе коју изазива: за термине се обично бирају апстрактнији, неутралнији изрази.

12. Уместо закључка

Наша разматрања у овом раду кретала су се на два плана: терминолошким и појмовном. Што се оног првог тиче, констатовали смо да у области која нас интересује постоји велики број термина, углавном преузетих их различитих лингвистичких средина и дисциплина. Кад је у питању искључиво медијум остварења језика, има термина који означавају остварење језика у говору (*говорени језик*, *усмени језик* и, по нама лошији, *усмени говор*), а постоји и термин који означава остварење језика у писању (*писани језик*). Упоредо са првом групом термина употребљава се и термин *говорни језик*, који, међутим, има и другачије значење. Међутим, кад је у питању типично остварење говореног / усменог језика – а то је језик свакодневне неформалне комуникације – јављају се термини чије значење није сасвим исто: *говорни језик*, *разговорни језик*, *разговорни стил*, *колоквијални језик / стил*. То је зато што се медијум у којем се језик остварује комбинује с другим параметрима, а то су – прилика у којој се говорени језик употребљава (само говор или разговор) и припадност стандарду.

Што се појмовног плана нашег разматрања тиче, видели смо да постоје два пола једног континуума: на првом стоји типични говорени језик (то

³⁵ Има и других решења: преводиоци критичког издања *Курса опште лингвистике* које је приредио Тулио де Мауро (Сосир 1996) употребили су термин *реч*.

су *говорни* и *разговорни*, међусобно врло блиски), на другом типични писани (којим се обично сматра језик науке), а између се налази низ прелазних случајева – говорени језик са мање или више особина писаног, односно писани са више или мање особина говореног. Те комбинације зависе од формалности ситуације у којој се језик употребљава: што је језик формалнији, више је организован према принципима писаног језика; што је неформалнији, више личи на говорени језик. Опозиција стандардно (књижевнојезичко) – супстандардно у вези је са обе врсте појава: док типични писани језик припада стандарду, типични говорени језик може заузимати било које место у распону од стандардног до супстандардног, што, између осталог, зависи и од формалности ситуације у којој се употребљава.

На крају, коментарисали смо и појмове одн. термине *фамилијарни* и *књишки* – међу којима, упркос теоријској могућности за то, не постоји опозиција: фамилијарни језик је нарочит варијетет (раз)говорног језика, екстреман у том смислу што је неформалност у њему појачана до фамилијарности; с друге стране, и књишки језик заузима нарочито место у оквиру писаног језика, али је стекао пејоративно значење, тако да не означава најзорнији, „најписменији” писани језик.

ЛИТЕРАТУРА

Бугарски 1996 [1966]: Bugarski, Ranko, „Greške u jeziku”, [u knjizi] *Lingvistika o čoveku*, Beograd: Čigoja štampa / XX vek, str. 156–163.

Бугарски 1996 [1983]: Bugarski, Ranko, „O jeziku i pisanju”, [u knjizi] *Lingvistika o čoveku*, Beograd: Čigoja štampa / XX vek, str. 184–194.

Бугарски 1997а [1989]: Bugarski, Ranko, „Govor, govoreni jezik i govorni jezik”, [u knjizi] *Ka jedinstvu lingvistike*, Beograd: Čigoja štampa / XX vek, str. 111–125.

Бугарски 1997б [1988]: Bugarski, Ranko, „Lingvistički pogledi na pismenost”, [u knjizi] *Ka jedinstvu lingvistike*, Beograd: Čigoja štampa / XX vek, str. 126–136.

Бугарски 1997в [1987]: Bugarski, Ranko, „Pojam i klasifikacija jezičkih varijeteta”, [u knjizi] *Ka jedinstvu lingvistike*, Beograd: Čigoja štampa / XX vek, str. 93–98.

Бугарски 1997г [1993]: „Графичка релативност и лингвистички конструкти”, [u knjizi] *Ka jedinstvu lingvistike*, Beograd: Čigoja štampa / XX vek, str. 137–154.

Бугарски 2003: Bugarski, Ranko, *Žargon*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Вебстер 1992: *New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language*, Danbury, CT: Lexicon Publications, Inc.

Земска и др. 1981: Земская, Е. А., М. В. Китайгородская, Е. Н. Ширяев, *Русская разговорная речь (Общие вопросы – Словообразование – Синтаксис)*, Москва: Наука.

Јокановић-Михајлов 2004: Јокановић-Михајлов, Јелица, „Фонетска раслојавања говорног језика”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/1, стр. 87–94.

Катнић-Бакаршић 2001: Katnić-Bakaršić, Marina, *Stilistika*, Sarajevo: Ljiljan.

Клајн 1992: Клајн, Иван, *Речник нових речи*, Нови Сад: Матица српска.

Кликовац 2003: „Одреднице о раслојавању језика у лексикону Српскохрватски језик”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/3, стр. 173–189.

Кликовац 2005: „О научном стилу Радосава Бошковића”, *Шести лингвистички скуп „Бошковићеви дани”*, Подгорица: ЦАНУ, стр. 403–430.

Кликовац 2006: Кликовац, Душка, „О врстама текстова у настави српског језика”, *Књижевност и језик*, LIII: 1–2, стр. 99–110.

Кожин и др. 1982: Кожин, А. Н., О. А. Крылова, В. В. Одинцов, *Функциональные типы русской речи*, Москва: Высшая школа.

Кожина 1977: Кожина, М. Н., *Стилистика русского языка*, Москва: Просвещение.

Краус 1987: Kraus, Jiří, „On the sociolinguistic aspects of the notion of functional style”, *Reader in Czech Sociolinguistics* (Jan Chloupek, Jiří Nekvapil et al., eds.), Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, pp. 83–93.

Кристал 2002: Crystal, David, *Language and the Internet*, Cambridge: Cambridge University Press.

Кристал и Дејви 1969: Crystal, David, Derek Davy, *Investigating English Style*, London: Longman.

Лашкова 1995: Лашкова, Лили, „Из српскохрватско-бугарске новинарске стилистике”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 25/2, стр. 209–214.

Лубаш 2004: Лубаш, Владислав, „Две врсте стандарда у словенским језицима”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 33/1, стр. 5–14.

Огледна свеска: *Увод у Огледну свеску Речника српскога књижевног и народног језика*, Београд: Српска краљевска академија, 1944, стр. IX–XIX.

Половина 1987: Polovina, Vesna, *Leksičko-semantička kohezija u razgovornom jeziku*, Beograd: Filološki fakultet.

Поповић 2004: Поповић, Љубомир, „Управни говор као грађа за лингвистичка истраживања”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/1, стр. 55–77.

Рагина 2000: Рагина, Светлана, *Функциональная стилистика русского языка*, Таллинн: Коолибри.

Радовановић 2006: Радовановић, Милорад, „О 'именичком стилу' у уму и језику”, [у зборнику] *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика* (ур. Предраг Пипер), Београд: САНУ, стр. 211–229.

Ристић 2006: Ристић, Стана, „Нормирање лексике разговорног језика”, [у књизи] *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*, Београд: Институт за српски језик САНУ, стр. 53–64.

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика, I–XVI*, Београд: САНУ.

Савић и Половина 1989: Savić, Svenka, Vesna Polovina, *Razgovorni srpskohrvatski jezik*, Novi Sad: Filozofski fakultet.

Симић 1995: Симић, Радоје, „Лингвистички статус разговорног језика, одн. колоквијалног стила”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 23/2, стр. 5–17.

Симић и Јовановић 2002: Симић, Радоје, Јелена Јовановић, *Основи теорије функционалних стилова*, Београд: Јасен.

Сосир 1977: Sosir, Ferdinand de, *Opšta lingvistika*, Beograd: Nolit, preveo Sreten Marić.

Сосир 1996: Sosir, Ferdinand de, *Kurs opšte lingvistike (kritičko izdanje priredio Tullio de Mauro)*, Sremski Karlovci / Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, redaktor prevoda Dušanka Točanac-Milivojević.

Српскохрватски језик: *Srpskohrvatski jezik*, u ediciji Enciklopedijski leksikon „Mozaik znanja”, Beograd: Interpres, 1972.

Стевић 1997: Stević, Slobodan, *Analiza konverzacije*, Beograd: Filološki fakultet.

Танен 1985: Tannen, Deborah, „Relativna usredotočenost na osobno zalaganje u govornom i pisanom diskursu”, *Revija*, XXV, br. 5–6, str. 36–45.

Тошовић 1988: Tošović, Branko, *Funkcionalni stilovi*, Sarajevo: Svjetlost.

Тошовић 2002: Tošović, Branko, *Funkcionalni stilovi*, Beograd: Beogradska knjiga.

Тошовић 2004: Тошовић, Бранко, „Функционално раслојавање у систему опште диференцијације језика”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/1, стр. 25–37.

Ћорић 1995: Ћорић, Божо, „О неким специфичностима суфиксалне деривације именица у српском разговорном језику”, *Књижевност и језик*, XLII: 1–2, стр. 35–41.

Хавранек 1978: Havranek, Bohuslav, „Opšta problematika književnog jezika i njegova funkcija”, *Radio Sarajevo – Treći program*, VII, br. 20, str. 185–206.

Халидеј 1989: Halliday, M.A.K., *Spoken and Written Language*, Oxford: Oxford University Press.

Чејф 1985: Chafe, Wallace, „Lingvističke razlike kao posljedica razlika između govorenja i pisanja”, *Revija*, XXV, br. 5–6, str. 28–35.

ON LANGUAGE VARIETIES ACCORDING TO MEDIUM
(SPEECH – WRITING) AND THE TERMS DENOTING THEM

The author investigates Serbian terminology denoting speech and writing (*govoreni jezik, usmeni jezik, usmeni govor – pisani jezik*), as well as terms denoting typical spoken varieties (*govorni jezik, razgovorni jezik, razgovorni stil, familijarni jezik / stil, kolokvijalni jezik / stil*). Such a diversity of terms has essentially two sources: (1) conceptual import from different linguistic traditions and schools, the main ones being Slavic (functional) stylistics and Anglo-Saxon sociolinguistics and discourse analysis; and (2) complexity of the object of investigation, where many concepts tend to overlap and intersect. The author also gives the main characteristics of spoken and written language, comments on the relationships between them and considers their relations with the phenomena of formality – informality and standard – substandard.

Duška Klikovac

Јелена Јовановић
(Београд)

ТЕОРИЈСКО-ТЕРМИНОЛОШКИ ПРИСТУП
ПАРАДИГМАТИЦИ СИНТАКСИЧКИХ И
ТЕКСТОВНИХ СТРУКТУРА

Лексичке и структурне алтернације микро-текста

САЖЕТАК: У раду се говори о терминолошким и теоријско-методолошким питањима у области синтаксе и теорије текста. Аутор утврђује да се и у разматрању текста, као и структура и јединица нижега реда – може говорити о интраструктурној парадигматици: о односима међу варијантама исте појаве, исте јединице или конструкције, – као и о интерструктурној: о односима међу дистинктним члановима истога скупа чињеница.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: алтернација, варијација, деривација, идентитет, интерверзија, композиција, копија, морфологија, парадигматика, пословица, прекомпозиција, редакција, репродукција, синтагматика, структура, текст, трансверзија, трансформација, форма.

1. Опште напомене о парадигматици варијаната

1. Појмови синтагматика и парадигматика најчешће се употребљавају у морфологији и синтакси, с тим што су од Де Сосира (1969: 150) на овамо познати и као општи термини за свеколике односе међу јединицама у говорном ланцу, с једне стране, и асоцијативне односе у систему¹, с друге стране. Ако се сложимо са Де Сосиром да се у оквиру морфологије може говорити о 'удруживању термина' у парадигматске скупове, дакле о односу између различитих знакова груписаних у заједнички скуп, – поставља нам се питање како схватити варијацију и варијанте код јединица вишег реда: синтаксичких или текстовних.

2. Синтаксичком парадигматиком бавили су се интензивно руски и чешки теоретичари. Према ономе што су они утврдили, и према синтези њихових идеја коју је сачинио Р. Симић (1975: 114-127), излази да у области синтаксе парадигматски могу бити тумачени како односи у скуповима форми, тако исто и трансформацијске релације. Ове друге су у том случају схва-

¹ Подробније о синтагматици и парадигматици у морфологији и синтакси в. у: Симић (1972: 83-109; 2001: 34-48).

тљиве као комбинације парадигматских односа међу скуповима сродних форми. Што се тиче идентитета форми и парадигматских скупова, Симићево схватање је – у упрошћеном приказу дато – следеће.

2.1. Постоји унутарзнаковна парадигма. Она обухвата варијанте исте знаковне јединице, нпр. дате речи са њеним облицима (*школа, школе, школи...*)², дате реченице са њеним верзијама оствареним сменом временских и модалних облика у предикату (*Петар пише писмо – Петар је писао писмо – Петар ће писати писмо* и сл.) итд.³

2.2. Постоји међузнаковна парадигма. Она обухвата скупове јединица изграђених по заједничком структурном моделу, као што су скупови речи са заједничким творебним наставком (*свлачионица, учионица, умиваоница* итд.), скупови синтагматских или реченичних јединица са заједничким структурним својствима (*Петар пише писмо, Мајка пече колач, Ученик решава задатке* и сл.)⁴.

² Корелације у систему граматичких облика – пише Р. Симић (1975: 119) – „можемо схватити двојачко: (а) ако се основа у комбинацији са сваком од више граматичких морфема сматра посебним знаком, онда скуп облика чини систем знакова обједињених у парадигму; (б) ако непромењеност значења основе сведочи да се ради о једној те истој речи, систем облика остварен је у оквиру једногх и истог знака”. Аутор се одлучује за другу солуцију, између осталог и зато „што одговара традиционалној теорији парадигме речи”.

³ О проблему структурне релеванције елемената реченице више се може читати у: Симић–Јовановић (2002: 37-38). „Пре свега, тачно је, и теоријски врло важно да постоје специфична граматичка обележја релевантна за реченичну структуру, и друга која за ту структуру нису од значаја. Ту је околност открио Сапир (1992: 69), схвативши је као ’равнодушност’ реченичне структуре у односу на неке особине речи у свом саставу. Сапир даље мисли да је ова дистинкција чисто граматичка, те да је управо у граматици могуће повући границу између две категоријалне сфере: између граматике речи и реченичне граматике. (1) Анализом реченице *The farmer kills the duckling* ’Ратар убија паче’, он утврђује „да је рашчлањавање речи *farmer* ’ратар’ и *duckling* ’паче’ готово небитно за разумевање њиховог садржаја и потпуно небитно за осећај структуре реченице као целине. Са становишта реченице, деривацијски елементи *-er* ’-ар’ и *-ling* ’-че’ само су појединости локалне економије њена два термина (*farmer* ’ратар’ и *duckling* ’паче’), које она прихвата као јединице изражавања”.

⁴ Пореди реченицу *The farmer kills the duckling* са *The man takes the chick* ’Човек хвата пиле’ – Сапир (1992: 71) даље примећује, прво, „да, уколико *farmer* и *duckling* заменимо коренским речима, нпр. *man* ’човек’ и *chick* ’пиле’, добијамо нов материјални садржај, али ни у ком случају и нов структурни калуп”; и друго, што заправо и следи из првог, тј. „да две реченице одговарају сасвим истом обрасцу, да су у ствари иста основна реченица, разликујући се само по материјалним, спољним украсима”. Лексичка грађа и интерна структурна обележја речи и према ономе што говори Сапир, а и стварно – видимо да немају никаквог значаја за граматички тип реченице. Реченична структура уобличена је према граматичким правилима „саопштавања идеја, осећања и жеља”, док је реч „јединица изражавања” која је саздана по правилима деривације, а ова су за реченицу само ’спољни украси’.

Ипак је наша расправа склизнула на други структурни план. Разложивши систем обележја на граматички и деривацијски, отворили смо теоријски простор за закључивање да у језику постоји деривацијски систем – упућен на семантичке дистинкције, – и граматички – који се тиче функција речи (и исказних форми). У самој граматици речи тиме ништа нисмо постигли, сем што смо из ње издвојили деривацију.

2.3. Идентитет и варијација текстовних структура представљају врло сложен проблем. Д. С. Лихачов – дефинисавши текст као „језички израз замисли свог аутора” – утврђује да је та језичка структура „резултат свесног односа према њој”. Карактерише га затим, уз помоћ појма свесног (и творачког) односа, низом негативних одредница: „Несвесно учињене грешке у рукопису не улазе у појам текста... У текст не спадају ни особине рукописа, графика (типографског рукописа), ауторови цртежи на маргинама итд.”

2.4. То значи да преписи текста у које нису уношене свесне измене које се тичу његовог садржаја и његових идејних основа чине јединствен скуп структура које је могуће назвати примерцима или копијама истога текста. Под копијом Лихачов схвата „текст преписан са оригинала који га у целини понавља... Према томе, ако је текст преписан друкчијом графичком техником (нпр. брзописом са полуустава и др.), то не смета признати га за копију. Копијом ваља сматрати и препис у којем се примећују механичке, ненамерне грешке...”

2.5. За разлику од копије, редакција текста јесте „циљно усмерена прерада текста”. „Циљ прераде може бити измена идејне основице, садржаја, уметничке форме, стила, потпуности споменика, одстрањење из њега ових или оних чињеничних података, или њихова измена итд.” По датој дефиницији редакција је свакако нови текст. Скуп редакција подсећа на парадигматску целину о каквој је горе било речи кад је објашњавана парадигматика реченице.

2.6. Лихачов помиње стилистички мотивисане разлике међу редакцијама. С тим у вези, по њему, „могуће је издвојити редакције идеолошке и стилистичке”. Не објашњава разлику међу њима. Мислимо да су ове друге различите од првих по томе што не задиру у идеолошку основицу, у садржај или општи смисао текста, већ се тичу његове естетике и других момента који утичу на пријем код читаоца и на утицај на њега – који се тичу, рећи ћемо, ефицијентности текста. Оправдано би било стилистичке разлике сматрати фактором варијације, а не редакцијске трансформације текста. Варијанте је, иако се разликују од копија, ипак сврсисходно сматрати суп-текстовним појавама, дакле скуповима структура које чине исти текст.

2.7. По свему што смо рекли јасно је да и у разматрању текста, као и структура и јединица нижега реда, можемо говорити о интраструктурној парадигматици – о односима међу варијантама исте појаве, исте јединице или конструкције, – као и о интерструктурној, дакле о односима међу дистинктним члановима истога скупа чињеница, у нашем случају истога скупа лингвистичких јединица и конструкција.

3. Досадашња наша разматрања о унутарзнаковној и међузнаковној парадигматици, у крајњој линији о варијантама исте јединице или структуре и скуповима сродних јединица или структура, – за циљ су имала да се приближимо проблему ’варијаната’ у фолклористици.

3.1. Лихачовљева објашњења упућују на помисао да се ту заправо ради о простој репродукцији једног и истог текста као узроку појаве варијаната,

што би личило на певање песме по истом тексту, извођење драмског текста на позорници итд. Оваква би ситуација, у којој су одлучујућа извесна техничка померања у реализацији једне и исте структуре, била по свему судећи истога реда као она са копијама.

3.2. Према ономе што о фолклорној уметности говоре сами фолклористи, она је далеко сложенија – а репродуктивна активност много је значајнија од простог понављања упамћеног текста. „Једни(х) пјесама различно пјевање по народу – изјављује нпр. Вук о српским народним песмама (Карацић 1976: 536-537) – показује очевидно, да све пјесме нијесу одма (у првом почетку своје) постале онаке, какве су (нпр. забележене код Вука – Ј. Ј.), него један почне и састави што како он зна, па последије идући од уста до уста расте и кити се, а кашто се умаљује и квари; јер какогођ што један човек љепше и јасније говори од другога, тако и пјесме пјева и казује”. Вукова мисао погађа пре свега стилску страну народних песама и других умотворина, и тиче се дакле стилских варијаната, али донекле задире и у ’материјалну’ страну, јер се помиње ’раст’, односно ’умаљавање’ текста: бољи познавалац теме вероватно ће покушати да у песму укључи више релевантних података, док ће људи слабијег памћења и импровизацијских способности – много шта изоставити.

3.3. Замисливо је постојање и друкчијих праваца измене фолклорног текста, између осталог и преуређење у складу са културолошким, верским, па и политичким приликама и неприликама на које на свом путу „од уста до уста” наилази. Р. Симић (1974: 151-158) претпоставио је постојање таквих верзија код Хасанагинице, песме са темом о љубоморном мужу и патњама жене тиме изазваним. Записана верзија носи нека обележја која указују на опште нерасположење певача од којег је записана према Хасан-аги, и на спремност да осуди његово понашање, које би у муслиманској средини свакако наишло на друкчији став. По томе је закључио да је забележена верзија настала у хришћанском окружењу, и поред тога што је тема можда позајмљена од муслиманског певача. Ако се вратимо Лихачовљевој класификацији текстова, најближи ослонац у њој за ову врсту измена био би онај који он назива редакцијом – дакле међутекстовним парадигматским односом. То је смисаона варијација, која свакако има парадигматски карактер, али је она до те мере компликована да ју је лакше пратити као чисто семантичку, него као структурну појаву⁵.

3.4. Управо када је реч о пословицама, важно је мишљење које Вук износи о варијацији, а оно је можда замисливо и код других ’малих’, вероватно у понечем и осталих фолклорних форми. Но оно не обухвата целину проблема.

3.4.1. Вук је (Карацић 1965: 18) наине приметио да постоје (а) „праве пословице које се свагда једнако говоре, н. п. *Тешко лонцу из села зачине*

⁵ О смисаоној варијацији народних пословица в. Јовановић 2005. – *Књига о српским народним пословицама*, св. I-II, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Београд, 2006.

чекајући!” – Али (б) постоје и „онаке које се различно говоре, н. п. *Превео би жедна преко воде, Превео би те жедна преко воде, Превешће те жедна преко воде*” и др.

3.4.2. Вук је ипак пропустио да укаже и на постајање пандана и његовој ’правој’ пословици, наравно дукчијег по карактеру:

5541. *Тешко каши туђе млијеко чекајући!*

5544. *Тешко купусу из села смок чекајући!*

5548. *Тешко лонцу из села зачине чекајући!*

4. На питање јесу ли ово варијанте исте пословице, или је пред нама скуп различитих пословица – најбоље је одговорити чувајући Вукову дистинкцију између ’правих’ и ’неправих’, тј. варијабилних и неваријабилних форми.

4.1. Ако смо утврдили да смена облика предиката у реченици значи варијацију реченице уз одржање њеног аутоидентитета, немамо разлога друкчије гледати и на форме *Превео би те жедна преко вод // Превешће те жедна преко воде*. Но замена једне лексеме другом условљава између осталог смену једног елемента другим у тематској основици сентенце – она постаје ’другом’.

4.2. С тим у вези значајно је указати и на Вукове примере, тј. да они заправо не чине јединствен парадигматски склоп. Друга два његова примера садрже елеменат ’те’, којег у првом нема. Прелаз: *Превео би жедна преко воде* → *Превео би те жедна преко воде* – са овога гледишта припадао би другом типу односа. Но ипак, појам ’лексичка смена’ не би требало схватити буквално, јер постоје лексеме разних врста и нивоа семантичке моћи. Заменичке енклитике по томе далеко су испод именичких речи нпр., са којима су упоредиве по неким функционалним својствима: овде ’те’ стоји у позицији ближег објекта; али се његова називна улога ограничава да упути на саговорника, без способности да покаже ко је он као конкретно биће.

5. Зато је мислимо сврсисходно за ову прилику разграничити речи са пуним лексичким значењем од оних са претежно граматичким садржајем.

2. Термиолошки аспект лингвистичког истраживања лексичке и структурне алтернације микро-текста

1. Поред појма алтернације у уводном поглављу сусрели смо се и са деривацијом.

1.1. Најбоље је појам деривације илустровати примером из творбе речи, где се најчешће и употребљава. Реч *град* проширивши се наставком *-ски* добија нови елеменат садржаја – обележје припадања ономе што значи именица – и мења категорију: постаје придевска реч. Деривацију бисмо могли дефинисати као проширење јединице новим елементом, што усло-

вљава семантичку и категоријалну измену. Ово последње ипак није обавезно, што показује алтернативно проширење код наше речи *-ић*. 'Градић' остаје у кругу именичких речи изменивши само нијансу значења.

1.2. Поменуемо алтернативну деривацију. Алтернирајући као деривацијска средства, наставци *-ски* и *-ић* образују својеврсну парадигму: парадигму у коју повезују скуп посебних речи сродних по облику и значењу. Та се парадигма у дериватолошкој традицији зове творбено гнездо. Размотрићемо и ове појмове у односу на грађу српских народних пословица.

1.3. Пре тога учинићемо само један мали излет у термилошке сфере. Деривацијске појаве у оквиру исте категорије назваћемо интраверзијом, а међукаатегоријалну – интерверзијом форми.

2. Као што лексема може бити деривирана проширењем њене основе, тако исто и свака друга језичка јединица или структура. За све те мене или дистинкције међу структурама обично се употребљава термин трансформација. Али видећемо да ту има различитих појава, па је добро за њих употребити и различите термине. Један од њих је деривација. Размотрићемо са тога гледишта следеће парове пословица:

- (1) 3150. *На врби свирала;*
5598. *То је на врби свирала;*
- (2) 3178. *Најео се као сироче за задушнице;*
Необј. 42. *Као сирота на задушнице.*

2.1. Први случај врло је згодан за нашу анализу јер проширена структура стварно може бити објашњена додавањем диференцијалног дела ужој.

2.1.1. 'На врби свирала' је нереченична синтагматска конструкција састављена од управне именице у номинативу 'свирала' и атрибутоког анекса састављеног од именице у локативу и предлога 'на врби'.

2.1.2. 'То је на врби свирала' представља реченичну структуру: субјекат је 'то', а остало је све предикатски део, у којем 'је' има статус глаголске споне, а именичка синтагма са својим атрибутом налази се у позицији предикатива⁶.

2.1.3. Проширењем 'то је' конструкција је изменила категорију – од нереченичне синтагматске конструкције настала је реченица; – а изменила је и значење: 'то је' уноси у конструкцију свој садржај, дајући јој и нов смисао. Пред нама је стварно пример деривације конструкција чија је последица категоријална трансформација или трансверзија непредикатне синтагматске структуре у предикатну, у структуру вишега синтаксичког нивоа.

⁶ Неке термине за ову анализу преузели смо из Симић–Јовановић 2002., а други су настали из овдашњих аналитичких потреба.

2.1.4. Пошто је свака конструкција, ако је самостално употребљена у комуникацији, у ствари један микро-текст или микро-дискурс⁷, онда се ту може и мора говорити и о композицији. Текстовне деривације и алтернације заправо су композиционе појаве. Добро је овде говорити и о прекомпозицији, тј. о композиционој трансформацији или трансверзији.

2.2. Други наш пример мање је примерен оваквој анализи јер се генеза може изгледа пратити од шире према ужој – као редукцијски процес. Али ћемо га ми овде протумачити у обрнутом реду.

2.2.1. 'Као сирота на задушнице' може бити посматрано као осамостаљива и самостална поредбена целина прикључива разноврсним конструкцијама, или таква којој се друге могу прикључити – а у комбинацији са проширењем настаје конструкција састављена од поредбеног и поређеног дела.

2.2.2. 'Најео се' у овом реду мисли може се узети као проширење којим је то употпуњење извршено.

2.2.3. Деривацијом овако објашњеном опет је од нереченичне конструкције настала реченица – деривирана је форма прешла у категорију реченица. У њој је предикат 'најео се', а 'као сирота на задушнице' има статус адвербијалне одредбе за начин⁸.

2.2.4. Преостала нам је још једна термиолошка напомена уз оне које смо учинили. У односу на нереченични исказ реченица није само друга категорија, већ је по структурним својствима категорија вишега реда, каквом је чини присуство предиката⁹. За то је згодно употребити термин који се уклапа у систем са интраверзијом и интерверзијом – а то је 'трансверзија'¹⁰ или трансформација.

⁷ Овде није место за дискусију о тексту и дискурсу, па ћемо провизорно узети да је дискурс говорни облик текста, а да је текст писмени вид дискурса. Не узимамо у обзир могуће и стварне разлике између писмене и усмене језичке продукције о којима се у науци говори јер би нас расправа о томе одвела у другом правцу истраживања од онога којим смо кренули.

⁸ У *Српској синтакси* (Симић–Јовановић 2002) поредбене конструкције посматране су као издвојена синтаксичка формација, али овде смо задржали упрошћен аналитички захват да не бисмо сувише компликовали објашњења.

⁹ Подробније о односу реченице и непредикатних исказних форми в. Симић–Јовановић 2002.

¹⁰ Интерверзијом ћемо дакле за ову прилику сматрати прелаз јединице из једне категорије истога структурнога нивоа у другу, тј. нпр. поменути промену категорије речи изазвану творбеним средствима, или просто функционалну измену речи при чему она без формалних измена прелази из једне категорије речи у другу: *млада, стари* (придев / именица); *теглећи, одрастао, подељен* (партицип / придев); *добро, лепо, немогуће* (придев / прилог) итд.; или варирање неких глагола између нултог наставка у инф. и *-е* у през. и *-ну/-не* парадигме: *жећи-жежем // жегнути-жегнем* и сл. Постоје наравно и други различити видови интерверзије, као прелаз синтагматских конструкција са управном именицом у ред форми са управним глаголом: *одлазак на море // одлазити на море; веровање у Бога // веровати у Бога*. О неким ће бити речи касније, нпр. о синтаксичким трансформацијама и промени структурног модела сложене реченице типа: *Ако дође, лепо ћемо се изразговарати // Када би дошао, лепо бисмо се изразговарали* и др.

3. Разгледаћемо и остале сличне случајеве, а најпре узимамо следећи пар пословичких конструкција, у којима није извршен међукатегоријални трансфер:

- (1) 584. *Вјера и Бог!*
259. *Бог и Божја вјера!*
- (2) 4198. *Пасја вјера;*
4199. *Пасја вјера осим крста;*
- (3) 1488. *Зло за зло, а шљиве за брашно;*
6206. *Шљиве за брашно.*

3.1. Алтернативни распоред речи може бити посматран као фактор варијације. Ако се овом приликом не осврнемо на линеарну структуру – однос међу члановима првог пара конструкција у том случају објашњив је проширењем, тј. прикључењем атрибута 'божја' уз именицу 'вјера'. Нема овде категоријалне измене, као што је нема и у једној од две раније приказане врсте лексичке деривације. Овде заправо обе пословичке изреке остају у кругу нереченичних синтагматских структура. Ова врста измене форми свакако остаје у кругу интраверзија.

3.2. Слично је и у другом пару конструкција: први се члан може посматрати као основица конструкције: *Пасја вјера*, – а *осим крста* је фактор деривацијског проширења, и носилац новог тематског садржаја¹¹.

3.3. Посебна ситуација влада у конструктивним односима трећег наведеног пара сентенци. Проширењем је добијена напоредна синтагматска конструкција. Али свеједно јој пристаје објашњење као деривацијског трансфера: нови елеменат и овде у конструкцију уноси нов тематски садржај, а условљава и ново структурно стање.

4. Постоји, како смо већ видели разматрајући једноставним лексичким проширењем условљену деривацију – и унутарреченична синтагматска деривација. Овде ћемо анализирати случајеве у којима је проширење нешто опсежније:

- (1) 6161. *Чоек се у пићу познаје;*
6163. *Чоек у пићу, а коњ у блату познаје се;*

¹¹ Није јасно шта деривацијски елеменат значи, и какав је смисао проширене конструкције. Код Вука стоје оваква објашњења: *Пасја вјера* – „Рече се, као поруга, злу чоку”; *Пасја вјера осим крста* – „Кад карају кога”. И једно и друго упућују на ситуацију у којој се изреке употребљавају, али не и на њихов прави смисао. Први пример је јасан, али други би површном посматрачу значило: 'Свака вера осим хришћанске је пасја'. Дубљи слојеви ипак не циљају на то већ на идеју да је особа, сем што је крштена, иако крштена, лишена 'божјег страха', лишена сваког људског осећања.

- (2) 2123. *Као да је голуб зрно по зрно бирао;*
6135. *Чиста шеница као да је голуб (зрно по зрно) бирао;*
- (3) 3635. *Није добро с великом господом из једнога чанка трешње јести;*
4840. *С великом господом није добро трешње јести.*

4.1. Пошто смо одлучили да не узимамо у обзир измене у линеарној структури, први случај ћемо анализирати само с обзиром на лексичку и синтагматску разлику међу члановима пара сентенци. Дистинктни део друге у односу на прву јесте 'а коњ у блату'. Нови тематски садржај не значи само проширење семантичке основице, већ и смисла изреке: сем карактера који подлеже провери, сада на видик испливава и снага.

4.2. Неће нас занимати да ли је део у загради изворни елеменат проширене пословице како ју је записивач чуо, или је то записивачева напомена. Узећемо као да је оно прво. Прва верзија: *Као да је голуб зрно по зрно бирао* – истовремено је и деривацијска основа, а проширење је: *Чиста шеница...* – Новим тематским садржајем значење основице је конкретизовано, сведено на један случај, и тако је интраверзијом апстрактно конципирана сентенца употпуњена, и доведена до пуне јасноће мисли.

4.3. Деривацијско проширење у трећем случају јесте адвербијална одредба 'из једнога чанка'. Делује као конкретизацијски елеменат, што по смислу и јесте: *С великом господом није добро трешње јести* – значи да са великом господом не треба имати посла, не треба се мешати или долазити у било какав контакт. Конкретизацијски елеменат мења смисао изреке, и сужава га на опомену да са великом господом не треба улазити у конкретне заједничке подухвате.

5. Узећемо сада да размотримо међуреченичну деривацију, дакле опет један тип без трансфера из једне категорије форми у другу:

- (1) 4109. *Орање је шетање; сиј, виј, па у кош; али је мучно чувалдузе теглити;*
4903. *Сиј, виј, па у кош;*
Дод. 111. *Ласно је орати и копати: сиј, виј, па у кош; него је тешко плетиће игле теглити;*
- (2) Т. 1. *Бако, вјерујеш ли Бога? И вјерујем и не вјерујем. А бојиш ли га се? Ко се не би зла бојао?*
Т. 73. *Ко се не би зла бојао?*
- (3) 2460. *Ко може(,) и коњ му може;*
2461. *Ко може(,) и коњ му може, а ко не може(,) и кобила му посрће.*

5.1. У првом случају парадигматски су спрегнуте три конструкције. Основица је једнака најкраћој од њих: *Сиј, виј, па у кош.* – Проширење је

слично и код прве и код потоње, али са извесном лексичком и структурном варијацијом. У првом члану скупа испред основице постављен је тематски садржај помоћу којег се ова конкретизује и добија свој пуни, у ствари иронични смисао, и имитативни, при чему је иронија упућена ономе чије се речи имитирају, тј. од кога потиче изрека. Потоњи деривацијски део: *...него је тешко плетиће игле теглити* – упућује на већ помињани моменат – од кога потиче пословица, тј. коме се пристоји и у каквој прилици изрећи је. Овим је обелодањено да сентенцу примарно изриче нерадна и непаметна женска особа, по чијој је оцени теже плести него орати, одн. теже радити кућне послове него пољске. Иронија је тиме добила префињену нијансу, а цела пословица експресивну боју. Трећи члан је сличан првом, сем што је прва допуна нешто друкчије формулисана, и што је уместо 'чувалдузи', употребљен синонимни назив 'плетиће игле'¹².

5.2. Основица другог пара сентенци јесте изрека општег значења: *Ко се не би зла бојао?* – Деривацијски комплекс који чини прича о 'баки' уобличена дијалогским средствима, заправо би се могао протумачити као контекст, као прича на основу које је настала сама изрека.

5.3. Основицу трећег пара чини реченична секвенца: *Ко може(,) и коњ му може.* – Изгледа да је настала уопштавањем већ анализираних изреке која се приписује деспоту Стефану¹³. Деривацијски додатак делује логиком коментара, у сваком случају паремиолошки неуубедљивог проширења.

6. На реду је за разматрање пар изрека који сасвим подсећа на оне што смо их досад анализирали, али ипак садржи једну суптилну, а значајну разлику:

302. *Боже помози! нове новине од Нове године;*

Дод. 144. *Нове новине од Нове године! на мене здравље, на попа грање; на мене водица, на попа грозница.*

Као и горе, постоји и овде деривацијска основица, и то је израз: *Нове новине од Нове године!* – Али он нигде није издвојен као посебна изрека, већ га добијамо поређењем две проширене, и издвајањем заједничког структурног дела: *Боже помози! нове новине од Нове године // Нове новине од Нове године! на мене здравље, на попа грање; на мене водица, на попа грозница.* – Реч је о алтернативно деривираним конструкцијама, тј. конструкцијама са заједничким основним делом и диференцијалним проширењима. То је управо прави пример интерверзије.

¹² Испоредимо најпре код Вука (Карацић 1966) у *Српском рјечнику (1818.)*: „чувалдуз, т. Die Packnadel, acus serviens consuendis fasciculis, vide самаруша”; а затим у РМС (1967-1976): „чувалдуз м. тур. покр. велика и јака игла којом се шију вреће и самари”; а код Шкаљића (1966) ова реч уопште није наведена. – Овде је реч 'чувалдуз' употребљена у значењу 'плетића игла'.

¹³ 1658. *И ја могу и коњ ми може, али Бог не да* – са варијантом: 1736. *И ти можеш и коњ ти може, али ти Бог не да.*

7. Нешто су друкчији односи у следећим паровима конструкција:

(1) 1606. *Изиђи, лисица ти на пут а вук пред пут, и сјутра дошла да ти соли узајмимо!*

2876. *Лисица му на пут!*

(2) 4596. *Ради, али не укради;*

4597. *Ради и не кради, тргуј на плати;*

(3) 4749. *Свака је ствар лијена шарена до чоека;*

4835. *Све је лијено шарено до чоека.*

7.1. У првом парадигматском скупу основица деривације свакако је друга изрека: *Лисица му на пут!* – Али њен облик у склопу деривираних формација није сасвим исти: уместо дативске заменичке енклитике 'му' стоји 'ти'. Препознајемо граматичке варијанте са измењеним лицем. Деривација је, према томе, комбинована са варијацијом услед смене лица. И то је интерверзија, али посебне врсте.

7.2. Алтернација везника 'али'/'и' изазива синтаксичко варирање деривацијске основе код другог пара примера. Други фактор варирања јесте творбена и видска дистинкција глагола 'не укради' према 'не кради'. Изрека по себи није конзистентна: нејасан је смисао супротстављања *рада* и *крађе* на такав начин како је учињено у основној верзији: *Ради, али не укради*. Верзија у деривираној формацији јаснија је по смислу, али је нејасна веза са проширењем: *Ради и не кради, тргуј на плати*. – Какве везе има 'плаћање' са 'радом': рад се наплаћује, а не плаћа се. Изгледа као да је цела суштина обе пословице у слабој рими: 'ради' – '(не) укради'; '(не) кради' – 'плати'. У сваком случају и ту је реч о интерверзији деривацијске основице, али и о преласку њеном у вишу категорију у резултату деривације – у категорију сложених реченица. Значи да је деривацијом дошло до трансверзије структура.

7.3. У трећем случају алтернирају заменица 'све' и атрибутивно-именичка секвенца са заменицом 'свака ствар'. Има у њој и елемената проширења, и лексичко-граматичке смене 'све' – 'свака (ствар)'. Ни једна од верзија не одликује се особитом инвентивношћу, нити формалним складом. Типична моралистичка глоса ограниченог ума. У питању је интерверзија реченица.

8. Имамо још два пара сентенци са комбинованим дистинкцијама:

(1) 5248. *Тако ми златног Светог Јована!*

5314. *Тако ми Светога Јована, који ме је с тобом од добре воље а без невоље!*

- (2) 2607. *Ко се шта боји, оно ће му на главу доћи;*
 3928. *Ода шта се чоек мало боји, од онога нек се врло чува.*

8.1. Деривацијском основицом не може се сматрати самостална верзија, већ она у оквиру друге, знантно проширене изреке, а то је: *Тако ми Светога*¹⁴ *Јована*. – (1) У првој верзији проширење је атрибут 'златног', који очито алудира на 'златоусти'. Проширење друге верзије као да описује догађај који је обележио везу између онога ко се заклиње и онога пред ким заклетву изриче. Опет је проширење основице појава интерверзије, а деривацијом добијена структура има хибридни карактер: непредикатној конструкцији прикључена је зависна реченица. У *Српској синтакси* непредикатне форме у оваквим комбинацијама назване су клаузоидима, па је глобална структура објашњива као резултат стезања више исказних јединица у једну, дакле полисентенцијална структура. Ако је ово објашњење прихватљиво, онда је прихватљива и његова последица да је реч о трансформацији конструкције нижега реда у вишу, дакле о трансверзији форми.

8.2. У последњем случају обе верзије удаљиле су се од основе деривације, тако да се ова не може више препознати. У том случају језгром се мора сматрати заједничка тематска и/или идејна (одн. смисаона) основица изрека, а то је овде опомена на велику опасност управо тамо где је човек није сасвим свестан. Овде је тешко говорити о деривацији и трансформацији, па је видљиво да постоји потреба за новим термином. То је прекомпозиција: тамо где није уочљива лексичка, морфолошка или синтаксичка правилност измена међу јединицама или структурама, није могуће ни сврстати их у област деривацијских или трансформацијских појава у ужем смислу. Зато смо и узели термин из теорије текста.

9. У вишечланим парадигматским скуповима изрека смерови варијација и алтернација су разноврсни, и слободно комбиновани међусобно према потреби и приликама.

- (1) 3816. *Ни то није без његова масла;*
 4836. *Све је то његово масло;*
 5599. *То је његово масло;*
- (2) 4766. *Свака туђа коза пуна је лоја;*
 5672. *Туђа коза(,) го лој;*
 5673. *Туђа коза пуна лоја;*
 5952. *У туђој кози више лоја;*

¹⁴ Покретни вокал -а 'светог' / 'светога' нећемо сматрати фактором измене форме пословице.

- (3) 5860. Умиљато јагње и двије мајке посе (а омрзито не ће ни једне);
 5861. Умиљато јагње и двије овце посе;
 5862. Умиљато јагње и двије овце доји.

9.1. (1) Од три верзије првог скупа сентенци друга и потоња стоје у односу деривата и основе. Проширење је 'све'. Такву смо ситуацију већ сусретали, и рекли смо да 'све' само наглашава значење општости, које је садржано и у основној верзији. (2) Први се облик односи на појединачну ситуацију, и она се идентификује са општим садржајем основне верзије, али без довољно сигурности да је то истинита солуција. Отуда одрична форма. (3) Сви су примери уобличени у просте реченице – па се дистинкције могу описати као интерверзија форми.

9.2. (1) У другој скупини прва и трећа верзија стоје у односу деривата и основе деривације. Дистинктни је елеменат опет општа заменица – сада 'свака' – којом је наглашена општост израза. (2) Друга верзија изменом 'пуна лоја' // 'го лој' смера на хиперболизацију. (3) Потоња је верзија сведочанство о слабом дару за импровизацију, и недостатку језичког искуства. (3) Први члан низа јесте реченична форма, а остало су непредикатни искази. Питање односа на релацији непредикатна/предикатна исказна форма врло је деликатно. Са гледишта комуникативних функција то су јединице истога реда, па се дистинкције могу сматрати типом интерверзије. Али са конструктивног стајалишта постојање предиката у конструкцији чини ову јединицом вишега реда – стога би прелаз од непредикатне исказне форме на предикатну, као што је и речено, морао бити посматран као трансверзија.

9.3. У трећој скупини примера основица трпи измене услед замене лексичких јединица 'мајке'/'овце', одн. 'посе'/'доји'. Проширење у првој верзији безначајно је са стилског и паремиолошког гледишта: представља неинвентиван коментар садржаја основице, и делује као плеонастично понављање. Међуреченичне трансформације спадају у ред интерверзија.

3. Закључак

1. Уместо да понављамо наше теоријске интерпретације и класификацијске схеме поново да излажемо, учинићемо две важне констатације о моментима који даје анализа грађе, а који у тој анализи нису довољно наглашени.

1.1. Прва се од тих констатација тиче броја пословичких варијаната и 'варијаната', дакле статистичке стране проблема. Као што је народне песме затицао у многобројним 'редакцијама', у онолико различитих облика колико је примерака забележио из уста певача, најчешће различитих, али каткада истих, и одабирао боље а запостављао слабије, – исто је тако и са народним пословицама. Народне пословице лакше су за репродукцију и чешће

се чују, па је Вук имао прилику да их чује у много већем броју и у много више верзија него остале врсте народног стваралаштва. То се очито одразило у његовој збирци: врло често их је записано више форми, најчешће различитих по лексичком саставу, не ретко и по синтаксичкој структури, а каткада и по стилистичкој и паремиолошкој вредности.

1.2. Друга констатација наша тиче се управо вредности пословичких варијаната: да ли се може довести у везу са правцима варијације или алтернације форми. Изгледа да може, и да је закључак о томе супротан очекиваном: побољшање стилских својстава постиже се најчешће уз помоћ оних елемената који се сврставају у деривативне, у проширење оне основице која се може сматрати супстанцијално најкондензованијом. Ево само два примера, да бисмо се подсетили на поруке које даје анализа грађе. Дужа форма надмашује краћу не само по ширини експлицираног тематског садржаја, него и римом и еуфонијом израза:

- (1) 402. *Боље пити а зло бити(,) / Но не пити а зло бити;*
 1996. *Кад ћу пити, а зло бити, / А не пити, а зло бити; / Волим*
пити па зло бити;
- (2) 1910. *Кад ђевојке нема, добра је и баба;*
 1365. *За невољу бабу воде / Кад ђевојке не находе.*

1.3. Истини за вољу, проширење нити је увек конципирано као пут ка побољшању стилског квалитета, нити то значи. Сетићемо се само неинвентивних коментара које смо прогласили оптерђењем изреке, како материјалним тако и стилским и паремиолошким:

5860. *Умиљато јагње и двије мајке посе (а омрзито не ће ни једне);*
 5861. *Умиљато јагње и двије овце посе;*
 5862. *Умиљато јагње и двије овце доји.*

2. Прилика је да се присетимо неких резултата анализе обављене у нашој књизи о синтакси и стилистици народних пословица (Јовановић 2004). Два су правца изградње паремијских форми: један за сврху има уметничке квалитете, а други практичну, пре свега едукативну функцију њихову. Прва није усмерена ка сажимању већ ка побољшању израза уопште, макар било и његовим проширењем. Друга је пак подређена мнемоничким и импровизацијским потребама и увек тежи кондензацији – дакле сажимању, ослобађању од сувишног материјала и свођењу у оквир једноставних форми, погодних за репродукцију и лаких за памћење.

ПОЛМОВНО-ТЕРМИНОЛОШКИ РЕГИСТАР

- АЛТЕРНАЦИЈЕ** – ЛЕКСИЧКЕ / СТРУКТУРНЕ / МИКРО-ТЕКСТ / ВЕЗНИКА / АЛТЕРНАТИВНИ РАСПОРЕД (= ФАКТОР ВАРИЈАЦИЈЕ)
- ВАРИЈАНТЕ** – ЈЕДИНИЦА НИЖЕГ/ВИШЕГ РЕДА / СИНТАКСИЧКЕ / ТЕКСТОВНЕ / ИСТЕ ЗНАКОВНЕ ЈЕДИНИЦЕ (= УНУТАРЗНАКОВНА ПАРАДИГМА) / ИДЕНТИТЕТ ВАРИЈАЦИЈА / СУПТЕКСТОВНА ПОЈАВА / МЕЋУЗНАКОВНА ПАРАДИГМА / ВРЕДНОСТ ПОСЛОВИЧКИХ ВАРИЈАНТА
- ВАРИЈАЦИЈА** – ЈЕДИНИЦА НИЖЕГ/ВИШЕГ РЕДА / СИНТАКСИЧКЕ / ТЕКСТОВНЕ / (НЕ)ВАРИЈАБИЛНЕ ФОРМЕ (= (НЕ)ПРАВЕ ПОСЛОВИЦЕ) / УНУТАРРЕЧЕНИЧНА СИНТАГМАТСКА ВАРИЈАЦИЈА / ФАКТОР ВАРИЈАЦИЈЕ (= АЛТЕРНАТИВНИ РАСПОРЕД)
- ГРЕШКЕ** – МЕХАНИЧКЕ/НЕНАМЕРНЕ (КОПИЈА)
- ДЕРИВАЦИЈА** – АЛТЕРНАТИВНА / ДЕРИВАЦИЈСКА ОСНОВИЦА / ДЕРИВАЦИЈСКА СРЕДСТВА / ПАРАДИГМА / ДЕРИВАТОЛОШКА ТРАДИЦИЈА / ТВОРБЕНО ГНЕЗДО / ДЕРИВАЦИЈСКИ КОМПЛЕКС / ДЕРИВАЦИЈСКИ ТРАНСФЕР / МЕЋУРЕЧЕНИЧНА ДЕРИВАЦИЈА / ИНТЕРВЕРЗИЈА ДЕРИВАЦИЈСКЕ ОСНОВИЦЕ
- ДИСКУРС** – МИКРО-ДИСКУРС
- ИДЕНТИТЕТ** – ФОРМИ / ПАРАДИГМАТСКИХ СКУПОВА / ВАРИЈАЦИЈА / ТЕКСТОВНИХ СТРУКТУРА
- ИНТЕРВЕРЗИЈА** – ДЕРИВАЦИЈСКЕ ОСНОВИЦЕ / ДЕРИВАЦИЈСКЕ ПОЈАВЕ У ОКВИРУ ИСТЕ КАТЕГОРИЈЕ/ИЗМЕЋУ РАЗЛИЧИТИХ КАТЕГОРИЈА
- КОМБИНАЦИЈЕ** – ПАРАДИГМАТСКИХ ОДНОСА
- КОМПОЗИЦИЈА** – КОМПОЗИЦИОНА ТРАНСФОРМАЦИЈА/ТРАНСВЕРЗИЈА
- КОПИЈА = ПРИМЕРАК** (ИСТОГА ТЕКСТА) – ЈЕДИНСТВЕН СКУП СТРУКТУРА
- КОРЕЛАЦИЈЕ** – У СИСТЕМУ ГРАМАТИЧКИХ ОБЛИКА ЗНАКОВА ОБЈЕДИЊЕНИХ У ПАРАДИГМУ
- МОРФОЛОГИЈА**
- ОДНОСИ** – АСОЦИЈАТИВНИ ОДНОСИ У СИСТЕМУ (ПАРАДИГМАТСКИ) / МЕЋУ ЈЕДИНИЦАМА У ГОВОРНОМ ЛАНЦУ (СИНТАГМАТСКИ) / У СКУПОВИМА ФОРМИ / КОМБИНАЦИЈЕ ПАРАДИГМАТСКИХ ОДНОСА / ОДНОСИ МЕЋУ ВАРИЈАНТАМА ИСТЕ ПОЈАВЕ (= ИНТРАСТРУКТУРНА ПАРАДИГМАТИКА) / ОДНОСИ МЕЋУ ДИСТИНКТНИМ ЧЛАНОВИМА ИСТОГ СКУПА ЧИЊЕНИЦА (ИНТЕРСТРУКТУРНА ПАРАДИГМАТИКА) / КОНСТРУКТИВНИ
- ПАРАДИГМА** – ПАРАДИГМАТСКИ ОДНОСИ / ПАРАДИГМАТСКИ СКУПОВИ / КОМБИНАЦИЈЕ ПАРАДИГМАТСКИХ ОДНОСА / ИДЕНТИТЕТ ПАРАДИГМАТСКИХ СКУПОВА / УНУТАРЗНАКОВНА (= ВАРИЈАНТЕ ИСТЕ ЗНАКОВНЕ ЈЕДИНИЦЕ) / МЕЋУЗНАКОВНА (= СКУПОВИ ЈЕДИНИЦА ИЗГРАЂЕНИХ ПО ЗАЈЕДНИЧКОМ СТРУКТУРНОМ МОДЕЛУ)
- ПАРАДИГМАТИКА** – ВАРИЈАНТА / СИНТАКСИЧКА / СИНТАКСИЧКИХ СТРУКТУРА / ТЕКСТОВНИХ СТРУКТУРА / ПАРАДИГМАТИКА РЕЧЕНИЦЕ / ПАРАДИГМАТИКА РЕДАКЦИЈА / ИНТРАСТРУКТУРНА (= ОДНОСИ МЕЋУ ВАРИЈАНТАМА ИСТЕ ПОЈАВЕ = УНУТАРЗНАКОВНА) / ИНТЕРСТРУКТУРНА (= ОДНОСИ МЕЋУ ДИСТИНКТНИМ ЧЛАНОВИМА ИСТОГА СКУПА ЧИЊЕНИЦА = МЕЋУЗНАКОВНА) / ВИШЕЋЛАНИ ПАРАДИГМАТСКИ СКУПОВИ ПОСЛОВИЦА

- ПОСЛОВИЦА** – ПРАВЕ / НЕПРАВЕ / ВИШЕЧЛАНИ ПАРАДИГМАТСКИ СКУПОВИ ПОСЛОВИЦА
- ПРЕКОМПОЗИЦИЈА** – КОМПОЗИЦИОНА ТРАНСФОРМАЦИЈА / ТРАНСВЕРЗИЈА
- РЕДАКЦИЈА** (ТЕКСТА) – ЦИЉНО УСМЕРЕНА ПРАДА ТЕКСТА / ПАРАДИГМАТИКА РЕДАКЦИЈА / ИДЕОЛОШКА / СТИЛИСТИЧКА / РЕДУКЦИЈСКИ ПРОЦЕС
- РЕЛАЦИЈЕ** – ТРАНСФОРМАЦИЈСКЕ
- РЕПРОДУКЦИЈА** – РЕПРОДУКТИВНА АКТИВНОСТ / ПРОСТА / ПРОСТО ПОНАВЉАЊЕ
- РЕЧ** – СА ПУНИМ ЛЕКСИЧКИМ ЗНАЧЕЊЕМ / СА ПРЕТЕЖНО ГРАМАТИЧКИМ САДРЖАЈЕМ / ТВОРБА РЕЧИ (= ПРОШИРЕЊЕ ЈЕДИНИЦЕ НОВИМ ЕЛЕМЕНТОМ ШТО УСЛОВЉАВА СЕМАНТИЧКУ И КАТЕГОРИЈАЛНУ ИЗМЕНУ)
- РЕЧЕНИЦА** – СТРУКТУРНЕ РЕЛЕВАНЦИЈЕ ЕЛЕМЕНАТА РЕЧЕНИЦЕ / УНУТАРРЕЧЕНИЧНА СИНТАГМАТСКА ВАРИЈАЦИЈА / НЕРЕЧЕНИЧНА СИНТАГМАТСКА КОНСТРУКЦИЈА / НЕРЕЧЕНИЧНИ ИСКАЗ / МЕЂУРЕЧЕНИЧНА ДЕРИВАЦИЈА
- СИНТАГМАТИКА** – УНУТАРРЕЧЕНИЧНА СИНТАГМАТСКА ВАРИЈАЦИЈА / НЕРЕЧЕНИЧНА СИНТАГМАТСКА КОНСТРУКЦИЈА
- СИНТАКСА** – СИНТАКСИЧКЕ ВАРИЈАНТЕ/ВАРИЈАЦИЈЕ / СИНТАКСИЧКА ПАРАДИГМАТИКА / НАРОДНИХ ПОСЛОВИЦА
- СКУП** – ЗАЈЕДНИЧКИ / ПАРАДИГМАТСКИ / ОДНОСИ У СКУПОВИМА ФОРМИ / ИДЕНТИТЕТ ПАРАДИГМАТСКИХ СКУПОВА / СКУПОВИ ЈЕДИНИЦА ИЗГРАЂЕНИХ ПО ЗАЈЕДНИЧКОМ СТРУКТУРНОМ МОДЕЛУ (= МЕЂУЗНАКОВНА ПАРАДИГМА) / ЈЕДИНСТВЕН СКУП СТРУКТУРА (= КОПИЈА/ПРИМЕРАК (ИСТОГА) ТЕКСТА) / СКУП СТРУКТУРА КОЈЕ ЧИНЕ ИСТУ ПОЈАВУ (= ВАРИЈАНТА) / ИСТИ/РАЗЛИЧИТИ СКУП ЧИЊЕНИЦА / СКУП РАЗЛИЧИТИХ ПОСЛОВИЦА / ВИШЕЧЛАНИ ПАРАДИГМАТСКИ СКУПОВИ ПОСЛОВИЦА
- СТИЛИСТИКА** – СТИЛИСТИЧКА РЕДАКЦИЈА (ТЕКСТА) / НАРОДНИХ ПОСЛОВИЦА
- СТРУКТУРА** – СТРУКТУРНЕ РЕЛЕВАНЦИЈЕ ЕЛЕМЕНАТА РЕЧЕНИЦЕ / ИДЕНТИТЕТ ТЕКСТОВНИХ СТРУКТУРА / ПРОШИРЕНА СТРУКТУРА (= ДОДАВАЊЕ ДИФЕРЕНЦИЈАЛНОГ ДЕЛА УЖОЈ СТРУКТУРИ) / ЛИНЕАРНА СТРУКТУРА / СТРУКТУРНО СТАЊЕ
- ТЕКСТ** – ЈЕЗИЧКИ ИЗРАЗ ЗАМИСЛИ / СВОГА АУТОРА / ТЕКСТОВНЕ ВАРИЈАЦИЈЕ / ИДЕНТИТЕТ ТЕКСТОВНИХ СТРУКТУРА / КОПИЈА/ПРИМЕРАК (ИСТОГА) ТЕКСТА / РЕДАКЦИЈА ТЕКСТА (= ЦИЉНО УСМЕРЕНА ПРАДА ТЕКСТА) / СУПТЕКСТОВНА ПОЈАВА (= ВАРИЈАНТА) / СТРУКТУРНЕ АЛТЕРНАЦИЈЕ МИКРО-ТЕКСТА / ТЕКСТОВНЕ ДЕРИВАЦИЈЕ / МИКРО-ТЕКСТ
- ТРАНСВЕРЗИЈА** – СТРУКТУРА / КОМПОЗИЦИОНА
- ТРАНСФОРМАЦИЈА** – ДИСТИНКЦИЈЕ МЕЂУ СТРУКТУРАМА / ТРАНСФОРМАЦИЈСКЕ РЕЛАЦИЈЕ / СТРУКТУРНА / КОМПОЗИЦИОНА / КАТЕГОРИЈАЛНА
- ФОРМА** – ИДЕНТИТЕТ ФОРМИ / ОДНОСИ У СКУПОВИМА ФОРМИ / ПАРАДИГМАТСКИ ОДНОСИ МЕЂУ СКУПОВИМА СРОДНИХ ФОРМИ

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Буслајев 1858:** Ф. И. Буслаев, *Опшче историческо грамматики русског језика*, Москва: Вп. 1.
- Виноградов 1958:** В. В. Виноградов, *Из историје изучења русског синтаксиса*, Москва: Изд. МУ.
- Виноградов 1971:** В. В. Виноградов, *Лингвистика и поетика*, Сарајево: Свјетлост.
- Јовановић 2004:** Ј. Јовановић, *Синтакса и стилистика српских народних пословица I*, Београд: НДСЈ.
- Јовановић 2006:** Ј. Јовановић, *Књига о српским народним пословицама*, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Београд, 2006.
- Карацић 1965:** Вук Ст. Карацић, *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*, Београд: Просвета.
- Карацић 1966:** Вук Ст. Карацић, *Српски рјечник (1818.)*, Београд: Просвета.
- Карацић 1976:** Вук Ст. Карацић, *Српске народне пјесме I*, Београд: Просвета.
- Лихачов 1964:** Д. С. Лихачов, *Текстологија*, Москва – Ленинград: Наука.
- Потебња 1888:** А. А. Потебња, *Изъ записокъ по русской грамматике I–2*, 2-е изд., Харьков.
- РКТ 1985:** *Речник књижевних термина*, Београд: Институт за књижевност – Нолит.
- РМС 1967-1976:** *Речник српскохрватског књижевног језика, I–VI*, Нови Сад: Матица српска (– Матица хрватска: Загреб).
- Сапир 1992:** Е. Сапир, *Језик*, Нови Сад: Дневник.
- Симеон 1969:** Р. Симеон, *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива*, Загреб: s. v. 'пословица'.
- Симић 1972:** Р. Симић, *Методолошки приступ морфематици именичких речи*, Нови Сад: Зборник за филологију и лингвистику МС, XVII/2, 83-109.
- Симић 1974:** Р. Симић, *Семиотичка структура књижевног дела и генеративна стилистика*, Београд: Научни састанак слависта у Вукове дане 4/1, 151-158.
- Симић 1975:** Р. Симић, *Синтаксичка парадигматика*, Нови Сад: Зборник за филологију и лингвистику XVIII/2, 114-127.
- Симић–Остојић 1996:** Р. Симић и Б. Остојић, *Основи фонологије српског језика*, Београд: Београдски универзитет.

- Симић 2001а:** Р. Симић, *Опита лингвистика*, Београд: НДСЈ.
- Симић 2001б:** Р. Симић, *Опита стилистика*, Београд: НДСЈ.
- Симић–Јовановић 2002:** Р. Симић и Ј. Јовановић, *Српска синтакса I-II*, Београд: НДСЈ, Филолошки факултет у Београду, Филолошки факултет у Никшићу, Јасен.
- Сосир 1969:** Ф. Де Сосир, *Опита лингвистика*, Београд: Нолит.
- Флајшер 1982:** W. Fleischer, *Praseologie der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig: Bibl. Instiut.
- Хол 1976:** Е. Хол, *Неми језик*, Београд: Бигз.
- Шкаљић 1966:** Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском језику*, Сарајево: Свјетлост.

THE THEORETICAL AND TERMINOLOGICAL APPROACH
TO THE PARADIGM OF SYNTACTIC AND TEXTUAL STRUCTURES
The lexical and structural alternation of the micro-text

Summary

It is found by the author that in the consideration of a text, structures and the second class items as well – it can be talked about infrastructural and interstructural paradigm.

Jelena Jovanovic

Јелена Јовановић
(Београд)

ТЕРМИНОЛОШКИ АСПЕКТ ЛИНГВИСТИЧКОГ
ИСТРАЖИВАЊА АЛТЕРНАЦИЈЕ СТРУКТУРНИХ МОДЕЛА
Принципи творбе пословичких структура

САЖЕТАК: У раду се разматрају скупови сродних паремиолошких структура, и утврђује се да се само неки могу сматрати варијантама исте изреке, а код већине се мора тај однос тумачити као парадигматска веза сродних структура настала алтернацијским сменама саставних делова – дакле деривацијом. Коначно се утврђује да је варијабилност језичких јединица и структура врло сложена појава, те да је тешко поставити прегледан и теоријски конзистентан систем варијаната.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: алтернације, асоцијације, варијабилност / варијанта, деривација, комбинација, композиција, константност / константа, модел, образац, парадигма, парема, прекомпозиција, регуларност, репродукција, текст, тематика, трансверзија, трансформација, форма.

1. Опште напомене о варијацији и варијантама

1. Идеја о варијацији и варијабилитету – насупрот константности и константи – најпре је поникла у логици и магематици.

1.1. Историчари науке извештавају да је још Аристотел у својим списима из логике, оперисао апстрактним формулама типа $S = P$, као конструкцијама са константном формом, а према којој стоје појединачни искази типа *Човек је живо биће*, као њене конкретне реализације чија вредност варира с обзиром на значење термина у њеном саставу. Варијација је у логици заправо схваћена као могућност формулисања више конкретних исказа одређене врсте, сводљивих на један заједнички конструктивни тип. Она је утемељена на факту да један или више симбола који чине логичку формулу, тзв. 'варијабле', могу бити замењени јединицама које упућују на конкретно егзистентне ентитете. „Дата варијабла у некој формули означава према томе могућност постављања ознака за одређене индивидуе, особине, односе итд. уместо њих. Ако су a и b такве варијабле, онда формула $a + b = b + a$ даје могућност, уз постављање бројних вредности за a и b , да сачинимо конкретне исказе типа $1 + 2 = 2 + 1$ или сл.” (Klaus in: Buhr 1970: s.v. 'Variable').

1.2. Конкретна реализација и овде описани поступак односа апстрактне формуле и исказа о индивидуалном чињеничном стању – не морају бити исте ствари, и с тим у вези настаје проблем тзв. 'аутоидентитета' исказа¹. Наиме: питање је да ли 'варијанта', и када, може бити посматрана као конкретно остварење дате знаковне, за нас пре свега језичке јединице или структуре, а када је у питању скуп сродних јединица или структура – обично назван парадигмом.

2. Варијација, са овога гледишта посматрана, има субзнаковни карактер. Она се најбоље огледа у фонологији.

2.1. Изговор гласова сваког језика у начелу је слободан, и ограничен је једним на први поглед необичним моментом – различитошћу према осталим гласовима истога језика: „Свака фонема давога језика – стоји у *Основи-ма фонологије* Р. Симића и Б. Остојића (1996: 126) – мора бити фонетски реализована тако да се разликује од свих осталих фонема његових”. По мишљењу Ф. де Сосира (1969: 142) – „то доказује и слобода коју субјекти уживају што се изговора тиче – у границама где звуци остају међусобно разговетни. Тако, на пример, у француском језику општи обичај да се г изговара из грла не смета многима (= никоме, J. J.)...; језик због тога није нимало помућен; он тражи само разлику, и не захтева, као што би се могло помислити, да звук има непроменљиво својство. Ја чак могу да изговарам француско г као немачко ch у *Vach, doch* итд., док у немачком не бих могао да употребљавам г као ch, пошто тај језик зна за оба та елемента и мора да их разликује”.

2.2. Дакле – одсуство ch (= x) у француском језику отвара простор гласу г да прошири могућности варијације изговора и на гласовне вредности које у немачком припадају фонеме г. Дистинкција г/h у немачком искључује такву слободу изговора. Најважније је за ову прилику схватити да француске изговорне варијанте г/ch не ремете идентитет француске фонеме г, остају у њеном оквиру као различите реализације истога гласа (алофони исте фонеме).

3. Појам парадигме најчешће се употребљава у морфологији, али је од Де Сосира² (1969: 150) на овамо познат и као општи термин за свеколике односе међу јединицама у систему.

3.1. „Док свака синтагма – по њему – буди мисао о извесном реду следовања и о одређеном броју елемената, дотле се термини једне асоцијативне фамилије не јављају ни у одређеном броју ни у одређеном реду... Један термин је као центар једног сазвежђа, тачка у којој се стичу други координирани термини”.

3.2. Опаска о хаотичности парадигматских 'асоцијација' каснијим истраживањима је демантована, али то за ову прилику није битно. Парадиг-

¹ Термин 'аутоидентитет' односно 'аутоидентичност' употребљава Бахтин (1980: 112).

² Де Сосир парадигматске односе назива 'асоцијативним', и разликује их од оних у говорном ланцу – тј. синтагматских.

матски однос најбоље се огледа „у једном типу који је карактеристичан за ту врсту груписања: код парадигми флексије. Тако, на пример, на латинском имамо у *dominus, domini, domino* итд. асоцијативну групу састављену од једног заједничког елемента, номиналне теме *domin-*” и диференцијалних елемената *-us, -i, -o* и др.

4. Де Сосир говори о ’удруживању термина’ у парадигматске скупове, дакле о односу између различитих знакова груписаних у заједнички скуп. Изговорна варијација гласова (алофонија) – тиче се скупа ентитета који заједно чине јединствену знаковну јединицу, тиче се дакле унутарзнаковних, или субзнаковних односа. Питање је онда како схватити варијацију и варијанте код јединица вишег реда, синтаксичких или текстовних.

5. „’Варијација’ и ’варијанте’ – пише Р. Симић у *Општој стилистици* (2001: 167) – врло су познати, и врло омиљени термини структуралне лингвистике, на једној страни; и књижевне теорије – на другој”.

5.1. Д. С. Лихачов (1964: 15) у својој *Текстологији* извештава да се о варијантама нарочито говори у проучавању рукописа и других текстовних облика старе књижевности, при чему се дефинишу као „преписи блиски по постању”. „Од посебног су значаја ’варијанте’ у фолклористици – пише даље Лихачов (1964: 15). – У фолклористици варијантом је оправдано називати онај облик који настаје у сваком конкретном случају репродуковања. Текст у фолклору... – то је језичка реализација варијанте. Отуда толики значај који се у савременој фолклористици придаје варијантама и ’варијативности”.

5.2. В. Виноградов (1958: 239), у критичком осврту на синтаксичко учење Ф. И. Буслајева (Буслаев 1858: 319)³, описујући његове интерпретације о ’скраћивању реченица’, упућује на стилистичке аспекте овога питања па каже: „Скраћивање реченица води апстрактном стилу. Наиме, нескраћене реченице ’уз помоћ глагола, дају сликовит опис догађаја и збивања””. „Познато је – наставља Виноградов – да је теорија скраћивања неприхватљива са историјскога гледишта. Она не разликује стилистичке варијанте израза, које генетски припадају различитим синтаксичким конструкцијама, од историјски условљених етапних облика у развоју реченичне структуре”.

5.3. И поред двоструке грешке коју Буслајев чини у својим објашњењима – прво, што је, по Потебњиној (1888: 117-118) критичкој примедби, номинални стил конкретнији од вербалног; и друго, што је, по Виноградовљевој оцени, „у савременој лингвистици – супротно буслајевској концепцији (Симић–Јовановић 2002) – широко раширено мишљење да је глагол-

³ У пуном изводу Буслајевљева објашњења гласе (превод наш): „Када предикат изражен глаголом пређе у именицу, тада у саставу говорне речи долази до двоструке измене: прво, радња, сликовито приказана глаголом, са значењем времена и односа међу саговорницима, прелази у апстрактни појам означен именицом; и друго, потпуна реченица се скраћује и постаје дати реченични члан: *онај ко је крив* = кривац; *онај који је становао* = становник; у *оном случају када је потребно* = у случају потребе“.

ски тип реченице каснијег постања од именског” – његова су разматрања врло продуктивна у правцу којим иде наша дискусија.

6. По свему што је речено постаје јасно да је варијабилност језичких јединица и структура врло сложена појава, те да је тешко успоставити прегледан и теоријски конзистентан систем варијаната. Ми смо у раду из којег узимамо анекс о терминолошким и теоријско методолошким проблемима то покушали учинити у вези са грађом српских народних пословица Вукове збирке.

2. О парадигматици синтаксичких и текстовних структура

2.1. Алтернације структурних модела и принципи творбе пословичких структура

2.1.1. Претходне напомене

1. Ако пођемо од уверења да односи у парадигматским скуповима верзија народних пословица могу бити протумачени као творбене дистинкције, да је код многих народних изрека могуће издвојити деривацијску основу и проширење итд., – није тежак задатак на пословичкој грађи показати типове проширења и утврдити начела творбе народних пословица. За ту сврху потребно је подсетити се да постоје различите врсте паремиолошких умотворина. Ми смо у књизи *Синтакса и стилистика народних пословица* дали овлашну класификацију која је била неопходна за расправу о тамошњој проблематици. Та ће класификација бити од користи и за овдашња истраживања, па ћемо је укратко поновити.

2. Пословице припадају категорији ’малих фолклорних форми’. У вези са њиховим појмом стоји читав низ термина. Утврдити категорије пословичких форми, пре свега значи заправо утврдити значење тих термина.

2.1.1. ’Гнома’ није дефинисана у речнику књижевних термина (РКТ 1985: s.v. ’гнома’), а у речнику књижевног језика – РМС (1967-1976: s.v. ’сентенција’) – сматра се да је то „мудра изрека, сентенција” (исп. и: Симеон 1969: s.v. ’пословица’).

2.1.2. ’Сентенција’, каже писац текста о њој у речнику књижевних термина, јесте: „Кратка, сажета изрека која садржи неку општу мисао или моралну истину применљиву на различите случајеве у животу”. Додаје се да је ’сентенција’ синоним за ’гному’.

2.1.3. Ми смо термин ’сентенција’, тј. сентенца, употребили да означимо две ствари: прво, све паремиолошке структуре заједно, дакле као општи назив за провербијалне јединице свих врста; и друго, основне јединице овога реда, неутралне са паремиолошког гледишта.

2.1.4. За (мудру) изреку Речник књижевних термина (РКТ 1985: s.v. ’изрека’) каже да је у XIX веку значила исто што и „у обичај узета реч”, а

савремено значење дефинише: „Израз о облику формуле, метафорички исковани облик говора, већином помоћу слика идиоматичког карактера”.

2.1.5. Ми смо овај термин узели у старијем значењу, тј. означили смо њиме формације једноставнијег карактера, обрте општег значења, али приземнијег стилског досега са првенствено едукативним смислом и сврхом, а без виших метафоричких слојева у значењу.

2.2.1. Апофтегмом се назива: „Кратка, оштроумна и поентирана изрека, најчешће историјски одређеног порекла, у којој је сажето исказана нека морална поука... Међу најпознатије античке апофтегме спадају изреке седам мудраца (нпр. 'Ни у чему не претеруј!', 'Упознај самога себе!', 'Уочи прави тренутак!'). У грађи Вукове збирке народних пословица најближе су овој врсти конструкције са императивом („Што помислиш, не учини!” и сл.).

2.2.2. Пословица или гнома у том би случају била мудра изрека вишега стилског домета, која метафорички – тј. тропички, другостепеним сигнификацијским начином, – упућује на тематски садржај.

2.2.3. Често се напоредо са поменутиим терминима среће и 'афоризам'. Нејасно је објашњен у речнику књижевних термина, али аутор чланка скреће пажњу на две особености које афоризам осветљавају на једној страни као истојврсно појаву са 'пословицом', а на другој повлаче између њих важну граничну линију: „Многи су афоризми ушли из уметничке књижевности у народну и постали узречице и пословице”. То значи да је домовина афоризма заправо уметничка књижевност, и да је афоризам књижевно-уметнички пандан пословици као фолклорној врсти.

3. Како видимо, пословичке форме су разврставају у више категорија. Ослонац за то разврставање није квантитетски моменат – није дакле обим, лексички састав или сл., није то ни тематика њихова; већ је реч о комуникативним функцијама и квалитетима који на те функције овим или оним путем утичу. На комуникативне функције од битног су утицаја логика мисли у њима изражених, моралне поруке значајне за обликовање схватања и животних назора људи, те на крају практична упутства важна за свакодневни живот колектива и опстанак појединца у том колективу, у географским и природним условима, у условима привређивања и организације свакодневног живота итд.

4. По свему што рекосмо следи логичан закључак да се тематско гранање пословица дешава под притиском свакодневног искуства, да је пословички систем на неки начин израз и нека врста сасуда у којима се излива народна мудрост о животу и судбини човека на земљи. Али да је паремиолошка слојевитост њихова условљена начинима стилистичког и уметничког обликовања, функцијама и могућностима деловања на људе у датим друштвеним приликама, каналисања њихових схватања, погледа на свет, уверења, страховања од зла, дивљења добру, жеља, нада итд. Ово двоје се каткада разилази, каткада укршта, а каткада спаја и сплиће у јединствену знаковну и уметничку целину у којој је тешко разликовати шта је шта: шта

је живот а шта уметничка уобразиља, шта ли свакодневни говор а шта стилизовани образац мудрословне или поетске речи.

2.1.2. Преглед грађе

1. Наш задатак овде није испитивање везе пословица са животном истином и схватањима колектива у којем су настале, него управо испитивање оних 'сасуда', дакле формалних карактеристика пословица, начина обликовања – врстама модела, како смо ми овде одлучили да их зове – и алтернацијама модела у скуповима пословица. Да бисмо показали на шта мислимо, размотрићемо прелиминарно неке примере, прве који су нам се нашли при руци:

- (1) 344. *Боље је вјеровати својим очима него туђим ријечима;*
 572. *Више воли вјеровати очима него ушима;*
 4165. *Очима више ваља вјеровати него ушима;*
 1899. *Кад видим(,) онда ћу и вјеровати;*
 6366. *Што чујеш, не вјеруј; / Што видиш, то вјеруј;*
- (2) 155. *Без једнога чоека може вашар бити;*
 659. *Галија једнога не чека;*
 912. *Два трећега не чекају;*
 Необј. 63. *Не чека војска, док кобила пиша;*
- (3) 4608. *Радња је за чоека, а штедња за жену;*
 1284. *Жене су да зборе а људи да творе;*
 2923. *Људи жито вију на лопату, а жене на решето;*
 1283. *Жене се бију чибуком а људи ножем или пушком.*

1.1. Изреке првог наведеног скупа вреднују директно и индиректно искуство – 'виђено' и 'чувено', и то у начелу свака на свој начин. (1) У првој се као општа истина износи мисао о примату вида над слухом, о већем поверењу у сопствене очи него у туђ језик. (2) У другој се описује носилац таквог схватања, тј. оно се на неки начин конкретизује у личности која је његов носилац. (3) У трећој је садржана уопштена инструкција као поука, као узус како се треба понашати у вези са поменути вредностима. (4) У четвртој је лична изјава носиоца тога постулата, објава поверења у њега и одлуке да ће се њега држати. (5) У последњој је начело претворено у аподиктичку инструкцију, у заповест како се ваља понашати у вези са поменутом вредношћу. (6) Нема сумње: јединствен тематски садржај, искуствени склоп чињеница, налази разноврсне изразне форме како расте, јача и од искуствене постаје идејна и морална чињеница – симбол вредносних факата од битног значаја за појединца и колектив у којем живи. Како напредује духовна страна појаве, тако се мења и утврђује, добија нове и нове форме –

и језички израз њен: најпре свакодневни израз, па све даље према мудрој изреци, и апофтегматској структури снажнога инструменталног дејства.

1.2. У претходном случају нисмо пазили на редослед описа изрека него смо ишли по реду како су наведене, тј. по бројевима у Вуковом списку како је пренесен у Просветином издању. А сада ћемо претпоставити да је једна изрека 'старија' од друге, тј. да је на пређашњем ступњу изградње од друге итд. (1) Нека то буде у овом случају трећа верзија по реду: *Два трећега не чекају*. – Идеја је да се мањина мора покорити већини и следити њене намере. А приказана је симболички – бројним величинама и њиховим односом. (2) Друга по реду 'старија' од осталих нека буде: *Без једнога чоека може вашар бити*. – Код прве смо гворили о симболизацији тематског садржаја. И овде је у питању иста појава, само што су сада 'симболи' заправо сликовите представе 'вашара' и 'појединца'. Потоњи је према мноштву сасвим безначајан. Значи – детаљи слике тако су одабрани да продубе контраст и појачају тако убедљивост параболичне приче. (3) Од преостале две верзије једна је свечанија, уздигнутијег тона, са сликовним чињеницама 'вишег' стила, ако се тако може рећи: *Галија једнога не чека*. – Насупрот њој, потоња верзија резултат је вулгаризацијских процеса, са речничким и тематским апаратом из војничког живота: *Не чека војска, док кобила пиша*. (4) Генеза изражајних форми и тематског реквизитарија овог скупа изрека креће се на сасвим другој равни од претходних: на равни симболике, сликовитости представа, фигуративности израза итд. – дакле, на плану уметничке обраде грађе и језичког израза.

1.3. Основна мисао последњег скупа изрека јесте вредносна оцена двају полова са гледишта патријархалног човека. Вероватно се у расправи може кренути оним редом како су наведене. (1) У првој је општа оцена о друштвеним функцијама мушких и женских чланова породице и ширег колектива: *Радња је за чоека, а штедња за жену*. (2) У другој је иста та оцена илустрована најчешћим активностима карактеристичним за једну и другу половину човечанства – наравно, са нешто ироније у тону: *Жене су да зборе а људи да творе*. – (3) Две потоње изреке такође су илустрација прве, у разним доменима живота и са разних гледишта – у пољоделској активности и с обзиром на радни допринос: *Људи жито вију на лопату, а жене на решето*. – Или у питањима заслуге и кривице, те озбиљности једнога и другог и санкцијама: *Жене се бију чибуком а људи ножем или пушком*. – (4) Разгрананавање тематике и пословичких форми у последњем случају иде више у ширину него у дубину, и више случајно него по неким правилима као у претходним низовима примера.

2. Резултат наше овдашње анализе је неочекиван и помало необичан: пословице често настају из потребе и по диктату прилика. Творац није увек у могућности да активира тематику, да је на лицу места језички уобличи и створи управо онакву процену или онако да реагује на околности како оне захтевају. Зато се обраћа залихама већ постојећег колективно уобличеног искуства и импровизацијским језичким обрасцима, донекле их преиначу-

јући и адаптирајући условима употребе. То је главни узрок и сврха појаве више сродних пословица око неког заједничког језгра. То језгро назваћемо творбеним гнездом или структурним језгром. Скуп изрека груписаних око заједничког језгра свакако чини својеврсну парадигму.

2.1.3. Закључне напомене

1. Само неки скупови сродних паремиолошких структура могу се сматрати варијантама исте изреке. Код већине се мора тај однос тумачити као парадигматска веза сродних структура настала алтернацијским сменама саставних делова – дакле деривацијом.

2. Но пошто је 'деривација' термин употребљив у творби речи, ваља теоријски образложити његов пренос у сферу проучавања 'малих фолклорних форми', посебно пословица, о којима се овде водила расправа.

2.1. Сетићемо се овом приликом чувене глосе А. А. Потебње (цит. по: Виноградов 1971: 257): „Елементима речи са живом представом одговарају елементи поетског дела, јер је таква реч већ сама по себи поетско дело”.

2.2. Али не само да је реч са сликовитом представом по Потебњином схватању поетско дело, него је и обратно, поетско дело сводљиво – и теоријски и практично – на реч. „Све особине поетског дела – пише он (1971: 258) – стоје у корелацији са особинама речи”.

2.3. За пословице смо ми (Јовановић 2004) утврдили да су то на једној страни својеврсни текстови – тачније: микро-текстови. На другој пак страни мале фолклорне форме блиске су фразеолошким формама, а заједно с овима по неким својствима инклинирају лексичким јединицама (уп.: Симић 2001: 282). „Лексикализованост синтаксичке конструкције – пише В. Флајшер (Fleischer 1982) – значи да она више не дозвољава 'продукцију' према синтаксичким моделима у исказу, већ само 'репродукцију' – као готова 'лексичка' јединица”.

3. Блискост са лексиком код паремиолошких структура није тако неоспорна као код фразеологизама у ужем смислу речи. То се управо показало у анализи грађе: њихова структура знатно је мобилнија него код осталих врста идиома, фразеологизама у том броју, али је видна регуларност варијацијских и алтернацијских могућности како се показало у нашем раду. Зато смо ми те појаве сврстали у ред деривацијских процеса и показали којим правцима деривација тече.

3.1. У њој учествују пре свега лексичке алтернације – просте, комбиноване и сложене.

3.2. У њој учествују затим синтаксичке алтернације – смена једног модела другим, каткада уз одржање лексичког материјала, а чешће у комбинацији са лексичким алтернацијама.

3.3. Смена структурних модела нижега реда моделима вишег синтаксичког нивоа код нас је названа трансверзијом, за разлику од просте алтернације – интерверзије.

4. Блискост пословица са текстовним јединицама огледа се у томе што се неке врсте алтернација могу интерпретирати као композицијске појаве – смена једнога композицијског облика другим, дакле као прекомпозиција текста.

4.1. То се нарочито односи на деривацијска проширења, проста експанзивна или алтернативна итд.

4.2. Односи се и на комбинације и алтернације тзв. импровизацијских форми, језичких облика глобалнијег карактера који се каткада примећују као издвојиви елементи паремиолошког текста. Они се показују као мобилне јединице чијим се комбиновањем склапа текст пословице. Алтернативним комбинацијама добијају се различите верзије текста које су онда повезане у парадигматске скупове сродних пословичких облика.

2.2. Тематске алтернације пословица и генеза форми

2.2.1. Уводне напомене

1. Импровизацијски обрасци нису заправо само језичке јединице како их схвата просечан лингвиста, – иза језичких образаца често и иначе у језику стоје семантички обрасци: готове форме тематског и/или смисаоног, идејног итд. садржаја којима појединац оперише као готовом грађом.

2. Американац Едвард Хол (1976) први је, чини се у ослонцу на Де Сосирово (Сосир 1969) учење о 'језику' (langue) као колективној појави⁴ – формулисао мисао о тим семантичким 'чиповима' од којих се састоји значење језичких исказа, а који су елементи обичајем утврђене 'друштвене свести', и назвао их је 'немим језиком'. „Језички и културолошки обрасци – по мишљењу Р. Симића (2001: 41) – делују на неком плану координирано, и узјамно се подржавају кад су с подједнаком снагом прожели духовни живот чланова колектива... Нема сумње да су културолошки системи у чврстој вези са језичким системима, и да тек узајамним прожимањем комуникацију чине 'природном и лаком'. Ако се запитамо о месту културних образаца у вербалној структури, одговор је вероватно могуће наћи посматрањем семантичке структуре исказа: језички 'артикулус'⁵ свој пуни смисао добија тек удружен са мисаоним обрасцима који не припадају језику, али омогућују његово уобличење, из правца уобличења поруке, као и разумевање од стране колектива”.

3. Нешто дужи цитат у претходној тачки дозволили смо себи да бисмо показали како се гради једна колективна језичка творевина као што је фолклорни текст, посебно текст 'малих форми', и посебно оних устаљеног облика какве су углавном пословице. Тематски садржај, како смо га ми назвали, очигледно није *ad hoc* сазнат збир материјалних факата, већ се састоји

⁴ Супротставивши га индивидуалном 'говору' – parole.

⁵ Термин 'артикулус' (articulus) потиче од Де Сосира (1969).

од искуствених чињеница наталожених током дугих генерација једне заједнице. Сада нам тек постаје јасно како се може говорити о тематским обрасцима као 'творбеним' елементима који учествују у уобличењу конкретне пословице или њених варијанти и верзија. То уобличење, како видимо, дешава се на више нивоа, а текст пословице је вишеслојан: један од слојева је тематски садржај, други идејна доградња (интенција или оно што се жели рећи), трећи смисао – вероватно читав поменути сплет садржаја посебно осветљен индивидуалном свешћу творца или казивача пословице, итд.

4. Долазимо до тематског језгра као могућег полазишта у творби читаве лепезе различитих исказних облика, у нашем случају пословица. У претходном одељку анализирали смо неке елементе и таквих творбених процеса какви се тичу тематских језгара. Овде ћемо се бавити широм проблематиком везаном за њих. Покушаћемо доћи до истине о томе да ли је могућа алтернација тематских језгара а да пословичке изреке ипак остану у парадигматској вези: да ли је, то јест, могуће успостављање међуодноса при тематској дистинкцији изрека, како ти односи функционишу, и како се слажу или разилазе са осталим парадигматским кореспонденцијама о којима смо раније говорили.

2.2.2. Анализа грађе

1. Између осталог, могуће је говорити и о 'вишеструко мешовитим скуповима' конструкција:

- (1) 2468. *Ко на звијезде лаје, испашће му зуби;*
 2968. *Манити и на звијезде лаје;*
 4197. *Пас и на звијезде лаје;*
 5976. *Учинићу те да видиш звијезду усред подне;*
 6332. *Што пас на звијезде лаје(,) то Бог не слуша;*
- (2) 2000. *Кад чоек нада се пљуне, на образ ће пасти;*
 2238. *Ко више себе пљује, на образ му пада;*
 2651. *Ко у небо пљује, на образ му пада;*
 4261. *Пљуни врх себе, кад ли на образ;*
 2468. *Ко на звијезде лаје, испашће му зуби.*

2. Најпре ћемо водити расправу о синтаксичким моделима примера.

2.1. Почетна конструкција првог скупа јесте сложена реченица са односном у инверзији. И последња је реченица односна, али другог типа. Претпоследња је посебан тип намерних реченица. Средњи пример је проста реченица. 'Лајање на звијезде' предмет је и већине осталих примера. Само у претпоследњем су звезде поменуте у другом контексту: у претњи физичким нападом. Иначе 'лајање на звијезде' симболизује супротстављање ви-

шем и јачем од себе. Символичка транспозиција праћена је и упозорењем на лоше последице. У трећем примеру се такво понашање оцењује негативно, и то сликом пса који на звезде узалудно и бесмислено лаје.

2.2. У другом скупу све су конструкције по типу сложене са односном у инверзији, сем претпоследње, која садржи један предикат, али је двочлана са конструкцијом у којој се догађај речцом 'кадли' карактерише као неочекиван и изненадан⁶. Смисао пословице сличан је као и у претходном случају.

3. Поређењем скупова видимо да је последња верзија друге серије и прва претходне – једна иста. Тиме смо нагласили како смисаону, тако исто и структурну сродност двају скупова примера. Али има један моменат који ове скупове раздваја, а такође издваја потоњи пример из другог: то је тематски садржај: 'лајати на звијезде' и 'пљувати врх себе' – слично је у метафоричкој транспозицији, али је у буквалном значењу речи различито. Зато овде морамо говорити и о тематској алтернацији.

4. Ваља нам скренути пажњу на раздвојивост извесних значењских слојева, а поред тематског и смисаоног. О смисаоној дисоцијацији пословица могуће је говорити као о парадигматској дисоцијацији форми, исто као о тематској.

3. Закључне напомене

1. Говорили смо о термиолошким и теоријско-методолошким питањима у области синтаксе и теорије текста. И говорили смо о три врсте термиолошких решења, о њиховом карактеру и међуодносима: о варијацији, парадигматици и прекомпозицији.

2. Варијација, са овога гледишта посматрана, има субзнаковни карактер. Она се најбоље огледа у фонологији – али постоје, наравно, и варијанте речи, облика, а такође и текстовне варијанте, структурне и стилске. Постоји – према томе – могућност посматрања са парадигматског становишта и гласовних, и творбених, и синтаксичких, па и текстовних јединица.

3. Посебан аспект парадигматских проучавања јесте дериватолошки: једна од верзија скупљених у парадигматски циклус може бити узета као основица, то је по правилу минимална јединица датог скупа; а остале су деривирание тако што су добиле творбено проширење или сл.

4. Пошто је свака конструкција, ако је самостално употребљена у комуникацији, у ствари један микро-текст или микро-дискурс⁷, онда се ту мо-

⁶ РМС (1967-1976): „кадли везник за истицање да се нешто ненадано, неочекивано догодило“. За истицање, иначе, служе речце, па је категоризација у речнику неадекватна.

⁷ Овде није место за дискусију о тексту и дискурсу, па ћемо ми провизорно узети да је дискурс говорни облик текста, а да је текст писмени вид дискурса. Не узимамо у обзир могуће и стварне разлике између писмене и усмене језичке продукције о којима се у науци говори јер би нас расправа о томе одвела у другом правцу истраживања од онога којим смо кренули.

же и мора говорити и о композицији. Текстовне деривације и алтернације заправо су композиционе појаве. У том смислу овде говорили и о пре-композицији, тј. о композиционој трансформацији или трансверзији.

ПОЈМОВНО-ТЕРМИНОЛОШКИ РЕГИСТАР

АЛОФОНИ (ЈА) – ИЗГОВОРНА ВАРИЈАЦИЈА ГЛАСОВА

АЛТЕРНАЦИЈЕ – ЛЕКСИЧКЕ (ПРОСТЕ, КОМБИНОВАНЕ, СЛОЖЕНЕ) / СИНТАКСИЧКЕ / МОДЕЛА У СКУПОВИМА ПОСЛОВИЦА / СТРУКТУРНИХ МОДЕЛА / АЛТЕРНАЦИЈСКЕ СМЕНЕ САСТАВНИХ ДЕЛОВА / РЕГУЛАРНОСТ АЛТЕРНАЦИЈСКИХ МОГУЋНОСТИ / ПРОСТЕ (ИНТЕРВЕРЗИЈА) / ТЕКСТОВНЕ / ИМПРОВИЗАЦИЈСКИХ ФОРМИ / АЛТЕРНАТИВНА КОМБИНАЦИЈА

АПОФТЕГМА

АСОЦИЈАЦИЈЕ – АСОЦИЈАТИВНА ГРУПА / АСОЦИЈАТИВНЕ ФАМИЛИЈЕ / ПАРАДИГМАТСКЕ АСОЦИЈАЦИЈЕ

АУТОИДЕНТИТЕТ ИСКАЗА

АФОРИЗАМ

ВАРИЈАБИЛИТЕТ

ВАРИЈАБИЛНОСТ – ЈЕЗИЧКИХ ЈЕДИНИЦА И СТРУКТУРА

ВАРИЈАБЛА

ВАРИЈАНТА – ИЗГОВОРНА / СУБЗНАКОВНА / УНУТАРЗНАКОВНА / СТИЛИСТИЧКЕ ВАРИЈАНТЕ ИЗРАЗА / ТЕОРИЈСКИ КОНЗИСТЕНТАН СИСТЕМ ВАРИЈАНАТА

ВАРИЈАТИВНОСТ

ВАРИЈАЦИЈА – ИЗГОВОРНА ВАРИЈАЦИЈА ГЛАСОВА (АЛОФОНИЈА) / РЕГУЛАРНОСТ ВАРИЈАЦИЈСКИХ МОГУЋНОСТИ

ГЕНЕЗА – ФОРМИ

ДЕРИВАЦИЈА – ПАРАДИГМАТСКА ВЕЗА СРОДНИХ СТРУКТУРА НАСТАЛА АЛТЕРНАЦИЈСКИМ СМЕНАМА САСТАВНИХ ДЕЛОВА / ДЕРИВАЦИЈСКИ ПРОЦЕСИ / ДЕРИВАЦИЈ-

СКА ПРОШИРЕЊА (ПРОСТА ЕКСПАНЗИВНА ИЛИ АЛТЕРНАТИВНА) / ТЕКСТОВНЕ

ДИСКУРС – МИКРО-ДИСКУРС

ДИСОЦИЈАЦИЈА – ПАРАДИГМАТСКА

ДИСТИНКЦИЈА – ТЕМАТСКА ДИСТИНКЦИЈА ИЗРЕКА

ИЗРЕКА – СКУП ИЗРЕКА ГРУПИСАНИХ ОКО ЗАЈЕДНИЧКОГ ЈЕЗГРА (=ПАРАДИГМА) / ТЕМАТСКА ДИСТИНКЦИЈА ИЗРЕКА

ИМПРОВИЗАЦИЈСКИ – ЈЕЗИЧКИ ОБРАСЦИ

ИНТЕРВЕРЗИЈА – ПРОСТА АЛТЕРНАЦИЈА

ИСКАЗ – АУТОИДЕНТИТЕТ ИСКАЗА

ЈЕЗГРО – ТВОРБЕНО / СТРУКТУРНО / ТЕМАТСКО

ЈЕЗИЧКИ – ОБРАСЦИ (ИМПРОВИЗАЦИЈСКИ)

КОМБИНАЦИЈА – АЛТЕРНАТИВНА

КОМПОЗИЦИЈА – КОМПОЗИЦИЈСКЕ ПОЈАВЕ = ТЕКСТОВНЕ АЛТЕРНАЦИЈЕ / ТЕКСТОВНЕ ДЕРИВАЦИЈЕ

КОНКРЕТНО ЕГЗИСТЕНТНИ ЕНТИТЕТИ

КОНСТАНТА

КОНСТАНТНОСТ

КОРЕСПОНДЕНЦИЈА – ТЕМАТСКА КОРЕСПОНДЕНЦИЈА / ПАРАДИГМАТСКА КОРЕСПОНДЕНЦИЈА

ЛЕКСИКАЛИЗОВАНОСТ – СИНТАКСИЧКЕ КОНСТРУКЦИЈЕ

МОРФОЛОГИЈА

МОДЕЛ – ПАРАДИГМАТСКИ / ПАРЕМИОЛОШКИ / СИНТАКСИЧКИ / ПРОДУКЦИЈА ПРЕМА СИНТАКСИЧКОМ МОДЕЛУ / СМЕНА ЈЕДНОГ МОДЕЛА ДРУГИМ (СИНТАКСИЧКЕ АЛТЕРНАЦИЈЕ) / СМЕНА

- СТРУКТУРНИХ МОДЕЛА НИЖЕГ РЕДА МОДЕЛИМА ВИШЕГ РЕДА (ТРАНСВЕРЗИЈА)
- ОБРАСЦИ** – ИМПРОВИЗАЦИЈСКИ / СЕМАНТИЧКИ = ГОТОВЕ ФОРМЕ ТЕМАТСКОГ И/ИЛИ СМИСАОНОГ, ИДЕЈНОГ ИТД. САДРЖАЈА КОЛИМА ПОЈЕДИНАЦ ОПЕРИШЕ КАО ГОТОВОМ ГРАЂОМ / ЈЕЗИЧКИ / КУЛТУРОЛОШКИ
- ОДНОСИ** – АСОЦИЈАТИВНИ / СУБЗНАКОВНИ / УНУТАРЗНАКОВНИ / ПАРАДИГМАТСКИ /
- ПАРАДИГМА** – ПАРАДИГМАТСКЕ АСОЦИЈАЦИЈЕ / ПАРАДИГМАТСКА ВЕЗА СРОДНИХ СТРУКТУРА / ПАРАДИГМАТСКИ ОДНОС / ПАРАДИГМАТСКИ СКУПОВИ / ПАРАДИГМА ФЛЕКСИЈЕ / ПАРАДИГМАТСКА КОРЕСПОНДЕНЦИЈА / ПАРАДИГМАТСКА ДИСОЦИЈАЦИЈА
- ПАРЕМА – ПОСЛОВИЦА** – ПАРЕМИЛОШКА СЛОЈЕВИТОСТА / ТЕМАТСКО ГРАНАЊЕ ПОСЛОВИЦА / РАЗГРАНАВАЊЕ ТЕМАТИКЕ И ПОСЛОВИЧКИХ ФОРМИ
- ПРЕКОМПОЗИЦИЈА** – СМЕНА ЈЕДНОГ КОМПОЗИЦИЈСКОГ ОБЛИКА ДРУГИМ = КОМПОЗИЦИОНА ТРАНСФОРМАЦИЈА = ТРАНСВЕРЗИЈА
- ПРОДУКЦИЈА** – ПРЕМА СИНТАКСИЧКОМ МОДЕЛУ
- РЕГУЛАРНОСТ** – ВАРИЈАЦИЈСКИХ И АЛТЕРНАЦИЈСКИХ МОГУЋНОСТИ
- РЕПРОДУКЦИЈА** – КАО ГОТОВА ЛЕКСИЧКА ЈЕДИНИЦА
- САДРЖАЈ** – ТЕМАТСКИ
- СЕМАНТИЧКИ** – ОБРАСЦИ = ГОТОВЕ ФОРМЕ ТЕМАТСКОГ И/ИЛИ СМИСАОНОГ, ИДЕЈНОГ ИТД. САДРЖАЈА КОЛИМА ПОЈЕДИНАЦ ОПЕРИШЕ КАО ГОТОВОМ ГРАЂОМ / ЧИПОВИ = САСТОЈЦИ ЗНАЧЕЊА ЈЕЗИЧКИХ ИСКАЗА (НЕМИ ЈЕЗИК)
- СИГНИФИКАЦИЈА** – ДРУГОСТЕПЕНА / ТРОПИЧКА
- СИСТЕМ** – ТЕОРИЈСКИ КОНЗИСТЕНТАН СИСТЕМ ВАРИЈАНТА
- СКУП** – ИЗРЕКА / ПАРАДИГМАТСКИ / ПОСЛОВИЦА
- СТИЛ** – ВЕРБАЛНИ / НОМИНАЛНИ
- ТЕКСТ** – МИКРО-ТЕКСТ / КОМПОЗИЦИЈА ТЕКСТА / ПРЕКОМПОЗИЦИЈА ТЕКСТА / ТЕКСТОВНЕ АЛТЕРНАЦИЈЕ / ТЕКСТОВНЕ ДЕРИВАЦИЈЕ / ПАРЕМИОЛОШКИ / ТЕКСТ ПОСЛОВИЦЕ = ТЕМАТСКИ САДРЖАЈ + ИДЕЈНА ДОГРАДЊА + СМИСАО
- ТЕМАТИКА** – РАЗГРАНАВАЊЕ ТЕМАТИКЕ И ПОСЛОВИЧКИХ ФОРМИ / ТЕМАТСКО ГРАНАЊЕ ПОСЛОВИЦА / ТЕМАТСКИ САДРЖАЈ / ТЕМАТСКО ЈЕЗГРО / ТЕМАТСКА ДИСТИНКЦИЈА ИЗРЕКА
- ТЕРМИНИ** – КООРДИНИРАНИ / УДРУЖЕНИ
- ТРАНСВЕРЗИЈА** – СМЕНА СТРУКТУРНИХ МОДЕЛА НИЖЕГА РЕДА МОДЕЛИМА ВИШЕГ СИНТАКСИЧКОГ НИВОА = ПРЕКОМПОЗИЦИЈА – СМЕНА ЈЕДНОГ КОМПОЗИЦИЈСКОГ ОБЛИКА ДРУГИМ = КОМПОЗИЦИОНА ТРАНСФОРМАЦИЈА = ТРАНСВЕРЗИЈА
- ТРАНСФОРМАЦИЈА** – ПРЕКОМПОЗИЦИЈА – СМЕНА ЈЕДНОГ КОМПОЗИЦИЈСКОГ ОБЛИКА ДРУГИМ = КОМПОЗИЦИОНА ТРАНСФОРМАЦИЈА = ТРАНСВЕРЗИЈА
- ФОНОЛОГИЈА**
- ФОРМА** – ГЕНЕЗА ИЗРАЖАЈНИХ ФОРМИ / ДЕРИВАЦИЈА ФОРМИ / МАЛА ФОЛКЛОРНА / ФРАЗЕОЛОШКА / ИМПРОВИЗАЦИЈСКА / ПАРАДИГМАТСКА ДИСОЦИЈАЦИЈА ФОРМИ

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Бахтин 1980: М. Бахтин, *Марксизам и филозофија језика*, Београд: Нолит.

Буслајев 1858: Ф. И. Буслаев, *Общее историческо грамматики русског језика*, Москва: Вп. 1.

Виноградов 1958: В. В. Виноградов, *Из историје изучења русског синтаксиса*, Москва: Изд. МУ.

Виноградов 1971: В. В. Виноградов, *Лингвистика и поетика*, Сарајево: Свјетлост.

Јовановић 2004: Ј. Јовановић, *Синтакса и стилистика српских народних пословица I*, Београд: НДСЈ.

Карацић 1976: Вук Ст. Карацић, *Српске народне пјесме I*, Београд: Просвета.

Клаус 1970: G. Klaus in Buhr: M. Buhr, *Wörterbuch der Philosophie I-III*, Leipzig: Rowohlt, s. v. 'Variable'.

Лихачов 1964: Д. С. Лихачов, *Текстологија*, Москва – Ленинград: Наука.

Потебња 1888: А. А. Потебња, *Изъ записокъ по русской грамматике I-2*, 2-е изд., Харьков.

РКТ 1985: *Речник књижевних термина*, Београд: Институт за књижевност – Нолит.

РМС 1967-1976: *Речник српскохрватског књижевног језика, I-VI*, Нови Сад: Матица српска (– Матица хрватска: Загреб).

Сапир 1992: Е. Сапир, *Језик*, Нови Сад: Дневник.

Симеон 1969: Р. Симеон, *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива*, Загреб: s. v. 'пословица'.

Симић 1972: Р. Симић, *Методолошки приступ морфематици именичких речи*, Нови Сад: Зборник за филологију и лингвистику МС, XVII/2, 83-109.

Симић 1974: Р. Симић, *Семиотичка структура књижевног дела и генеративна стилистика*, Београд: Научни састанак слависта у Вукове дане 4/1, 151-158.

Симић 1975: Р. Симић, *Синтаксичка парадигматика*, Нови Сад: Зборник за филологију и лингвистику XVIII/2, 114-127.

Симић–Остојић 1996: Р. Симић и Б. Остојић, *Основи фонологије српског језика*, Београд: Београдски универзитет.

Симић 2001а: Р. Симић, *Опита лингвистика*, Београд: НДСЈ.

Симић 2001б: Р. Симић, *Опита стилистика*, Београд: НДСЈ.

Симић–Јовановић 2002: Р. Симић и Ј. Јовановић, *Српска синтакса I-II*, Београд: НДСЈ, Филолошки факултет у Београду, Филолошки факултет у Никшићу, Јасен.

Сосир 1969: Ф. Де Сосир, *Општа лингвистика*, Београд: Нолит.

Флајшер 1982: W. Fleischer, *Praseologie der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig: Bibl. Instiut.

Хол 1976: Е. Хол, *Неми језик*, Београд: Бигз.

THE TERMINOLOGICAL ASPECT OF THE LINGUSTIC RESEARCH OF
STRUCTURAL MODELS ALTERNATION

The principles of the proverbial structure formation

Summary

It is determined in this work that a very few sets of similar paremiological structures can be considered the variants of the same proverbs, but with the majority it must be interpreted as a paradigmatical connection of related structures arising from the alternation – that is derivation.

Jelena Jovanović

Вељко Брборић
(Београд)

БУДУЋНОСТ СРПСКЕ ИНТЕРПУНКЦИЈСКЕ ТЕРМИНОЛОГИЈЕ

САЖЕТАК: У раду ће бити речи о прошлости, садашњости и будућности српске правописне, заправо интерпункцијске терминологије. Наиме, нужно је да се види прошлост и садашњост, јер ће то помоћи да будућност српске интерпункцијске терминологије буде сређенија и са мање лоших решења. Рад доноси и списак основне правописне литературе, која је основа за даљи рад на овој проблематици.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: правопис, правописна терминологија, интерпункција, интерпункцијска терминологија

1. Увод

Пре три године смо, у коауторству са проф. М. Дешићем, у раду *О стандардизацији правописне терминологије* (Брборић–Дешић 2003: 219–229) пописали постојећу правописну литературу и понудили *Правописни појмовник* са око 200 основних правописних термина. Тај појмовник је, сматрамо, добра основа за даљи рад на правописној и интерпункцијској терминологији. Пре две године у раду *Интерпункцијска терминологија од Вука до данас* урађен је преглед основних интерпункцијских термина, и понуђени су или, боље рећи, предложени основни интерпункцијски термини (Брборић 2004: 195–206). Прошле године у раду *Неке термиолошке дилеме код српске интерпункције* изнете су постојеће дилеме, нејасноће и колебања, којих, како смо видели, има доста (Брборић 2005: 253–262).

Намера ова три поменута рада никако није била да пропише нове термине и наметне нова решења, већ да укратко предочи раније и садашње (постојеће) стање, да укаже на неке недоследности и слабости у садашњим решењима, као и да предложи нека нова решења која сматрамо најподеснијим, а у сваком случају бољим и оправданијим од сада постојећих. Такође је било речи о терминима који се нису усталили и о оним знацима за које још није утврђен одговарајући термин.

Стога је, верујемо, оправдано да се овај рад позабави и будућношћу српске интерпункцијске, а на неки начин и правописне терминологије. Можда би се овај прилог могао назвати и *О наредним задацима правописне/*

интерпункцијске терминологије српскога језика. Задаци се могу остварити ако је урађена ваљана пројекција будућности и ако се има добар увид у прошлост и садашњост, тј. ако се знају садашња и прошла добра решења и њихове евентуалне слабости.

2. Кратак осврт на термилошку прошлост

Срби су, заправо, цео двадесети век (осим његовог почетка и краја), када су посредни језик и правопис, па и правописна терминологија, провели у језичком заједништву, које се врло јасно огледало и у називу језика (српскохрватски/хрватскосрпски)¹. Правописни приручници с краја деветнаестог и почетка двадесетог века имали су атрибут *српски*,² али је Белићев *Правопис српскохрватског књижевног језика* (1923) код Срба постао замена за све пређашње ортографске приручнике и у наредне четири деценије, све до појаве *Правописа српскохрватског књижевног језика* двеју матица (1960), био једини у службеној употреби. Тек је *Правопису српскога језика* из 1993. године у називу враћен атрибут *српски*, што значи да смо правописно, па и термилошки седамдесет година (1923–1993) били „опредељени” за заједништво и компромисе. То је, разуме се, резултирало и неким лошим решењима и одустајањем од традиције и изворности када су посредни неки правописни и интерпункцијски термини.

Почетком последње деценије двадесетог века, када је у питању и правописна проблематика, вратили смо се, дакле, атрибуту *српски*, али се нисмо термилошки ослободили хипотеке заједништва, јер то и није могуће учинити одједном.³ Израдом и издањем *Правописа српскога језика* Матице српске из 1993. (1994) године термилошки нисмо добили скоро ништа. Рађен је у незгодном историјском тренутку, док је „стара Југославија” још постојала. Када је завршен ње више није било.⁴ Иако је то *Правопис* с атрибуту *српски*, не може се рећи да је правописна терминологија у њему српска. Пре би се рекло да је она српскохрватска и да није окренута новој, тј новонасталој ситуацији⁵. Не само да се није оградио од старих решења и

¹ У називу језика се „виде” само две републике (Србија и Хрватска) и два народа (Срби и Хрвати), али је тај језик био службени и у Босни и Херцеговини и у Црној Гори.

² То су правописни приручници: *Српски правопис за школску употребу* (1884) Стеве Чуцурића, *Српска граматика с правописом* (1912) и *Српски правопис за средње школе* (1914) Милана Петровића.

³ Увек се, у оваквим случајевима, мора водити рачуна о континуитету. Озбиљније промене могу донети више штете него користи и понекад прети опасност да од „писмених” направу „неписмене”.

⁴ Овај *Правопис* је и настао у време док се још истрајавало на називу *српскохрватски језик* а у време његове израде није било посве јасно шта ће се десити са заједничком државом, иако се то могло назрети. Језик, тј. његов назив, разуме се, делио је судбину државе.

⁵ У светској славистици, као и у Југославији после Другог светског рата уобичајен и прихваћен термин био је српскохрватски језик. После сукоба који су на крају двадесетог века довели до распада Југославије, у новоствореним државама усвојени су појединачни национа-

старе терминологије, која је била „наметнута” заједничким правописима, већ се често и експлицитно на њих позива (*зарез, тачка и зарез, тачка са зарезом, двотачка...*). Одмах по публикавању овог правописа показале су се неке његове мањкавости, не само термилошке (Николић 1994: 243–247), а оне су додатно умножене и потпомогнуте новим правописима и правописним приручницима. То је период када су Срби за десетак година добили више правописа и правописних приручника, него у претходна два века. Српска правописна продукција с краја двадесетог века још није заустављена и готово сваке године добијамо нове приручнике. Језичка наука и њене потребе, па и оне термилошке, ову продукцију не могу објаснити, не бар за сада.⁶

Од свих правописа и правописних приручника који су се појавили у последњих десетак година, бар што се терминологије тиче, за озбиљно разматрање релевантним сматрамо *Правопис српскога језика* Матице српске⁷, ауторски *Правопис српског језика* Милорада Дешића⁸ и правописне приручнике које (ко)ауторски потписује Радоје Симић⁹. Сви преостали правописи и правописни приручници, иако је њихов број двоцифрен, не доносе никакве термилошке новине и није нужно њихово консултовање за ову врсту рада.

Дакле, интерпункцијска, па и правописна терминологија код нас још увек се није дистанцирала од лоших решења из прошлости, без обзира на то како се до њих стигло, иако је њихова слабост већ дуго била неспорна. Терминологија је, дакле, у неким случајевима, без измена преузета из заједничког правописа, док су бројна и непотребна нека дублетна решења (*запета и зарез, две тачке и двотачка, три тачке и знак прекида...*). Један број термина још увек није устаљен а за неке симболе још увек и немамо адекватне термине. Таква је, рецимо, већина математичких термина (*мање од, више од, стрелица нагоре, стрелица надолу, стрелица налево, стрелица надесно, знак приближности...*), чији број није мали (Брборић 2004).

лни језици: *српски, хрватски и бошњачки*. У чисто лингвистичком погледу светска лингвистика их и даље, најчешће, сматра варијантама истог језика.

⁶ Тако смо нпр. 2003. године добили *Српски правопис* Радоја Симића, 2004. *Школски правопис српскога језика* Јована Јерковића и Душанке Вујовић и 2005. *Правописни приручник српскога језика*, који као приређивач потписује Бранислав Уљаревић.

⁷ Матичин правопис који потписују, као приређивачи, Митар Пешикан, Јован Јерковић и Мато Пижурица, најчешће се узима као основни ортографски приручник. Имао је, поред основног и два своја извода: **школски правопис** и још мањи **приручник за школе**. Овај правопис је у службеној употреби од почетка 1997. године и заменио је *Правопис српскохрватског језика* двеју матица из 1960. године.

⁸ Овај *Правопис* је до сада имао шест екавских и два ијекавска издања и има одобрења Министарства просвете Републике Србије, Министарства просвете Републике Црне Горе и Министарства просвете Републике Српске за употребу у наставне сврхе.

⁹ Неки правописи су ауторски, неке потписује петочлана група аутора (Р. Симић, Ж. Станојчић, Б. Остојић, Б. Ћорић и М. Ковачевић), а неке дванаесточлана правописна комисија са одговорним редактором Р. Симићем. Сви правописни приручници налазе се у списку литературе на крају рада.

3. Будућност интерпункцијске (правописне) терминологије

Може се, са сигурношћу рећи, да будућност српске интерпункцијске терминологије зависи од неколико елемената, које бисмо могли сврстати у две групе:

а) од договора међу језичким стручњацима о спорним питањима и проналажења одговарајућих (адекватних) решења и

б) од израде новог, допуњеног и измењеног *Правописа* који би био општеприхваћен на подручју српског говорног и културног простора, са поправљеном/преправљеном и измењеном терминологијом у појединим случајевима.

Што се тиче договора међу српским језичким стручњацима проблем, би се могао решити једним (или неколико) добро припремљеним и ваљано осмишљеним научним скупом (скуповима). Постоји велики број радова који су до сада објављени и које би било нужно консултовати. Чини нам се да би се договором могло доћи до одговарајућих решења у свим спорним питањима. Свима је јасно да спорови не доносе решења, већ их продубљују. Верујемо да су правописни неспоразуми прошлост и да је данас свима јасно да је правописна будућност, па и терминолошка, у договорима, а не у споровима и сукобима.¹⁰

Проблемима српског правописа, дакле и српске правописне и интерпункцијске терминологије бавио, се и *Одбор за стандардизацију српског језика*¹¹. О томе сведоче одлуке и записници седница *Одбора* и његове *Комисије за праћење и истраживање правописне проблематике*.

Одбор за стандардизацију српског језика почео је још пре неколико година, уз договор са Матицом српском и ауторима њеног правописа, припреме за израду и издавање новог, измењеног и допуњеног издања *Правописа српскога језика* Матице српске из 1993. године. Тако је још 2001. године и утврђен *Програм и основна упутства за припрему измењеног и допуњеног издања Правописа српскога језика*. Намера је била да се ново издање

¹⁰ Појава конкурентских правописа у једном тренутку, пре десетак година, толико је узбуркала страсти да се више труда уложило у расправе и сукобе, него на отклањање неспорних слабости. Верујемо да је то свима јасно и да су се страсти смириле, те да нових сукоба неће бити.

¹¹ Одбор за стандардизацију српског језика основан је 1997. године. Планиран је као заједничко стандардолшко тело трију академија (Српске академије наука и уметности, Црногорске академије наука и уметности и Академије наука и уметности Републике Српске), осам филолошких/филозофских факултета с катедрама за српски језик (Београд, Бања Лука, Косовска Митровица, Крагујевац, Никшић, Ниш, Нови Сад и Источно [раније Српско] Сарајево), као и још три институције: Матица српска, Институт за српски језик САНУ и Српска књижевна задруга. Одбор има *Комисију за праћење и истраживање правописне проблематике*.

појави 2004. године, када је Србија славила два века државности, тј. два века од Првог српског устанка. О овоме је било речи на седници *Одбора за стандардизацију српског језика* 25. јануара 2002. године (Брборић 2006: 146). Урађене су биле и знатне техничке припреме, одржано неколико састанака у Београду и Новом Саду и одређена редакторска група (Мато Пижурица, Милорад Дешић, Бранислав Остојић и Живојин Станојчић)¹².

У Београду је 23. јануара 2004. године одржан састанак редакторске групе за израду нове верзије *Правописа српскога језика* (Списи 2004: 153–154). Тада се дошло и до предлога одлуке *Одбора* бр. 44 *Прецизирање и оснаживање послова око нове редакције Правописа* а нешто касније и до *Предлога за даљи рад на Правопису* (Брборић 2006: 245–249). Договорен је и публикован *Подсетник за даљи рад на правопису и око њега* у десет тачака у којем се између осталог каже да је „рок за предају готовог рукописа најкасније 30. септембар 2004. године”, да „*Правопис српскога језика* (2004) није нови правопис, него ново издање претходног”.

Тада је између осталог било договорено и ово:

а) да постојећи текст *Правописа* треба растеретити односа према *Правопису српскохрватског језика* из 1960. и према хрватској стандардизацији;

б) да правописна двојства треба свести на најмању могућу меру, посебно она чисто ортографска, с тим што би се требало трудити да остану она решења која *Правопис* (1993) истиче као боља и обично их наводи на првом месту како се укидање двојстава не би доживело као осетнија интервенција у норми;

в) да ваља усагласити терминологију уз поштовање српске правописне традиције;

г) да се не сме одступити од традиционалне концепције правописа;

У документу *Предлог начела за рад на правопису* налазимо и следеће предлоге, констатације и чињенице:

Правопис Матице српске из 1993. потребно је:

а) темељно прерадити,

б) престилизовати,

в) знатно скратити,

г) ослободити га позивања на *Правопис* из 1960. и релација према хрватском стандарду,

д) лишити га непотребних двојстава,

ђ) одељак о транскрипцији ретуширати у детаљима и допунити новим језицима,

е) речник допунити пописом примера, уз одрицање од гнездовног принципа и акцентовати га,

¹² Састав редакторске групе није нужно коментарисати, иако он данас може бити споран, али је намера била, у тренутку именовања, да се тим правописом и ауторски покрије српски језички и културни простор (Србија, Република Српска и Црна Гора).

ж) уколико се редакторској групи учини прикладним, издвојено дати регистар транскрипционе грађе (уз евентуална проширења списка примера именима актуелним за наше време),

з) терминологију уједначити и усагласити је с важећом терминологијом у другим нормативистичким уџбеницима и приручницима (Списи 2004: 155).

„Све ово треба учинити без знатнијих нормативних измена (мада такав карактер имају и ускраћивања двојстава), јер би то пољуљало ионако слабашан ауторитет норме, а то би нас увело и у нове (непотребне и погубне) правописне спорове. Уз све то, или тачније упркос свему томе - ми смо обавезни да у књизи сачувамо све оно што је несумњиво добро” (Списи 2004: 155). Ово је *Одбору за стандардизацију* почетком 2004. године доставио Мато Пижурица као председник *Комисије за праћење и истраживање правописне проблематике*.

У свим одлукама и закључцима истиче се, с правом, и питање терминологије: „да ваља усагласити терминологију уз поштовање српске правописне традиције” и „терминологију уједначити и усагласити је с важећом терминологијом у другим нормативистичким уџбеницима и приручницима.”

Јасно је, дакле, да је потребно и терминологију уједначити и усагласити, али је јасно да су потребне и одређене измене, допуне и нова именовања, која су понекад и озбиљнији захвати. Мислимо да је правописну и интерпункцијску терминологију потребно прво поправити и понегде изменити. Прво је, дакле потребно терминологију утврдити у основном *Правопису* и правописним приручницима, а да се потом са њом ускладе сви други нормативистички приручници и сви уџбеници, било да су у питању нова издања у школи коришћених књига, било да су посредни посве нови уџбеници. Не може се правописна терминологија усклађивати с другим нормативистичким уџбеницима и приручницима, већ обрнуто, уџбеничка и приручничка литература, тј. њена терминологија, када је посредни правопис, ускладиће се с оном у тексту основног *Правописа*. То не сме бити спорно. Редакторска група, поред осталог, имала је задатак да усагласи правописну терминологију поштујући при томе правописну традицију коју баштини српски језик (Брборић 2006: 146).

Из доступних списа *Одбора* може се сазнати да је поглавље о интерпункцији урадио проф. Живојин Станојчић. Он то сматра дефинитивном верзијом уз могућност евентуалних ситнијих, углавном редакторских интервенција. У вези с овим поглављем проф. Мато Пижурица је коментаришао чињеницу да се ради о углавном новом тексту, који нормативно не одступа од важећег правописа. Прибојава се да је терминологија наглашено стручна, скоро специјалистичка (граматичка), али можда таква и мора да буде (Списи 2004: 157). Овај одељак, по нашем сазнању, осим Станојчића и Пижурице, још нико није читао, па се и не може знати каква је судбина интерпункцијске терминологије.

Рад Одбора и Комисије за праћење и истраживање правописне проблематике у последњих годину дана нешто је успорен, а последња седница Комисије одржана је 10. децембра 2004. године. Већ тада се видело да се са овим пројектом касни, па се у записнику са те седнице може наћи и ова реченица: „прихватити предлог Вељка Брборића да се посао око нове редакције *Правописа српског језика* финализује до почетка лета 2005. године”. Ову белешку са седнице је својим потписом оверио председник Комисије проф. М. Пижурица (Списи 2004: 159).

Као што се може видети, година издања новог *Правописа* померена је првобитно са 2004. на 2005. годину, али је сигурно да се ни 2006. године неће појавити најављено, ново, прерађено издање *Правописа српског језика* Матице српске из 1993. (1994) године.

4. Уместо закључка

Будућност правописне па самим тим и интерпункцијске терминологије увелико ће одредити најављени, нови, заправо прерађени правопис. Истина, нисмо сигурни да ли ће се и када појавити, па због несигурне садашњости стрепимо и за неизвесну терминолошку будућност.

Та будућност, бар за сада, у првом реду зависи од најављеног *Правописа*, чији приређивачи знају да су се у последњој деценији двадесетог века на српскохрватском говорном подручју издиференцирала три национална новоштокавска стандарда: српски, хрватски и бошњачки и да је тада *Правопис српскохрватског/хрватско-српског језика* двеју Матица истиснут из употребе. Истина, он је код Хрвата истиснут и знатно раније, али је у три преостале, тада истојезичне републике (Србија, Босна и Херцеговина и Црна Гора) био службени правопис, безмало, до средине последње деценије двадесетог века.

Средином последње деценије двадесетог века Муслимани у бившој Босни и Херцеговини израђују нове језичке и правописне приручнике и под називом *босански језик* стварају самосталну терминологију, чији је један од задатака бежање и од терминолошког заједништва. Истина, Срби и овде и у бившој Босни и Херцеговини истрајавају на називу *бошњачки језик* (само за оне који се сматрају Бошњаци, тј. Муслимани). Хрвати су то урадили већ раније.

Црногорци су, до скоро, барем званично подржавали језичко и терминолошко заједништво. У новим околностима и то може бити спорно.

Све ово јесу разлози да и Срби поново покрену процес утврђивања, па и стандардизације правописне (интерпункцијске) терминологије.

Врло је очигледно да правописна терминологија која се нуди у *Правопису* Матице српске из 1993. није уједначена, неки термини нису уврштени, па и даље остаје недефинисан правописни терминолошки стандард.

Никако не мислимо да је потребно било какво вештачко одвајање од терминологије заступљене код Хрвата и Бошњака, али се мора водити рачуна о српској традицији, јединственим и једноставним решењима. Ваља поћи од корена српске правописне традиције у распону од безмало два века, тј. од Вукове *Писменице*, Белићевог правописног почетка и његовог „утапања” у правописно заједништво, нарочито после 1929. године и *Правописног упутства*.

Интерпункцијска терминологија мора се ослободити дублета и триплета, односно, морају се свести на најмању могућу меру. Сада их има превише а већина их је непотребна.

Основни интерпункцијски термини нису спорни, али број оних термина којима је потребна поправка није мали. Такође, потребно је да се виде најприкладнија решења за оне знаке где се термини нису усталили. Уз то је потребно стандардизовати један број термина за знаке за које још увек немамо адекватне називе.

БИБЛИОГРАФИЈА¹³

Карацић 1814: Вук Стефановић Карацић, *Писменица сербскога језика*, Беч.

Чутурило 1884: Стево Чутурило, *Српски правопис за школску употребу*, Панчево.

Новаковић 1894: Стојан Новаковић, *Српска граматика*, Београд: Државна штампарија.

Петровић 1912: Милан Петровић, *Српска граматика с правописом*, Нови Сад.

Петровић 1914: Милан Петровић, *Српски правопис за средње школе*, Нови Сад.

Белић 1923: Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Правописно упутство 1929: *Правописно упутство за све основне, средње и стручне школе*, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије.

Белић ²1930: Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Ново правописно упутство 1943: Ново правописно упутство српског књижевног језика, Београд: Издавачко и прометно А. Д. Југоисток.

Белић ³1950: Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд: Просвета.

¹³ Литература је, у односу на прошлу годину измењена (Брборић 2004), неке јединице су избрисане, а неке су додате. Исто је, као и ранијих година, дата хронолошким редом, и то прво она која је српска, а после ње остала.

Правопис 1960: *Правопис српскохрватскога књижевног језика са правописним речником* (израдила правописна комисија), Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.

РМС (1967–1976): *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска.

Пецо–Станојчић (ред. и уред.) 1972: Asim Peco i Živojin Stanojčić, (red. i ured.) *Enciklopedijski leksikon „Mozaik znanja“: Srpskohrvatski jezik*, Beograd: Interpres.

Поп. енци. 1976.: Популарна енциклопедија, Београд: БИГЗ.

Пешикан et al. 1989: Митар Пешикан, Мевлида Караџа-Гарић и Мато Пижурица (прир.), *Прилози правопису*, Нови Сад: Матица српска.

Симић 1991: Радоје Симић, *Српскохрватски правопис (нормативистичка испитивања у ортографији и ортоепији)*, Београд: Научна књига.

Пешикан et al. 1993: Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица *Правопис српскога језика*, I. *Правила и њихови односи*, II. *Речник уз правопис*, Нови Сад: Матица српска.

Симић et al. 1993: *Правопис српскога језика са речником*, Београд – Никшић: ЧИП „Штампа” – ИТП „Унирекс”.

Дешић 1994: Милорад Дешић, „Актуелна питања правописа српскога језика”, *Споне*, XXVI/3-4, Никшић, 40–41.

Николић 1994: Мирослав Николић, „Правопис српскога језика, приредили Митар Пешикан, Јован Јерковић и Мато Пижурица”, *Јужнословенски филолог* L, 243–247.

Симић 1994: Радоје Симић, *Правопис српскога језика (нормативистичка и кодиколошка испитивања)*, Београд – Никшић: ИТП „Унирекс” – МХ „Актуел”.

Пешикан 1996: Митар Пешикан, „Правописна норма”, in: *Српски језик на крају века*, Београд: Институт за српски језик САНУ – Службени гласник, 171–179.

Ивић 1998: Павле Ивић, „Из прошлости српског правописа”, in: *К новој писмености*, Београд: Научна књига, 11–15.

Симић 1998 (ред.): *Правописни приручник српскога књижевног језика* (приредила правописна комисија, одговорни редактор Радоје Симић), Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.

Шипка 2000: Милан Шипка, „О српској правописној терминологији”, *Јужнословенски филолог*, LVI/3–4, 1411–1417.

Дешић 2002 ?1994?: Милорад Дешић, *Правопис српског језика. Приручник за школе*, Земун: Нијанса.

Станојчић–Поповић 2002 ?1989?: Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Грамматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Брборић–Дешић 2003: Вељко Брборић и Милорад Дешић; „О стандардизацији правописне терминологије”, in: *Терминолошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика*, Научни састанак слависта у Вукове дане 32/3, Београд, МСЦ, 219–229.

Симић 2003: Радоје Симић, *Српски правопис*, Београд, Јасен.

Брборић 2004: Вељко Брборић, *Правопис српског језика у наставној пракси*, Београд, Филолошки факултет.

Брборић 2004: Вељко Брборић, „Интерпункцијска терминологија од Вука до данас” in: *Терминолошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика*, Научни састанак слависта у Вукове дане 33/3, Београд, МСЦ, 195–206.

Списи 2004: *Списи одбора за стандардизацију српског језика*, приредили Бранислав Брборић, Јован Вуксановић о Радојко Гачевић, Београд, Институт за српски језик.

Брборић 2005: Вељко Брборић, „Неке терминолошке дилеме код српске интерпункције”, in: *Терминолошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика*, Научни састанак слависта у Вукове дане 34/3, Београд, МСЦ, 253–262.

Брборић et al. 2006: Бранислав Брборић, Јован Вуксановић и Радојко Гачевић (приређивачи), *Српски језик у нормативном огледалу*, Београд, Београдска књига.

Babić 1966: Stjepan Babić, *Jezik (školski leksikon)*, Zagreb: Panorama.

Simeon 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I–II*, Zagreb: Školska knjiga.

Anić–Silić 1986: Vladimir Anić–Josip Silić, *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Sveučilišna naklada „Liber” – Školska knjiga.

Kristal 1995: Dejvid Kristal, *Kembrička enciklopedija jezika*, Beograd: Nolit.

Babić et al. 1996: Stjepan Babić, Božidar Finka, Milan Moguš, *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga.

Halilović 1996: Senahid Halilović, *Pravopis bosanskoga jezika*, Sarajevo: Preporod.

Kristal 1998: Dejvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Beograd: Nolit.

DIE ZUKUNFT DER TERMINOLOGIE DER
SERBISCHEN INTERPUNKTION

Zusammenfassung

Hier wird die Vergangenheit, die Gegenwart und die Zukunft der serbischen Rechtschreib-, bzw. Interpunktionsterminologie behandelt. Es ist nämlich wichtig die Lösungen der Vergangenheit und der Gegenwart anzuschauen, weil dies helfen wird, die Terminologie der serbischen Interpunktion der Zukunft ordentlicher und mit weniger schlechterer Lösungen zu gestalten. Diese Arbeit gibt außerdem auch eine Liste der wichtigen Titel der Fachliteratur auf diesem Gebiet, die für weitere fachliche Auseinandersetzungen notwendig ist.

Schlüsselwörter: Rechtschreibung, Terminologie der Rechtschreibung, Interpunktion, Begriffe der Interpunktion.

Veljko Brborić

Небојша Маринковић
Београд

УТИЦАЈ ГРАМАТИКЕ НА ДЕФИНИСАЊЕ КОМПЕТЕНЦИЈЕ

САЖЕТАК: Рад се бави развојем појма граматике и променом његове дефиниције у вези са променом обима и садржаја тог појма. Паралелно се говори о појмовима компетенције који полако преузимају делове дефиниција нових појмова граматике и тако се делимично преклапају.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: нормативна, дескриптивна, структурална граматика; граматичка компетенција, лингвистичка компетенција, комуникативна компетенција и компетентност у дискурсу.

Језик има обрасце и правила која се користе да би се помоћу њих пренела значења; нека од њих чине његову граматiku. Значајан део граматике многих језика је ред речи. Други део граматике се састоји од описа промена граматичког облика речи, што је у неким језицима од великог значаја, а у другим од мањег. Многи лингвисти сматрају знање граматике средишном облашћу језичког знања око кога се окрећу изговор и лексика. Колико год значајне биле по себи, друге области језика су, ипак, међусобно повезане кроз граматiku. Граматiku, стога, често називају рачунарским системом који повезује звук и значење, системом једноставним по себи, али без кога се не може. Граматика је најособенији аспект језика и има карактеристике које се не појављују у другим појавама ускладиштеним у нашој меморији и наравно, не могу се наћи у језицима других врста. Те карактеристике се, по лингвистима, али не и према свим психолозима, уче на начин другачији од било чега другог што људи уче. У учењу страног језика учење граматике јесте на изванредан начин најлакше, јер је она високо систематизирана, а резултати тог учења су обично највидљивији у говору. То је један од разлога што се у последњој четвртини прошлог века истраживања у области усвајања страног језика концентрисају на граматiku.

Граматикуе

Један добро познат тип граматичких уџбеника и приручника састоји се из правила и постулата које налазимо неретко и по писмима читалаца који

оштро критикују непоштовање тих правила у новинским чланцима. То је *нормативна* или *прескриптивна* граматика. Она прописује како мора да се пише или говори. Неки граматичари су већ одустали од ове врсте граматике јер свој посао виде као описивање језичких правила каква јесу, као што нам физичари говоре какви су закони физике. Језик је на толико много начина везан са људском егзистенцијом да је лако пронаћи разлоге зашто су неки облици бољи од других, али је то засновано често на неким неграматичним критеријумима као што су питања друштвеног положаја. Први задатак граматичара би био да одлучи шта заправо људи говоре, а потом да у сарадњи са другим лингвистима донесе одлуку шта би било боље да се говори и које облике треба заменити. Овај тип граматике је врло битан за учење страног језика. Још од шездесетих година се сматра да треба предавати језик онакав какав јесте, а не какав би морао да буде. Страни студенти би требало да говоре исту врсту језика као и изворни говорници, а не неку вештачку форму коју од изворних говорника нико и не користи. Најјаче упориште оваквих граматика данас остаје у компјутерским програмима и процесорима језика. Будући да српски језик није толико раслојен као неки други европски језици, наше граматике у приличној мери прате развој говорног језика.

Други вид граматике тиче се врста речи. Кажемо, на пример, да именице означавају лице, места и ствари. Анализа реченице подразумева означавање њених делова различитим терминима уз давање правила којима се објашњава како их слагати. Оваква врста граматике се често зове и *традиционална* граматика. Она граматике модерних језика повезује са грамама класичних језика. Идеја о деловима говора је врло значајна, али се у обзир морају узети и други битни елементи. Многе методе учења страног језика користе усавршене облике традиционалне граматике. Тако се у тим методама дају различита правила, одступања и изузеци за формирање множине именица. Ово подразумева да студенти знају шта је множина, односно да је ова категорија језичка универзалија. Но многи језици, као нпр. кинески, немају множинске облике за именице, а понеки уз једнину и множину имају и дуал. С друге стране, од највеће је важности за формирање реченице конгруенција предиката са субјектом у категорији броја, што се у многим уџбеницима пренебрегава у описном делу лекције, мада вежбања која следе подразумевају знање те конгруенције. Сви уџбеници српског језика као страног користе термине типа *придев* или *присвојни придев*, иако ни сви студенти из Европе више немају такву традиционалну граматичку терминологију. Студенти који долазе из земаља као што су Јапан или Кореја имају школске граматике потпуно различите од европских базираних на латинској терминологији.

Настава страног језика користи и *структуралну* граматику засновану на идеји фразних структура која показује како неке речи чине заједно неке реченице док друге то не могу. Типичан начин приказивања фразних структура је помоћу дијаграма који показују како се од речи граде фразе, а од

фраза реченице. Табеле са елементима који се могу замењивати користе се у настави страних језика више од пола столећа. Кроз константну граматичку структуру студенти замењују елементе формирајући на тај начин различите реченице. Ове се табеле и данас користе у различитим методама, мада више као графичке илустрације граматичких поглавља, а мање као наставне вежбе.

Компетенције

Истраживања у усвајању страног језика ослањају се на једно друго значење појма граматике, на знање о језику које говорник поседује у свом уму, а које се често назива *лингвистичком* или *граматичком компетенцијом*. Сви говорници знају граматику свог матерњег језика у овом значењу тог појма иако је нису сви и учили. Изворни говорници знају да ли је нека реченица погрешна или не без загледања у граматике, а има и многих примера у којима савремене описне граматике не би биле од велике помоћи студентима страног језика. Изворни говорник зна језички систем. Она или он не мора бити у стању да га експлицитно објасни, реч је о имплицитном знању. Па ипак, ни једна реченица српског језика не би могла бити изговорена без познавања језичког система српског језика у том смислу. То је потпуно друга врста знања од способности да се опише реченица коју је говорник исказао у граматичким терминима. То могу само они који су учили граматику. Слично се може видети и у неким вежбањима која неки пут могу збунити студенте страног језика, као нпр. да опишу неку свакодневну радњу. Сви то знају, али не могу одмах сви вербализовати то знање. Један је тип знања који поседујемо и о коме можемо да разговарамо свесно, а други је далеко од свесног. Дефиниција граматике као знања третира је као нешто несвесно ускладиштено у нашој меморији, а назива се *компетенцијом изворног говорника*. Сврха графичког приказивања фразних структура реченица, система и правила је пре свега да опишу језичку компетенцију у нашој меморији.

Једна од великих дилема у учењу страног језика у вези је са природом односа *свесне* и *несвесне* граматике, и како се то може употребити у настави страног језика. Уз *граматичку компетенцију* изворни говорници поседују и знање о употреби језика. Од стране оних који друштвене функције језика сматрају најбитнијим то се назива *комуникативном компетенцијом*. Они даље сматрају да није битно само знање језика већ и знање како га прикладно употребити у активностима у којима се узима учешће (жалбе, дискује, убеђивање, писање писама), Дел Хајмс (1972). Неки сматрају да језик има улогу и у приватном, а не само у друштвеном животу. Тако општији појам *прагматичка компетенција* покрива све могуће употребе језика не свдећи га само на комуникацију (молитве, тужбе, дневници), Чомски (1986).

Грамматичка компетенција се састоји од комбинација више компонента: *лингвистичка* – познавање и способност да се употребе фонетски, лексички, морфолошки и текстуални модели језичког система; *дискурзивна* – познавање и употреба различитих типова дискурса и њиховог функционисања у оквиру задатих параметара и ситуацијама у комуникацији у којој су изговорени и схваћени; *референцијална* – познавање ствари у свету као и њихових односа; *социокултурна* – познавање и правилна употреба језика према друштвеним правилима и нормама уобраћању са појединцима и институцијама, познавање културне историје и односа међу друштвеним чиниоцима. Ове компоненте, чини се, увек учествују, али на различитим нивоима, у актуализацији *комуникативне компетенције* у производњи и разумевању дискурса. Можемо претпоставити да како у матерњем језику, тако и у страном постоји феномен компензације међу овим компонентама уколико изостане нека од њих. Ови феномени, као део индивидуалног учешћа у производњи и разумевању дискурса као и у сопственом схватању света, истичу стратегије појединца у дискурсу, што значи да је овде реч о *индивидуалној стратегији комуникације*.

Свако почиње у детињству, а заправо никад не престаје да учи да комуницира и како да одговори на комуницирање других особа. Неки су у комуникацији бољи од других, али сваки нормалан човек научи да комуницира путем језика, укључујући систем гестова и сигнала. У процесу комуникације сваки говорник прилагођава начин свога говора или писања ситуацији у којој се налази и намери која га мотивише као и другима између себе и онога коме се обраћа. Неки начини говора су прикладни за комуникацију са блиским особама, други су адекватнији за комуникацију са не тако блиским; неки начини изражавања биће схваћени као исказивање учтивости, а други као исказивање нестрпљења, грубости и љутње. Широко поље језичке употребе може се класификовати у много различитих категорија повезаних са ситуацијом и наменом комуникације. За оног који учи страни језик често може бити значајније да достигне ову врсту *комуникативне компетенције* од тога да постигне формалну језичку коректност. Учење употребе језика тако укључује више од усвајања граматике, речника и исправног изговора. То подразумева компетентност у прилагођавању језика ситуацијама, учесницима у њој и основној намери. Обрнуто, али подједнако важно, то подразумева компетентност да се разумеју и други саговорници у потпуности. Када користимо матерњи језик, већина нас је мало свесна како мењамо језик и понашање како би се уклопили у ситуацију. То што знамо научили смо несвесно упијајући моделе око нас или недовољно свесно када смо добијали одређене одговоре (фидбек) који су нам говорили о томе шта смо добро, а шта нисмо урадили. У савременом свету у многим случајевима саобраћање међу људима је сада много значајније од академски правилне употребе језика. За оног који учи страни језик је битно да буде способан да влада страним језиком тако да му то омогући да се изрази у говорној

или писаној форми у многим различитим контекстима (Хач 1996). Креирање програма наставе страног језика се све више усредсређује на комбиновање техника учења традиционално неопходних аспеката језика, граматике, речника и изговора, али се све већа пажња усмерава ка употреби језика. Тако ти циљеви иду даље од ситуационог предавања језика које представља покушај контекстуализације граматичких структура, мада је још увек примарни циљ тог учења усвајање језичких форми по себи које одређују граматичка правила. Тако се сада инсистира на потреби одабира редоследа онога што се учи, са становишта комуникативних потреба ученика, које постају циљ оних који обезбеђују наставне материјале.

Комуникација

Грајс (1975) је утврдио да комуникација не може истински функционисати уколико се учесници у њој не придржавају четири правила за сарадњу (релевантност, потпуност, количина, јасност). Он је ова правила назвао максимама или аксиомама. Прво правило сарадње у комуникацији је да се буде релевантан. Сваки саговорник мора релевантно доприносити теми. Поруче не могу бити насумичне, већ се морају односити на нешто о чему је већ говорено. У писању, постоји углавном само једна особа која пише текст, трудећи се да информације смести у одређене делове текста тако да ти делови који су међусобно повезани буду на једном месту. Ако се жели рећи или написати нешто што није релевантно за тему, користе се различити посебни знаци или говорни чинови који указују на промену теме, фокуса, на дигресију и слично. Друго правило се односи на истинитост. Истина се не говори увек, али се сматра да учесници у комуникацији говоре оно за шта мисле да је истинито. Када избегавамо истину, користимо специјалну интонацију за циничне или саркастичне реплике, за задиркивање или поигравање. Онима који уче страни језик није увек лако да препознају маркираност исказа који не задовољавају овај Грајсов аксиом. Ироничност, шала и претеривање тако могу бити врло тешки за учење страног језика. Треће правило о количини може такође представљати велику тешкоћу. Оно гласи: у конверзацији свако мора да има свој равноправни удео у њој. У писању, неки су преопширни, а други су исувише сажети. Тешко је проценити тачно колико од читаоца можемо очекивати да закључи читајући између редова или да нешто докучи читавајући своје идеје. Правило захтева да се буде релативно кратак, али не толико да би се створио шум у поруци. На крају се захтева јасност. Треба избегавати двозначност и херметичност. Поруче могу бити изграђене поштујући известан редослед. У овом правилу нагласак је не само на разумљивости већ и на јасноћи поруке. Сва четири Грајсова аксиома су битна за ефективну комуникацију и дају нам посредно дефиницију комуникативне компетенције. Владати начином (правило о јасности), квалитетом (правила о релевантности и истинитости) и квантитетом (пра-

вило о неопходној и довољној количини) исказа су важни за комуникацију како би она несметано текла међу саговорницима који сарађују.

Комуникативна компетенција

Литлвуд (1990) сажима четири широке области способности које сачињавају *комуникативну компетенцију* појединца и које би морале бити усвојене током наставе страног језика. Он их даје из перспективе говорника:

1. студент мора усвојити највиши могући степен језичке, лингвистичке компетенције. Другим речима мора развити вештину владањем и манипулисањем језичким системом до тачке када ће га користити спонтано, а у исто време и флексибилно како би изразио поруку коју жели да саопшти.

2. студент мора разликовати делове говора које је учио на курсу или из уџбеника док је стицао језичку компетенцију од комуникативних функција који они могу имати. Категорије научене као део лингвистичког система морају бити схваћене и као део комуникативног система.

3. студент мора да развије вештине и стратегије употребе језика, да саопшти значења што је више јасније у конкретним ситуацијама. Мора да научи да користи одговоре саговорника (фидбек) да би просудио о сопственом успеху и ако је потребно да исправи грешку користећи различита језичка средства.

4. студент мора бити свестан и друштвеног значења језичких облика. Од њега ће ово изискивати способност да варира своје исказе у складу са различитим социјалним окружењем и околностима, мада ће многи од студената радије користити увек само општеприхваћене облике како би избегли непријатне ситуације, увреде и сл. употребом неадекватних исказа и говорних чинова.

Граматика и компетенција

Како се термин *компетенција* ширио и како су нове компетенције улазиле у дефиницију *комуникативне компетенције*, *компетенције у комуникацији*, тако су се и појављивали нови погледи на граматику. Спојити два термина: граматика и комуникативни приступ значи решити проблем компатибилности ова два појма. За заступнике структуралног садржаја наставних метода ова два појма су инкомпатибилна. јер се у програму комуникативног типа граматичке чињенице приказују насумично, те стога не могу бити усвојене од стране студента коме је неопходно претставити граматичке јединице једне за другима, што га чини сигурним у стицању знања о тим јединицама. Они су их видели, знају тачно где се налазе у уџбенику, и кроз која вежбања су их научили. Тако се стигло до термина семантичке граматике. С обзиром да комуникативни приступ није компатибилан са било којим описом језика, пошло се од основне премисе да је комуникација разме-

на значења. Тако је граматика схваћена као преносилац значења у истом смислу као и лексика и тиме је проширено схватање садржине појма граматике. Садржај делова другог европског прага знања који је седамдесетих година 20. века урађен за француски као страни језик, а који се зову „Општи појмови” и „Граматика” заправо су семантички преводи елаборираних граматичких спискова (Куртијон, 1989). Ово је радикално променило схватање појма граматике. Једно је усвајање гледишта које полази од облика и затим додаје вредности које облици могу имати, а друго је одлучивање да облик који се предаје буде од почетка везан за неко значење, јер је тај облик био представљен у свом семантичком контексту. У првом случају се говори о *семазиолошкој граматизи*, која иде од облика ка значењу, а у другом о *ономазиолошкој граматизи*, која од значења иде ка облику. Студентима страног језика је потребна оваква граматика. Иако је минималан број оваквих ономазиолошких граматика, сваки студент страног језика на почетку има жељу за комуникацијом коју мора исказати помоћу облика који кореспондирају са ситуацијом. Он се налази у ономазиолошкој ситуацији, што значи да није неопходно морао бити у семазиолошкој ситуацији да би открио, декодирао значење. То може успорити усвајање граматичких значења и често одвући студента на погрешан пут. Уколико ономазиолошки приступ није употребљен у првим тренуцима усвајања страног језика, студент ће почети да избегава да употребљава речи којима прецизно не зна значење или ће, што је још горе, почети да аналогно преноси граматичке облике из свог матерњег језика који немају иста већ само аналогна значења.

Дискурс: граматика или компетенција

Последња екстензија појма граматике јавља се у настави страних језика крајем 20. века када се, поред комуникативног приступа почиње да говори о анализи конверзације или опису дискурса, о разумевању написаног. Сада се граматика у настави страног језика назива *граматиком текста* (Муарон, 1989). Ова граматика укључује појмове анафоре и катафоре (лексичке и граматичке), логичке и реторичке артикулаторе, темпоралне и прагматичке конекторе, тему и рему. Ова граматика више није повезана са граматиком реченице, а дефинисана је као граматика која служи да би се означили и описали положаји мрежа организације на површини текста или дијалога како би се указало на кохезију онога што разумемо или читамо или на кохезију онога што исказујемо. Мада многи лингвисти не мисле да се језик може описивати оваквом граматиком, јер анализа дискурса не чини кохерентни скуп лингвистичких теорија, већина их се слаже да појам *комуникативне компетенције*, или *компетенције у дискурсу* остаје главним појмом у дидактици страног језика. Анализа дискурса и лингвистички концепти који је сачињавају доводе у први план нови систем правила језичке продукције који је утемељен у условима производње дискурса, а не у стега-

ма тврдог језичког језгра. Ова правила се називају *комуникативном компетенцијом* или *компетенцијом у дискурсу* и разликују се од правила граматике једног језика која се анализирају и уче у настави страног језика у оквиру реченице (Беако 1989).

Вилкинс (1976) даје опис праве *комуникативне компетенције* код студента који учи страни језик и на тај начин артикулише циљеве наставе страног језика. Он издваја три домена у којима се у страном језику мора постићи компетенција: исказивање одређених комуникативних функција, преузетих из Остинове и Серлове типологије говорних чинова; исказивање модалитета дефинисаног као говорников став у вези са оним што говори, који је инкорпориран у оно што говори и изражавање семантичко-граматичких категорија (локализација, квантификација, деикса) као оквир свих сагледавања догађаја, процеса, стања и апстракције које су реализоване путем различитих граматичких средстава у различитим језицима.

Однос дефиниције и дивизије појма граматике се битно мења увођењем нових лингвистичких концепта. Дефиниција компетенције, са друге стране, никада није била једнообразна, већ је у себи укључивала дивизије и кодивизије овог појма, што значи да се увек говорило о различитим типовима компетенције. Нови приступи и методи у настави страних језика изискују нове садржаје појма граматике, а они се не проширују само под утицајем дидактике већ и под утицајем нових лингвистичких дисциплина.

ПРЕГЛЕД МЕТОДА И ПРИСТУПА

Метода или приступ	Језичка (лингвистичка) теорија	Теорија учења	Циљеви (компетенције)	Програм
граматичко-преводни	Језик је граматичка структура	Минуциозном анализом текста на страном језику, се најбоље учи тај језик	Овладавање превођењем и разумевање књижевних текстова	Писмена вежбања, разумевање штива и писање састава на основу прочитаног
Директан метод	Језик је средство комуникације	Језик се учи у контакту са његовим изворним говорницима	Учествовање ученика, говор и слушање страног језика у свакодневним практичним ситуацијама	Не користи се матерњи језик, ученик се подстиче да мисли на страном, а не да преводи са и на матерњи језик
Ситуационо учење	Језик је скуп структура које су повезане са ситуацијама	Памћење и стицање навика	Стећи практичне способности у четири основне вештине. Аутоматска и прецизна контрола над основним реченичним обрасцима. Усмено изражавање је важније од писменог	Списак структура и речи поређан по граматичкој тежини
Аудиолингвал на	Језик је систем хијерархијски уређених структура којима владају правила	Процес стицања навика и знања ефикаснији је ако се прво учи усмено изражавање, а онда писмено, прво аналогјама а потом анализом	Знање свакодневне конверзације, правилан изговор језика, постићи знање као код изворног говорника	Поступно урађен програм из фонетике, морфологије, синтаксе и контрастивне анализе
Комуникативни приступ	Језик је систем за исказивање значења, а његова основна функција је комуникација и интеракција	Укључивање у реалну комуникацију, извршавање смислених задатака, употреба језика који подстиче ученика да побољшава своје учење	Циљеви одсликавају потребе ученика, укључујући и функционалне способности и лингвистичке циљеве	Укључује: структуре, функције, појмове, теме и задатке. Подешен према потребама ученика.
Тотални физички одговор	У основи структуралистички, базиран на граматички	Учење страног и усвајање матерњег језика су идентични процеси. Разумевање пре продукције је усађено кроз извођење радњи (функције десне стране мозга).	Стицање способности у усменом изражавању да би ученици могли да комуницирају без инхибиције, а разумљиво за изворног говорника	Базиран на реченицама, садржи граматичке и лексичке критеријуме, акценат је на значењима а не на облицима.

Ћутљиви начин	Сваки језик је састављен од елемената који му дају јединствени ритам и дух. Функционални речник и основна структура су кључ за дух језика.	Учење L2 је фундаментално другачије од усвајања L1. Учење страног језика је интелектуални когнитивни процес. Предајући се музици језика прво се стиче свест о њему, а затим се креће у активне пробе.	Постизање компетенције блиске изворном говорнику, исправан изговор, основна знања из граматике. Ученик учи како се учи језик.	У основи лекција су граматичке јединице и одговарајући речник који се уводе по нивоима њихове тежине.
Природни приступ	Суштина језика је значење. Лексика, а не граматика је центар језика.	Два начина усвајања страног језика: природни, подсвесни процес и учење, свесни процес. Учењем се не усваја језик.	За почетнике и оне са средњим знањем даје основне комуникативне способности. Основне способности за комуникацију и стицање академских способности учења (усмених и писаних).	Базиран на избору комуникативних активности и тема одабраних према потребама ученика.
Учење језика у заједници	Језик је више од средства за комуникацију. Укључује целу личност, културу, и образовни, развојни процес.	Учење укључује целу личност. То је друштвени процес развоја од зависности на дечијем нивоу ка самоконтроли и независности.	Нема посебан циљ, компетенција близу оне изворног говорника.	Нема посебног програма. Курс је тематски, а ученици дају теме. Произилази из норме ученика и реформулације професора.
сугестопедија	Конвенционална, иако се препоручује меморисање целокупног текста.	Учење се јавља кроз сугестију када су ученици у потпуно опуштеном стању, које се најбоље постиже барокном музиком.	Брзо стицање конверзацијске компетенције. Од ученика се захтева да научи листе лексичких парова, иако је циљ разумевање, а не памћење.	Курс од десет лекција садржи дијалоге од 1200 речи поређане по тежини речника и граматике.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Беако 1989: Jean-Claude Beacco, "Un rendez-vous manqué? Théories du discours et grammaire en didactique", *Le français dans le monde*, février-mars, Paris, 138-146.

Вилкинс 1976: David Wilkins, *Notional Syllabuses*, London: Oxford University Press.

Грајс 1975: H.P. Grice, "Logic and Conversation", in: P. Cole and J. Morgan (eds), *Syntax and Semantics*, vol. III, New York: Academic Press, 41-58.

Куртијон 1989: Jeanine Courtilon, "La grammaire semantique et l' approche communicative", *Le français dans le monde*, février-mars, Paris, 113-122.

Лилтвуд 1990: William Littlewood, *Communicative Language Teaching*, Cambridge: Cambridge University Press.

Муарон 1989: Sophie Moirand, "La mise en texte. Une approche communicative dans la formation des enseignants", *Le français dans le monde*, février-mars, Paris, 113-122.

Хајмс 1972: Del Hymes, "Competence and Performance in Linguistic Theory", in: R. Huxley and E. Ingram (eds), *Language Acquisition: Models and Methods*, New York: Academic Press.

Хач 1996: Evelyn Hatch, *Discourse and Language Education*, Cambridge: Cambridge University Press.

Чомски 1986: Noam Chomsky, *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use*, New York: Praeger.

THE DEFINITION OF GRAMMAR AND COMPETENCES

Summary

The paper explores the expansion of the notions of grammar and competence. The paper deals with possibilities of combining notions of communicative approach and grammar as well as with definitions of the notions like semantic grammar, grammar of the text, communicative competence, linguistic competence and competence in discourse. The paper reveals different opinions of possibilities to define these notions and whether they can be described. Modern approaches in second language acquisition are searching for the new content of the old notion of grammar.

Nebojša Marinković

Драгана Вељковић Станковић
(Београд)

О ТЕРМИНИМА У ОБЛАСТИ ТЕСТИРАЊА ЗНАЊА ИЗ МАТЕРЊЕГ ЈЕЗИКА

САЖЕТАК: У раду се говори о терминима који се користе у тестирању знања из српског језика и разматра проблем преклапања појмовних поља изузетно фреквентних термина: задатак, питање и захтев / ајтем.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: тестирање, тест, поузданост / релијабилност, ваљаност / валидност, ваљаност садржаја, задатак, питање, захтев / ајтем, одређивање тежине теста, индекс дискриминације, ајтем-тест (АТ) корелација.

1. Увод

1. Педагошка граматика, као субординирана област едукативне лингвистике, обухвата наставу матерњег језика, чији је основни задатак усвајање знања из језика и развијање способности његове правилне примене. Утврђивање степена усвојености знања из свих области језика врши се усмено и писмено, а у писменим проверама најчешће се примењују различите врсте тестова. Због раширености и значаја оваквог начина провере и вредновања успеха ученика, важно је размотрити неке од најфреквентнијих термина који се користе у тестирању знања из матерњег језика. Значајан број термина везаних за тестирање у настави српског језика настао је захваљујући брзом развоју и примени тестова у настави страног језика (L2), што је каткад условљавало некритичко преузимање терминолошког апарата из ове области образовне лингвистике.

2. У области тестирања неке терминолошке позајмљенице, посебно оне које су подесне и прихватљиве, а у нашој литератури одомаћене, ваља стандардизовати (нпр. *класификациони, дијагностички, прогностички* тест и сл.). Разуме се, увек када је то могуће, првенство дајемо терминима и називима на матерњем језику; међутим, има и таквих термина који се у научној литератури већ одавно употребљавају, а које је веома тешко, понекад и немогуће адекватно превести, јер би такав термин био или предуг, или најасан и неподесан (нпр. такав је случај с терминима *дискриминативност, батерија тестова, ајтем-тест корелација* и сл.). Има и термина које није пожељно преводити, нпр. *дистрактор* (назив 'ометач' или сл. био би не-

примерен, мада битна функција овог ајтема јесте да – успешно „имитирајући”, тј. личећи на тачан одговор – *омета* лако решавање задатка вишечлавног избора; уп. multiple choice item, distractor, MGLTT: 153;143).

3. Полазимо од општег појма *тестирање у настави матерњег језика*, који обухвата: а) коришћење писмених и усмених тестова¹ (у настави) са циљем вредновања степена усвојености знања из језика (без обзира на то да ли испуњавају битне услове које треба да задовољи један поуздан, ваљан и објективан тест); б) проучавање теорије и праксе, тј. примене тестова; в) развој, усвршавање и вредновање тестова (Richards et al. ²1992: 377). Тако се, по правилу, термином *тест* обухватају две врсте тестова – *стандардизовани* и *нестандардизовани* тестови. Стандардизовани тестови често се називају *правим тестовима*, мада овај термин није најсрећнији, јер не постоје „неправи” тестови, већ само тестови с мањом или већом поузданошћу, ваљаношћу, осетљивошћу, са позитивном или негативном дискриминативношћу и сл. Дакле, стандардизовање термина којима се у настави српског језика обележавају тестови захтева прихватање одређених критеријума поделе и познавање битних карактеристика тестова.²

3.1. Када се говори о најбитнијим узусима које ваљан тест треба да испуни, незаобилазни су термини *ваљаност / валидност (validity)*, *поузданост / релијабилност (reliability)*, *објективност, осетљивост, дискриминативност, практичност и економичност* (Димитријевић 1976: 50). У овом раду бавимо се диференцијацијом термина *задатак, питање и захтев / ајтем*; предлажемо и образлажемо потребу за увођењем домаћих термина за обележавање појмова и појава у оквиру истог појмовног система (нпр. *одређивање тежине теста, вредност тежине теста, комплексан захтев / задатак* и др.); укратко размотримо однос *поузданости* и *ваљаности* теста и указујемо на значај који за успешно писање, профилисање и примену тестова имају *ваљаности садржаја, интерна конзистенција поузданости, вредност тежине захтева, индекс дискриминације и ајтем-тест корелација*.

¹ У овом раду разматрају се само тестови који се решавају писмено, тј. тестови типа „папир-оловка”, а усмене тестове спомињемо само када је неопходно поређењем истаћи нека битна својства писмених тестова (исп. Димитријевић 1976: 42; Дешић 1997).

² Стандардизацији термина за обележавање појединих врста тестова ваљало би посветити посебан рад; зато наводимо само основну поделу тестова, не упуштајући се у њихове посебне карактеристике. Уобичајена је следећа подела тестова: према начину решавања (*писмени, усмени*), према доступности јавности (*отворени и затворени*), мерним карактеристикама (*стандардизован, нестандардизован, тј. тест наставника*), према циљу тестирања (*тест достигнућа, класификациони, дијагностички, прогностички тест*), према временском ограничењу (*тест брзине, тест снаге / нивоа*) (исп. Димитријевић 1976: 42-43).

2. О терминима задатак, питање и ајтем / захтев теста

1. С обзиром на то да се тестови већ одавно примењују безмало у свим наукама, али и у многим доменима свакодневног живота, разуме се, с различитим циљевима, Т. МсНамага с правом истиче да је „тестирање [постало] универзална одлика друштвеног живота” (McNamara 2000: 3). Извесно да је прожетост свих делања савременог човека различитим облицима тестирања допринела фамилијарном односу према тестовима и тестирању, те посредно утицала на непримерено уске или прекомерно широке дефиниције оба појма, које се неретко приближавају лексичким дефиницијама (у РМС читамо: **тѐст а. метода, поступак испитивања у медицини, хемији и др. наукама који служи за утврђивање неког својства, стања и сл. б. низ задатака према чијем се решењу утврђује ниво знања, односно степен интелигенције, област интересовања и сл. испитиваног кандидата; облик писмене анкете; **тестирати**¹ сврш. и несврш. (из)вршити испитивање, проверити, проверавати тѐстом; подвукла Д.В.С.). Дефинисање теста по интензији нужно је оптерећено проблемом неспецификованости дефинијендума, јер увек треба знати којој тематској области одређени појам припада. Уопштено узевши, *тестом* сматрамо „сваки поступак испитивања који служи за утврђивање неког својства, стања и сл.”. Када су у питању тестови који се примењују у оквиру наставе језика, било да је реч о тестирању знања из матерњег или страног језика, појам је неминовно омеђен доменом примене, специфичним карактеристикама и сврхом теста, што утиче на сужавање појмовног поља. Имајући у виду опште особености и многе врсте „језичких” тестова (исп. Димитријевић 1976: 42–56), у области едукативне лингвистике најшира дефиниција *теста* подразумева скуп специфично профилисаних, за одређену сврху и популацију одабраних задатака намењених решавању са циљем провере знања из матерњег или страног језика.**

1.2. У колоквијалном језику, али и у многим дефиницијама наведеним у стручној литератури, *тест* се често изједначава с *тестирањем* (уп. Richards et al. ²1992: 377; MGLTT 1998: 166), што не можемо сматрати прихватљивим, јер тестирање је, као што је истакнуто, *процес* примене, вредновања и унапређивања тестова, док је *тест средство* реализације овог процеса, које, због великог броја различитих типова тестова, није могуће дефинисати по екстензији. Како наведена дефиниција теста указује на партитиван однос појмова *тест* и *задатак*, а свакодневна употреба десигната *задатак*, као и тумачење његовог обухвата у уско специјализованим речницима веома често варира (исп. *task*, MGLTT 1998; Richards et al. ²1992: 373), остављајући простор за успостављање непримерених значењских релација, сматрамо да је важно утврдити екстензију појма *задатак* и указати на врсте хијерархијских односа какви постоје у оквиру интегралних елемената теста.

2. Питање шта сматрамо најмањим елементима теста на први поглед не разликује се много од питања од чега је одређени тест састављен. Одго-

вори су међусобно повезани и тичу се суперординаности, односно субординаности елемената теста, као интегративних и/или координираних чинилаца обухватног појма. Запажамо, међутим, да се друго питање – у вези са саставом теста – поставља чешће и у различитим формама. Ученици, наставници, па и сами састављачи тестова и тестатори неретко питају: *Колико питања има тест? Која су питања била најтежа? Од колико задатака је тест састављен?* и сл. За разлику од претходних, знатно ређе чујемо питања *Колико захтева има овај тест? Колико овај задатак има захтева? Не чини ли Вам се да овај задатак има превише захтева?* и сл. У свим случајевима реч је о посебним, а никако о идентичним елементима теста.

2.1. На питање у вези са бројем задатака које један тест садржи много је лакше одговорити неголи на питање које се тиче укупног броја захтева. Ово је и разумљиво јер безмало сви – без обзира на то јесу ли упућени у терминологију која се тиче тестирања – умеју добро да разликују задатке теста (они су обично нумерисани и графички одељени), док је за уочавање и пребројавање захтева неопходна детаљнија анализа теста и сваког појединог задатка. Упркос настојању да се успостави јасна дистинкција између значења наведених термина, није редак случај да се термини *задатак*, *питање* и *захтев (ајтем)*, чак и у научној литератури, јављају напоредо, као синоними, тачније – као квазисиноними.

1.2.1. На успостављање квазисинонимичних односа међу терминима *задатак*, *питање* и *захтев / ајтем* свакако је утицала чињеница да екстензије њима именованих појмова каткад уистину могу бити исте, или приближно исте. На пример, један задатак може бити састављен од само једног захтева (*ајтема*) (задатак = захтев), а текстована база задатка може имати упитну форму (задатак ≈ питање). Међутим, поменуте релације нису константне, јављају се спорадично и зато не смеју бити генерализоване. Понекад их је – на основу контекста – могуће успешно диференцирати, али разлике често остају замагљене, а најчешћи узрок јесте непознавање интензије и обухвата појма означеног термином *ајтем*. Због тога сматрамо да стандардизацији треба да претходи тачно одређивање екстензије свих трију појмова именованих наведеним терминима, и то полазећи од надређеног појма *задатак*.

1.3. Чак и они којима су добро позната значења и обухвати ових трију термина као најчешће квазисинонимне парове осећају, па и употребљавају, термине *питање* и *задатак*, *задатак* и *захтев (ајтем)*, *захтев* и *питање*. Ово је неоправдано јер, као што ћемо показати, међу појединим од наведених „парова” постоји хијерархијски (партитивни) однос (нпр. задатак : ајтем), који се оваквом употребом игнорише. Стога поједине дефиниције нису потпуне ни акуратне ако су циркуларне, или уколико указују на околишну једнакост опсега појединих појмова (нпр.: „**test item** a question of element in a test which requires an answer or response”, Richards et al. ²1992: 377); такође није прихватљив дефинијенс којим се један појам (питање) некритички изједначава са друга два појма (задатком и ајтемом), указујући

на њихова спорадична и необавезна значењска преклапања (нпр.: „**question** Sometimes used to refer to a **test task** or **item**”, MGLTT 1998: 158; истакла Д.В.С.).

1.3.1. Наведене дефиниције само указују на могуће, а не и на сталне односе појмовних поља ових трију термина. Овако схваћена изједначавања и произвољне замене термина не могу опстати из следећих разлога: 1) задатак не садржи увек само један захтев / ајтем; 2) питање никад није еквивалент задатка, већ је оно његов необавезан део (однос између питања и ајтема је координиран, а оба су субординирана појму задатак); 3) наглашавањем да се питање „*понекад* односи на задатак теста или ајтем” један од координираних појмова (*питање*) неоправдано се доводи у лабаву везу с обухватним појмом (*задатак*) (питање = ајтем : ↗ задатак); 4) за разлику од питања, које је увек непосредно везано за конкретан задатак и примере наведене у њему, постоје врсте ајтема које се могу сматрати самосталнима, али има и таквих чија је специфична карактеристика могућност укључивања у два теста или у више њих (уп. *discrete item*, *anchor item* MGLTT 1998: 135, 142).

2. Очито је да се и у вези са састављањем, баш као и са решавањем и вредновањем тестова најчешће говори о *задацима* и/или *питањима*, те, особито лаици, стичу утисак да се ове компоненте теста могу наизменично и насумично именовати наведеним терминима. *Задатак* је обухватан појам и разумевамо га као целовит (и најчешће сложен) елемент теста у оквиру кога се може, али и не мора употребити питање, тј. упитна реченица којом се иницира одговор ученика. Већина аутора *задатак* (task) схвата као комплексан сегмент теста који нема строго фиксирану структуру, а најчешће се састоји од три дела: а) *текста задатка* (инпута); б) *графичког дела задатка* (овај елемент није обавезан, а подразумева табеле, дијаграме, схеме које треба допунити и сл.); в) (учениковог) *одговора* (MGLTT 1998: 165). Многи аутори, домаћи једнако као и страни (уп. Димитријевић 1976: 51; J. C. Alderson et al. 1996: 16, 44–58), запажају распрострањеност неадекватне употребе термина *задатак* и на ову појаву указују, објашњавајући да, с обзиром на постојање мањих чинилаца теста, термин *задатак* треба користити само када се мисли на елемент теста чију смо структуру укратко описали. Текст задатка може садржати примере (контекстуализоване или самосталне, тј. издвојене и смисаоно неповезане), налог(е), питање и додатне информације у вези са начином решавања задатка (нпр.: У наведеном одломку једном цртом подвуци придев у атрибутој, а са две црте у служби именског дела предиката ...). *Питање* је, дакле, факултативан део задатка, а када се употребљава у истом значењу као *задатак*, треба га сматрати паратермином. Разуме се, у колоквијалном језику синонимија *задатка* и *питања* не узрокује проблеме уколико је контекст довољан да искључи неспоразуме, али то се не може односити на стручну литературу.

2.1. Имајући у виду чињеницу да носилац српског језика као матерњег под *задатком* обично подразумева денотативно значење ове лексеме (у РСА-

НУ: *задатак* оно треба извршити, оно што је некоме поверено или наређено да изврши или што је неко сам себи ставио у дужност да уради, дужност, обавеза), разумљиво је зашто се задатак понекад сматра најмањим елементом теста. При томе се не обраћа пажња на то да ли задатак подразумева да треба „извршити”, тј. (тачно) решити само један, два или више мањих „задатака”, тј. *захтева* теста. Овакво схватање базирано је на поимању теста као целине рашчлањиве једино на задатке. Као што је већ истакнуто, структура задатка, а самим тим и теста у целини, знатно је комплекснија. Питање подразумева и обухвата налог, нпр.: Које две групе народних говора у Србији нису ушле у основицу књижевног језика? имплицира – *напиши* које две групе народних говора ... и сл. Експлицитна формулација директно упућује на оно „што треба извршити” и најчешће се исказује обликом императива (нпр: *заокружи*, *напиши*, *допиши*, *препиши* *правлино* и сл.; *Наброј* све западнословенске језике; *Подвуци* неправилно написане речи ... и сл.). У оба случаја – и када се на очекивани одговор (прецизно) упућује императивом и када се употребљава упитна реченица (питање) – реч је о налогу – обавезном делу задатка, тј. вербалном инпуту чија је функција да прецизно укаже на садржај(е) у вези с којим(а) треба дати одговор и на начин(е) одговарања. Имплицитним или експлицитним налогом испитанику се или поставља питање које захтева целовит одговор, или се упућује на садржај(е) задатка, нпр. поједине речи (издвојене лексеме или синтагме), реченицу, део реченице, одломак из текста и сл. и начин(е) давања одговора, тј. форму у којој треба написати / обележити решење (заокруживањем слова испред /не/тачног одговора, подвлачењем, прецртавањем, повезивањем речи линијама, допуњавањем табеле и сл.).

2.1.1. Задатак може садржати налог којим се упућује на постојање једног или више тачног одговора (нпр. *Заокружи* *слово/слова* испред неправилно написане реченице / *написаних реченица* и сл.). Решавање задатка каткад подразумева „двостепен” или „тростепен” одговор, тј. „задатке у задатку”. (нпр.: У правилно написаној именици (у ном. мн.) у чијим се облицима јавља непостојано А подвуци све звучне гласове: а) табаци, б) облутци, в) одресци, г) задатци; д) пијуци – решавање задатка подразумева: 1. запажање правилно написаних речи /табаци, одресци, пијуци/; 2. међу правилно написаним речима уочавање оне у чијим се облицима јавља непостојано А /одресци/; 3. /само у тој речи/ подвлачење свих звучних гласова /о д р е с ц и/). Овакви и слични задаци комплекснији су, те од састављача захтевају пажљиво одмеравање тежине, прецизну формулацију захтева и избор адекватних примера. С друге стране, од ученика се очекује пажљиво читање текста задатка, анализа понуђених примера или алтернатива и, на крају, давање правилног одговора на тачно описан начин. Зато се с правом говори о задацима различите „тежине”, о „веома тешким/лаким”, „најтежим/најлакшим”, „(нај)компликованијим” задацима и сл., а при томе се мало ко упушта у објашњење „тежине/лакоће” одређених задатака (или теста у целини). Међутим, управо оваква процена, чак и када је субјективна (уп. спољ-

на валидност; face validity, McNamara 2000: 50, 133), упућује на разликовање мањих чинилаца (у оквиру *задатка*), чија бројност поједини задатак објективно отежава. Тако долазимо до најмањих елемената теста, инхерентних и интегративних „делова” задатка – до *ајтема* (енгл. item).

3. Појединачне делове задатка, тј. најмање елементе или „основне јединице теста” представљају *ајтеми*, захтеви теста, којих у оквиру једног задатка може бити више. Отуда, у највећем броју случајева, могу бити сасвим тачне индивидуалне процене (ученика или лаика) о захтевности, тј. *тежини* или *лакоћи* (појединих) *зadataка*. Тежи задаци, по правилу, укључују више *ајтема*, што указује на партитиван однос овог појма према обухватном појму означеном термином *задатак*.

3.1. Термин *ајтем* одомаћен је у нашој стручној литератури, у коју је одавно уведен, и то најпре у научним радовима везаним за тестирање знања из страног језика (о значењу термина *ајтем* у тестирању знања из L2 исп. Димитријевић 1976: 51, 68–71, 77–78, 141–142). Ипак, није редак случај да је и састављачима (наставницима) и кандидатима (ученицима, студентима) овај термин непознат или недовољно познат. Зато његово појмовно поље треба омеђити и указати на прихватљива термилошка решења.

3.2. Под *захтевом / ајтемом теста* подразумевамо сваки елемент задатка теста на који се очекује одговор и све компоненте задатка које су укључене у давање одговора. На пример, појединачним *захтевима/ајтемима* сматрамо све потенцијалне одговоре задатка вишечланог избора (тачан одговор + 2–3 дистрактора), али и сваки поједини одговор који ученик даје самостално, тј. пише. На пример, *захтев / ајтем* јесте и свака од исправљених грешака у реченици коју ученик преписује, коригујући неправилно написан инпут; ајтемом сматрамо и сваку подвучену, заокружену или на који други начин обележену реч, групу речи, реченицу и сл. Као што видимо, преуска је дефиниција *захтева / ајтема* као „елемента теста који захтева одговор”, јер појам захтева теста (ајтема) обухвата и елементе инпута (питање, примере, тачан одговор + дистракторе) и елементе аутпута (одговор/е/).

3.2.1. Мада термин *ајтем* није погодан за превођење, што није редак случај са терминима који се преузимају из страних језика, сматрамо најприхватљивијим да – као алтернативан – употребљавамо и термин *захтев*. При томе треба имати на уму разлику између значења десигната захтев и лексеме захтев³, чија је употреба у области наставе матерњег језика и тестирања веома честа. Наиме, и настава и тестови пред ученике постављају одређене захтеве који се не могу изједначити са термином *захтев / ајтем*. Уобичајена употреба лексеме ‚захтев’ у наставном процесу непосредно је

³ Овде наводимо само она значења забележена у РСАНУ која су релевантна за дати контекст: **з**ахтев **1.а.** тражење, жеља изражена у одређеној, категоричној форми; налог. **3.а.** оно што се истиче као пореба, што произилази као нужност, неопходност. **б.** основно, обавезно правило, начело; пропис, норма.

везана за циљеве обраде и реализацију садржаја наставног програма (нпр.: ... према *захтевима* наставног програма треба овладати следећим знањима ...), док се у домену тестирања знања из језика под ‚захтевом‘ подразумева и вербална формулација *налога*, као инхерентног дела задатка теста (нпр.: Заокружи слово испред реченице у којој је именица *књига* употребљена у облику инструментала множине и сл.; од ученика се захтева/очекује да на одређени начин да одговор у вези с одређеним обликом конкретне лексеме). У оба потоња случаја реч је о употреби лексеме ‚захтев‘ за именовање појединачних појмова, ужих или ширих класа појмова, а не о термину.

3.2.2. Поједини захтеви не морају бити нераздвојан део задатка (исп. *discrete item*), јер се задатак, као што је показано, може олакшавати или отежавати смањивањем или повећавањем броја захтева. Ова чињеница посредно, али недвосмислено, указује на још једно својство *задатка*: задатак није монолитна, ненарушава целина, он се може – у зависности од узраста ученика, циља тестирања и пројектоване снаге теста – преобликовати, али само док тест не буде финализован и спреман за примену.

3.2.3. Задатак је подложен *моделовању* (за исти узраст и исту тежину) и *калибрирању* (за различите узрасте и различиту тежину). Значајну улогу у моделовању и у калибрирању има појединачан *захтев/ајтем* (исп. *discrete item*; MGLTT 1998: 142) који се профилише, одабира и, према потреби, увршћује у тест. Из тежње за селекцијом и ради обезбеђивања што ширег избора настају *банке ајтема*, својеврсне колекције захтева различитих садржаја и тежине (McNamara 2000: 80). Они се, као самостални, ефективни и адекватни елементи теста, могу „активирати”, тј. употребљавати и комбиновати у оквиру различитих типова задатака. Један од предуслова квалитета теста јесте широка могућност избора, а управо то и јесте сврха постојања, богаћења и коришћења *банке ајтема*.

3.2.4. Када је за решавање појединих ајтема/захтева или задатка непходно знање из двеју или више области језика, у питању су *комплексни захтеви / ајтеми* и *комплексни задаци* (*integrative item / task*, исп. MGLTT 1998: 148), какве смо већ поменули, називајући их „двостепеним” или „тро-степеним” задацима. Овакви задаци најчешће су тежи за решавање и не треба их давати у великом броју. Кажемо „најчешће” јер тежина или лакоћа задатака у знатној мери зависи од привикнутости ученика на решавање одређеног типа задатка и/или врсте ајтема. Стога једнима могу бити сасвим лаки, док ће оцену „тежак” давати махом они ученици који се с њима раније нису сретали, што умногоме зависи и од развијености *умећа решавања теста*, тј. способности ученика да познавање техника тестирања искористе за постизање резултата који превазилазе њихове реално знање (исп. *test-wisness*, Richards et al. ²1992: 378).

4. Видимо, дакле, да има појмова за чије се именовање, с мање или више тачности, користе свима знани термини, али се проблеми јављају у вези с познавањем њихове интензије. С друге стране, поједини појмови могу се препознати само захваљујући последицама, тј. ефектима које про-

изводе: *тежина*, односно *лакоћа* поједних задатака јесте последица бројности *захтева* које садрже. У складу с тим, ефекти умножавања или редуковања броја захтева увек су присутни, те, као и остали појмови, захтевају именовање посебним терминима. Обично се говори о *лакоћи* / *тежини теста* (item facility / difficulty; McNamara 2000: 60), и то, знатно чешће о *лакоћи*, вероватно више из психолошких неголи термиолошких разлога. **Одређивање тежине теста** јесте процес интенционалног подешавања тежине / лакоће теста варирањем броја и тежине захтева / ајтема теста (исп. weighting, MGLTT 1998: 169).

4.1. Тежина теста није константна величина (увек се ваља упитати: *Ко ме је тест намењен?* и *За кога је овај тест тежак?*), а може бити узрокована и неким другим карактеристикама задатка, нпр. компликованом формулацијом захтева, питања, употребом ученицима непознатих речи, термина и сл., али тада неприкладност садржаја теста утиче само на оцену о ниској ваљаности / валидности теста и не односи се на његову (непримерену) тежину. Без обзира на то због чега се један задатак оцењује као тежак или лак (уп. feedback; face validity, MGLTT 1998: 145), сматрамо да би двојство овог термина, иако се оно врло често јавља и у страниј литератури (уп. McNamara 2000: 60), већ на почетку требало отклонити и – према термину **одређивање тежине теста / захтева** – стандардизовати термине **тежина теста**, **тежина задатка** и **тежина захтева**. Тежина захтева и теста може се процењивати субјективно, али и објективно – одређивањем *вредности тежине захтева*.

3. О значају неких аспеката ваљаности и поузданости за састављање, процену тежине и дискриминативност захтева теста

1. За примерено профилисање теста, одређивање његове снаге и испитивање релација између појединих захтева, задатака и теста у целини важно је: а) водити рачуна о *ваљаности садржаја*; б) утврдити *поузданост интерне конзистенције* (задатака и захтева) теста; в) нумерички изразити *вредност тежине захтева*; г) одредити *индекс дискриминације* и *ајтем-тест корелацију* захтева теста (исп. facility value; discrimination index, Alderson et al. ²1996: 80–86).

2. Полазећи од чињенице да се тестовима из матерњег језика тестирају, пре свега, знања из граматике, приликом састављања задатака и писања решења („кључа” теста) састављачи тестова свакад морају имати на уму значај *валидности садржаја*⁴, и то због њене непосредне условљености са-

⁴ Појмовна поља термина *ваљаност* и *поузданост* теста често се недовољно разликују и неконтролисано шире; у савременој литератури из области тестирања може се наићи на читав низ десигната којима се означавају појмови који су у партитивном или асоцијативном односу према наведнима. Парадоксално, овакву термиолошку шароликост каткад узрокује потреба

држајима наставних програма и планом њихове реализације. *Валидност садржаја* јесте форма ваљаности (валидности) теста која показује степен до кога сви примери заступљени у појединим задацима и читавом тесту адекватно и dostatно репрезентују наставне садржаје из области језика која се тестира (уп. Димитријевић 1976: 51; Richards et al. ²1992: 81; MGLTT 1998: 140; Hughes ¹³2001: 22–23). То значи да се тестом сме обухватати само прецизно омеђен обим градива и да су задаци садржајно лимитирани, јер се у тест могу укључити само ваљано контекстуализовани језички инпути везани за наставне јединице и/или области из језика које је у одређеном временском периоду требало обрадити и увежбати. Ограничење се не тиче само усмерености теста на „допустиве” садржаје, већ се односи и на све елементе и својства теста који се усклађују с узрастом ученика, развијеношћу њиховог апстрактног мишљења и активног вокабулара⁵ (нпр. врста, тежина, сложеност и концепција базе задатака, начин формулисања захтева и питања и сл.; уп. *одређивање тежине теста, тежина задатка, тежина захтева*).

2.1. С обзиром на то да сви тестови треба да теже оптималној валидности и релијабилности, *ваљаности садржаја* треба посветити посебну пажњу и када тестове пишу сами наставници. Такође треба бити веома обазрив приликом процене вредности и примене тзв. комерцијалних тестова (исп. Димитријевић 1976: 51). Ученике треба упућивати у различите технике тестирања, упознавати са најчешћим типовима задатака и навикавати на прецизност у одговарању. Ово истичемо зато што није ретка појава да се на стандардизованим тестовима нађу и одговори у којима се користе „школске” (нестандардизоване), али и правописно неприхватљиве скраћенице (нпр. ПОМ = прилошка одредба за место, ПОН = прилошка одредба за начин; м., множ. место мн. /множина/, ј., јед., једн. место јд. /једнина/, н., нм. место ном. /номинатив/ и сл.). Уколико су овакви одговори толерисани од стране наставника, неизбежна је већа или мања субјективност у оцењивању постигнућа на нестандардизованим тестовима. То је и природно, јер – у складу са поштовањем валидности садржаја – предавач мора признати као

појединих аутора да велик број термина и њима именованих појмова јасније диференцирају и, ради прегледности, разврстају у мање подгрупе. Тако настају многи термини, а неки од њих, колико је нама познато, још нису стандардизовани (нпр. *internal / external validity*, исп. J. C. Alderson et al. 1996: 172–182). Према схватању аутора, *интерна валидност* обухвата *спољну валидност* (*face validity*), *валидност садржаја* (*content validity*) и *валидност одговора* (*response validity*), а *екстерној валидности* припадају *предиктивна* (*predistive validity*), *конкурентна* (*concurrent validity*) и *концептуална валидност* (*construct validity*), док се *конвергентна валидност* (*convergent validity*) сматра једним од аспеката *концептуалне валидности* (исп. н.д. 170–188).

⁵ Пасиван вокабулар се не тестира, мада се може испитивати (нпр. дијагностичким тестовима) уколико је циљ тестирања провера степена познавања лексике матерњег језика и значењских односа међу лексемама. Међутим, овакви тестови не могу послужити вредновању успеха, јер нису базирани на предаваном градиву, те се њима испитује језичка компетенција ученика, а не њихово знање.

тачне све одговоре усаглашене са садржајима обрађених наставних јединица (од ученика се не може очекивати да исправљају грешке наставника). Тако валидност садржаја постаје верно огледало наставе и обавезује наставника на научну, језичку и терминолошку коректност. Пошто се на стандардизованим тестовима одговори слични наведенима не могу прихватити, уколико се јаве, треба их већ током вежбања и припреме за тест кориговати како би ученици били оспособљени да своја знања покажу на прави начин – давањем потпуних, јасних и прецизних одговора.

2.2. О валидности садржаја стандардизованих тестова брину стручњаци: спецификације теста пажљиво се одмеравају, задаци се усаглашавају са наставним програмом и садржајем уџбеника, тест се пореди са другим, сличним тестовима, баждари, испитују се примереност, адекватност, репрезентативност и контекстуализација употребљених језичких садржаја и примера. За одређени тест кажемо да има примерену *ваљаност садржаја* ако је састављен од задатака који, као репрезентативни узорци, обухватају и предавано и увежбано градиво, те квантитативно и квалитативно одговарају узрасту испитаника и циљу теста.

3. Појам обележен термином *поузданост / релијабилност* теста хијерархијски је надређен појмовима који се у литератури обележавају терминима *паралелна / алтернативна / еквивалентна форма релијабилности* (исп. *alternative / parallel / equivalent form reliability*; Richards et al. 1992: 14; Bachman et. al. 1995: 132–137), *метод подељеног теста* (*split-half reliability*; Димитријевић 1976: 53; Richards et al. 1992: 348) и *поузданост интерне конзистенције* (*internal consistency reliability*; Richards et al. 1992: 187).

3.1. Поузданост је мерљива карактеристика теста и може се статистички одредити. Већина аутора препоручује утврђивање *поузданости интерне конзистенције* теста схваћене као мере до које резултати кандидата остварени решавањем појединих задатака, захтева или одређених делова теста корелирају с укупним резултатом постигнутим на истом тесту; с истим циљем израчунавају се *алфа коефицијент* (*alpha coefficient*, MGLTT: 134), *Kunder-Richardson formula 20* и *Kunder-Richardson formula 21* (KR-20 и KR-21, исп. MGLTT: 150). Међутим, то не значи да постоји више врста поузданости, већ да је, ради постизања што вишег степена релијабилности, ову карактеристику теста пожељно утврђивати различитим методама (уп. *ајтем-тест корелација / АТ корелација*).

3.1.1. Ваљаности (валидности) и поузданости (релијабилности) теста с разлогом се придаје посебан значај, а њихов однос обично се представља као једноставан: да би се један тест сматрао подесним „мерним инструментом” мора бити и поуздан и ваљан, јер одсуство поузданости искључује ваљаност теста. Познато је да тест може бити поуздан, али не и ваљан, тј. да доследно даје исте резултате, али да не мери оно што би требало да мери. На пример, тест намењен провери знања из акцентологије може се састојати од великог броја задатака вишечланог избора, али то не гарантује високу дискриминативност, тј. поуздано идентификовање кандидата чији

је изговор (не)усклађен с ортоепском нормом. Ако се исти испитаници подвргну усменом тесту, ваљаност се може знатно повећати, међутим, то не значи да ће и поузданост бити виша. Због тога је неопходно вешто усаглашавање ових двеју карактеристика теста.

3.1.2. Усклађеност садржаја наставе и теста остварује се прецизним усаглашавањем циља/циљева и тежишта теста са обимом предаваног градива. Уз то, неопходно је обезбедити и кохерентност свих елемената теста. Хомогеност задатака и захтева једног теста зависи од његовог концепта, а концепт од намене. Када се проверава степен усвојености знања из одређених области, нпр. фонетике и творбе речи, треба очекивати да се у оквиру таквог *специфично усмереног теста* нађе већи број задатака чија ће међусобна корелација бити висока. У овом случају ниска вредност *поузданости интерне конзистенције* недвосмислено би указала на недовољну поузданост теста у целини, јер је оправдано очекивати да ученици који успешно реше поједине задатке, или половину „подељеног” теста, остваре и веома добар успех на читавом тесту. Међутим, *тестови општег језичког знања* и *тестови достигнућа*, којима се тестирају знања из више области – због различите усмерености појединих задатака – биће мање кохерентни и, највероватније, имати знатно нижу поузданост интерне конзистенције, али то не значи да неће бити и ваљани и поуздани. Такви су сви тестови нивоа (нпр. тестови достигнућа, класификациони тестови који се полажу при упису у средње школе, као и тестови намењени такмичењу ученика основних и средњих школа). Разуме се, релијабилност се може повећати давањем већег броја задатака, али то није ни економично ни продуктивно, јер би се ученици после одређеног времена заморили, што би озбиљно довело у питање њихов успех на тесту и поузданост резултата. Због тога се радије прибегава строгој селекцији, пажљивом избору репрезентативних језичких узорака и давању различитих типова задатака.

3.2. Наведени примери показују да су поузданост и ваљаност теста једнако важне, али – мада међу њима није једноставно успоставити оптимално сагласје – није допустиво правити уступке којима се на рачун једне повишава вредност друге карактеристике теста. Поједини аутори запажају да концепти ваљаности (валидности) и поузданости (релијабилности) нису увек толико различити као што се то обично мисли, али сви у први план истичу значај усаглашености теста са наставним садржајима и са сврхом тестирања. Такође се инсистира на различитим начинима провере валидности и релијабилности, притом не занемарујући чињеницу да њихове идеалне вредности није могуће реализовати, већ им се само – колико је год то могуће – приближити (J. C. Alderson et al. 1996: 188).

4. Процена тежине теста може бити субјективна, али за све учеснике у тестирању изузетно је битно објективно утврђивање тежине теста и свих његових елемената. Целину је немогуће објективно сагледати и оценити ако се претходно детаљно не одмери, тачније аритметички утврди вредност тежине сваког појединог захтева. *Вредност тежине захтева* пред-

ставља процентуално изражен однос ученика који су на један захтев (*ајтем*) теста дали тачан одговор. Уколико је, на пример, од укупно 30 ученика, који су решавали одређени тест, на један захтев правилно одговорило 12 ученика, тј. 40% испитаника, вредност тежине захтева износиће 0,4. Дакле, ова вредност добија се једноставном формулом: $ВТЗ = ТО/Х$ ($0,4 = 12 : 30$; ВТЗ – вредност тежине захтева; ТО – број тачних одговора датих на одређени захтев теста; Х – укупан број тестираних ученика). Израчунавање *вредности тежине захтева* за сваки поједини ајтем пружиће тестатору важне податке о укупној тежини теста и указати на његове евентуалне недостатке. Ниска ВТЗ показује неодмерену тежину појединих захтева и нереалност тестаторових очекивања, док, с друге стране, висока вредност тежине захтева упозорава на то да су знања ученика потцењена а захтеви теста сувише лаки. Овакву, нумерички исказану процену сваког захтева ваља утврђивати на *пилот тестовима* како би се добро избалансирала тежина *тестова нивоа* (било да се ови тестови дају након обраде одређеног сегмента градива, било да се ученици тестирају крајем тромесечја, полугодишта или на крају школске године). Вредност тежине захтева показује реалну оцену тежине сваког ајтема (а скуп таквих вредности и тежину теста у целини) само ако се одређује по групама. Зато је ВТЗ најбоље одређивати за три или четири групе ученика разврстаних према успеху показаном на тесту, јер ће – у супротном – резултати бити непоздани, а труд јалов.

4.1. Претешке ајтеме треба заменити лакшим, а одвише лаке отежати бројем и/или врстом захтева. Ипак, захтеве који су у једном тесту оцењени као тешки није пожељно у потпуности одбацити, јер они могу бити веома добро употребљени у одељењима која имају високу просечну оцену, на часовима додатне наставе и током припреме бољих ученика за такмичења из српског језика. У сваком случају, овакви захтеви могу постати део драгоцене *банке ајтема*, колекције неискоришћених и за моделовање захвалних ајтема, које ће наставник активирати према потреби, а у складу с околностима, захтевима наставе и способностима ученика.

5. Поред тежине захтева, важно је утврдити у којој је мери један ајтем „способан” да поуздано одреди различит ниво знања ученика. Ова врста анализе ајтема и утврђивања његове ваљаности подразумева математичко израчунавање и нумерички изражену вредност *индекса дискриминације* (ИД / DI, discrimination index, Alderson et al. ²1996: 81–86).

5.1. Постоји више начина за израчунавање индекса дискриминације, а овде представљамо један од једноставнијих. Као и при одређивању ВТЗ, ради добијања релевантних резултата, ученике треба поделити у три групе, рангирајући их према успеху на тесту (подела на четири групе такође даје добре резултате). Уколико у свакој од три групе (најуспешнијих /А/, просечних /Б/ и лошијих ученика /В/) има по 10 кандидата, а један захтев теста реши седморо ученика из најбоље (А групе – 0,7) и двоје ученика из најлошије групе (В групе – 0,2), индекс дискриминације биће позитиван и износиће +0,5 (ИД = $0,7 - 0,2 = 0,5$). У овом случају позитивна дискриминатив-

ност захтева показује његову моћ разликовања, тј. способност да успешно одмерава ниво знања ученика. Негативну дискриминативност имаће захтеви које реши велик број ученика са slabим успехом, док они најбољи покажу слабе резултате, што то је најбољи знак да такве захтеве (или читаве задатке) ваља преобликовати или изоставити. Узроци негативне вредности индекса дискриминације могу бити различити; на пример, неки дистрактори могу бити двосмислени или толико лоше формулисани да их добри ученици елиминишу, а знатно лошији одаберу као тачне.

5.2. Сваки поједини ајтем има значајан удео у тесту, зато се анализа захтева може вршити тако што ће се нумерички изразити корелација између укупног успеха на тесту и успеха показаног при решавању одређеног ајтема. Овај облик анализе ајтема познат је као *ајтем-тест корелација* (АТ корелација; *item-test correlation*, Hughes ¹³2001: 160–161). Задовољавајућом вредношћу *ајтем-тест корелације* сматра се она која износи +0,3 и више. Као и када је у питању *индекс дискриминације*, циљ израчунавања корелације између појединих ајтема и читавог теста јесте да укаже на вредност или неподесност појединих ајтема. Најпре треба утврдити колико је процената од укупног броја ученика тест решило најбоље (група А), а колики проценат кандидата је показао најлошије резултате (група В). Потом се за сваки ајтем израчунава пропорција између укупног успеха и успеха појединих група у решавању одређеног захтева. Ако је, на пример, 70% ученика из групе А и 40% из групе В тачно одговорило на ајтем 1, укрштај линија на дијаграму показаће да *АТ корелација* за тај захтев износи +0,3, тј. да посматрани ајтем има добру разликовну способност. Захваљујући посебним компјутерским програмима, али и знатно једноставније – коришћењем приказаног дијаграма – резултати се добијају лако и брзо:

Дијаграм за утврђивање АТ корелације
(преузет из: *Testing for Language Teachers*, А. Hughes ¹³2001: 161).

6. На крају, ваља истаћи и то да профилисање тежине теста зависи од узраста, очекиваног предзнања ученика и намене теста. Уз то, тестатори имају на уму и немали значај могућих последица које (не)успех на тесту доноси испитаницима. У вези са сврхом тестирања говори се о различитим врстама тестова (*тест разврставања, пилот тест, тест нивоа* и др.) од којих неки типови тестова, посебно различити квалификациони тестови, могу имати озбиљан утицај на будућност испитаника. Реч је не само о утицају једне од многих оцена из предмета *Српски језик и књижевност*, која учествује у вредновању укупног успеха ученика на крају године, већ и о мотивацији или демотивацији за учење матерњег језика, што каткад утиче на успех у школовању, увећавајући или умањујући могућност избора жељене средње школе, а понекад и на професионално опредељење. Стога је процењивање тежине теста одговоран задатак намењен искусном тиму високе стручности и захтева континуирано праћење наставе, развоја, промена наставних програма, као и пажљиву анализу резултата теста, чији подаци имају велику вредност за писање и примену нових тестова.

ЛИТЕРАТУРА

Дешић 1997: Милорад Дешић, „Тестирање у настави српског језика”, *Наша школа* 3–4 (Сарајево), 468–477.

Димитријевић 1976: Наум Димитријевић, *Тестирање у настави страних језика*, Суботица – Београд: Минерва.

Alderson et al. 1996: Charles Alderson, Caroline Clapham, Dianne Wall, *Language Test Construction and Evaluation*, Cambridge: Cambridge University Press.

Bachman et al. 1995: Lyle Bachman, Fred Davidson, Katherine Ryan, Inn-Chull Choi, *An Investigation into Comparability of Two Tests as a Foreign Language* (The Cambridge-TOEFL Comparability Study), Cambridge University Press: Cambridge.

Baxter 1997: Andy Baxter, *Evaluating your Students*, London: Richmond Publishing.

Hughes 2001: Arthur Hughes, *Testing for Language Teachers*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hutchinson & Waters 2001: Tom Hutchinson, Alan Waters, *English for Specific Purposes*, Cambridge: Cambridge University Press.

McNamara 2000: Tim McNamara, *Language Testing*, Oxford: Oxford University Press.

MGLTT 1998: *Multilingual Glossary of Language Testing Terms* (Prepared by ALTE Members), Cambridge: Cambridge University Press.

Richards et al. 1992: Jack C. Richards, John Platt, Heidi Platt, *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics*, Harlow: Longman.

Wharton 1996: Sue Wharton, „Testing Innovations” in: *Challenge and Change in Language Teaching* (Jane Willis & Dave Willis), Oxford: Macmillan Heinemann, 155–168.

ABOUT THE TERMS WITHIN MOTHER TONGUE TESTING

Summary

The author has pointed out, analyzed and defined some of the most interesting terms and phenomena in the domain of mother tongue knowledge testing and suggested some terminological options. The importance of the test *content validity* has been emphasized as well as the relationship between test *validity* and *reliability* and the quasi-synonymy of the terms such as *task*, *question* and *item*.

KEY WORDS: testing, test, reliability, validity, content validity, task, question, item, weighting, discrimination index, item-test correlation.

Dragana Veljković Stanković

Драгана Вељковић Станковић
(Београд)

МЕТОДИЧКИ И ТЕРМИНОЛОШКИ АСПЕКТИ ОДНОСА ТЕСТИРАЊА И НАСТАВЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

САЖЕТАК: У раду се разматра однос између тестирања и наставе српског језика, као и појмовна поља и могућности стандардизације термина насталих у резултату интеракције тест – настава матерњег језика.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: тест, утицај теста на наставу (УТН), утицај наставе на тест (УНТ), ефекат теста (ЕТ), спољна ваљаност (валидност) теста, умеће решавања теста, ваљаност одговора, ефекат припреме.

Вредновање знања и постигнућа ученика из свих наставних предмета, па и из предмета *Српски језик и књижевност* тежи што вишем степену објективности. Без намере да се дубље упуштамо у проблем оцењивања, а разматрајући узајамну условљеност наставе и тестирања, не можемо заобићи чињеницу да су тестови из матерњег језика „мерни инструменти” (намењени утврђивању успеха ученика), којима, уколико су поуздани и ваљани, с правом верују и ученици и наставници (Alderson et al. ²1996: 173). Утицај оцене добијене на тесту на укупан успех ученика не треба ни потцењивати нити прецењивати, јер је тестирање само један од облика провере знања. Међутим, овај начин провере често се сматра егзактнијим од осталих, те му се каткад поклања веће поверење неголи усменом испитивању, мада се притом губи из вида да и тест може бити субјективан (исп. *subjective test*, Richards et al. ²1992: 361, в. ниже о тестовима наставника). Ова чињеница ниуколико не смањује велик интерес за тестове, а они ту пажњу и заслужују, и то не само као „средства за вредновање” ученичких постигнућа, већ, пре свега, зато што пружају могућност оцене и побољшања квалитета наставе.

Процењивање успеха (евалуација) јесте нераздовојан елемент процеса наставе. Тестови учествују у вредновању „покривајући” само један његов део, али се њихова функција тиме ни избелиза не исцрпљује. За примену тестова у настави често се везују две заблуде: 1) тестирање се сматра „једносмерном улицом”, тј. процесом чији је једини циљ оцена успеха ученика од стране наставника или других тестатора (екстерних оцењивача); 2) преовлађује уверење да је применљивост резултата постигнутих на тесту ограничена, јер они показују искључиво индивидуалан успех ученика. Оба уве-

рења базирана су на погрешном схватању наставе као релативно статичног процеса, и – у оквиру наставе – вредновања успеха као ригидног поступка утврђивања несагласја између онога што је требало бити научено и степена до кога је појединац испунио захтеве наставног програма. Овакво гледиште вредновању приписује негативан предзнак и у први први план истиче *одступање* од очекиваног успеха, чиме га своди на пуки инструментариј за утврђивање ученичких пропуста. Такав став непосредно се рефлектује и на однос према тестирању, те га ученици често доживљавају као „лов на грешке”, или као још једну од полуга оцењивачког апарата за „разврставање ученика према успеху”.

Међутим, проверу знања и вредновање, па и оцену која из њега произилази, увек треба разумети као подстрек за даље учење. С друге стране, укупан успех, укључујући и успех на тестовима, много говори о самој настави. Евалуација помоћу теста представља пробни камен наставе: у квантитативним подацима похрањени су сложени квалитативни односи (програм је њихова основа, заједнички именилац, а резултанта проистиче из релација остварених између наставног програма, на основу њега сачињеног плана обраде, начина његове реализације, тј. облика примене, примености и усаглашености свих методичких модела с потребама и могућностима ученика). Из тога следи да свака холистичка оцена (поједница, једног одељења или свих одељења једног разреда), у коју је „утрађен” резултат показан на тесту, обухвата и збир повратних информација о настави. Пошто је тестирање активан део двосмерног, динамичног и реактивног процеса који поседује завидне аутокорективне потенцијале, ове податке разложно је максимално искористити за подизање нивоа наставе.

Тестови остварују немали утицај на наставу и учење, али и настава може значајно деловати на тестове. Ипак, први правац ове интерференције видљивији је, јер се садржај тестова мора усаглашавати са садржајима наставе (исп. валидност садржаја; *content validity*, Alderson et al. ²1996: 173–176, 287; MGLTT 1998: 140; Hughes ¹³2001: 22–23); но, уколико дође до битнијих промена наставног програма и методичких приступа, тестови их имају следити, јер би – у супротном – постали непоуздани и непримерени за употребу.

Деловање теста на наставу и учење одавно је запажено и у примењеној лингвистици оно се пажљиво прати. Значај овог утицаја индиректно, али недвосмислено показују у страној литератури већ устаљени термини *washback* (effect), *backwash*, *frontwash* и *impact* (исп. McNamara 2000: 73–74; Richards et al. ²1992: 31; MGLTT 1998: 136, 147, 169). Прва два термина су синоними (*washback* /effect/ = *backwash*) – њима се означава деловање (повољно или неповољно) теста на наставу, док се десигнација *frontwash* употребљава за именовање процеса супротног смера, тј. утицаја наставе на тест. У генеричком односу са наведенима налази се појам именован термином *impact*, чија је интензија већа, јер указује на утицај теста који (каткад

знатно) „прелази границе учионице”, надилази амбиције везане за добар успех у школи и очитује се у настојањима свих релевантних друштвених чинилаца да се подигне општи ниво знања из матерњег језика.

Наведени термини потичу из англосаксонске литературе, намењене тестирању знања из страног језика (L2). Међутим, како њима означени појмови и појаве постоје и у домену учења и тестирања знања из матерњег језика, сматрамо да би коришћење домаћих термина допринело њиховом лакшем идентификовању. У овом случају, ради прецизности, није могуће избећи употребу дужих термина. Термин *feedback* (MGLTT 1998: 145)¹, позајмљен из теорије информација, користи се спорадично и обухвата друго појмовно поље, које корелира са *спољном ваљаношћу* теста, а само посредно и условно, уколико се испитивања овог типа сматрају валиднима, може имати утицај на оцену процеса тестирања, усавршавање тестова, а тиме и на наставу. Превод десигнације *feedback*, по свему судећи, не би дао добар резултат; термин ‚повратан утицај’ био би нејасан, особито када се зна да је реч о двосмерном утицају (теста на наставу и наставе на тест), чије правце ваља термиолошки јасно диференцирати. Недостатак који се тиче дужине термина може се, добрим делом, отклонити употребом скраћеница, које врло често употребљавају и страни аутори, особито када неки појам или појаву није могуће обележити сажетије (нпр. простим термином или сливеницом), а да то не буде на уштрб јасности и прецизности (исп. Литература).

Као домаће супституенте и еквиваленте термина *washback / backwash* и *frontwash* предлажемо термине *утицај теста на наставу* (УТН) и *утицај наставе на тест* (УНТ), а за термин *impact – ефекат теста* (ЕТ). Предност је дата сложеним терминима из следећих разлога: 1) због транспарентности (јасно указују на субјекат /с/ и објекат /о/ вршења утицаја: Т/с/→Н/о/; Н/с/→Т/о/); 2) мада предуге термине ваља избегавати, очигледно је да би евентуално скраћивање, нпр. ‚утицај теста’, ‚утицај наставе’, довело до недоумица (‚утицај теста’ *на шта?* – ... на наставу, наставнике, ученике, тестаторе? итд.); 3) термини *washback / backwash* јасно показују да је реч о *повратном* утицају, међутим, десигнације које садрже и овај атрибут не би биле прецизније од претходних (нпр. ‚повратан утицај теста’; ‚повратан утицај наставе’); 4) већ познат назив „бумеранг ефекат” конотирао би негативан утицај (–УТН, –УНТ), што није у складу са квалитетом разматраних процеса.

Термин *ефекат теста*, као што је већ истакнуто, обухвата претходна два (УТН и УНТ), али укључује и утицај који тестови имају на друштво у целини. Десигнација је краћа од претходних и упућује на општи утицај теста (тј. тестирања знања из српског језика); аналогно претходнима, и у овде предлажемо употребу скраћенице ЕТ (ефекат теста). Разуме се, уз наве-

¹ У MGLTT: **feedback** Comments of people involved in the testing process (examinees, administrators, etc.) which provide a basis for evaluation that process. Feedback may be gathered informally, or using specially designed questionnaires; н.д. 145.

дене термине могу се паралелно, у заградама, употребљавати и страни, изворно написани термини, али, као што смо показали, треба имати на уму да у обележавању појмова чију природу разматрамо још није постигнута пуна сагласност. Тако, на пример, понека дефиниција термина *impact*² упућује на појмовно поље једнаке екстензије онима која обухватају десигнати *washback* и *backwash*, док се *backwash* дефинише помоћу суперординираног термина (*impact*). Због тога читалац, иначе веома корисних речника (Richards et al. ²1992; MGLTT 1998), каткад остаје збуњен, а разумевање хијерархијских односа међу овим појавама захтева и консултовање других извора, у којима се исти процеси сагледавају из различитих углова (практичних и теоријских), нудећи опширнија, али прецизнија објашњења.

Сажетост, без сумње, јесте врлина сваке дефиниције, али тачност се никад не сме подредити краткоћи. Као илустрација начина на који недовољно прецизне дефиниције могу директно (и непожељно) утицати на промену значења, разумевања и тумачења појединих појмова, може добро послужити сужавање појма обележеног термином *impact* када се он у дефиницији УТН (*backwash*), супротно свом истинском обухвату, употребљава као субординиран, нпр. „**backwash** The impact of a test on classroom teaching” (MGLTT 1998: 136; подвукла Д.В.С.). Оваква колебања навела су неке ауторе да *ефекат теста* (*impact*) сматрају синонимом претходних двају термина (*washback* и *backwash*), али има и оних који уважавају њихове дистинктивне карактеристике и различитост у погледу обухвата (уп. MGLTT 1998: 136; McNamara 2000: 72). Међутим, нема сумње да је диференцирање на плану десигнације, тј. означавање различитих појава посебним терминима, неопходно и због избегавања евентуалних неспоразума, али и ради јасног сагледавања и објашњења процеса означених тим терминима.

Дејство теста на наставу увек сагледавамо као двосмеран процес, који, у зависности од различитих околности и чинилаца, може имати позитиван и негативан предзнак. Зато говоримо о корисном, позитивном и пожељном, а с друге стране – о непожељном, лошем и штетном *утицају теста на наставу* (УТН). Степен у коме тест утиче на наставу у великој мери одређен је значајем теста, а обавезност полагања стандардизованих тестова знатно га повећава. Уколико резултати показани на тесту битније утичу на остварење личних и/или професионалних амбиција кандидата утолико ће бити већи и *утицај теста на наставу* (УТН) и *ефекат теста* (ЕТ), те треба очекивати да ће наставни план умногоме бити подређен припреми за ову врсту провере знања. Значајан утицај на професионално опредељење ученика у нашој земљи имају тестови за упис у средње школе и тестови које,

² У MGLTT: **impact** The effect created by the test, both in terms of influence on general educational process, and in terms of the individuals who are affected by the test results. See: *backwash*, *washback*; н.д. 147.

као квалификационе, полагају кандидати филолошких факултета у Београду, Новом Саду, Нишу и Крагујевцу (исп. Дешић 1997).

Важност коју овакав облик писмене провере знања из матерњег језика има за већи број кандидата често је толика да у великој мери утиче на наставу, посебно у периодима интензивне припреме пред уписни рок када се готово у потпуности претвара у „учење за тест”. Имајући у виду последице (не)успеха на тесту, поклањање оволике пажње тестирању не изненађује, а од степена усклађености са садржајима наставе и наставног програма зависи хоће ли утицај теста бити повољан. Као што и усмена провера знања треба да буде у сагласју с обимом обрађеног градива, тако и садржај теста, без обзира на то да ли је у питању тест напретка (*achievement test*) или ревизијски тест (исп. Дешић 1997), мора бити у хармоничном односу са наставним програмом, пратећи темпо наставе и усвајања новог градива. Ваљаност и поузданост, али ни повољан УТН не могу се остварити ако тест садржи задатке којима се „испитује” необрађено или непотпуно обрађено градиво.

Некритичко подређивање наставе методу тестирања такође производи непожељан ефекат. Тако, на пример, уколико у тесту домира један тип задатка, нпр. задаци вишечланог избора (*multiple choice item*, ~ *task*; уп. Димитријевић 1976: 61–64; Alderson et al. ²1996: 47–51; MGLTT 1998: 153; Hughes ¹³2001: 59–62), припрема за тест може се толико подредити методу тестирања да озбиљно наруши сам наставни процес. Понекад се добрим делом запоставе обнављање, утврђивање и проширивање знања из области из које ће знања бити тестирана, а инсистира се на оптималном развијању способности за решавање искључиво једног типа задатка (в. ниже: умеће решавања теста). Тако се развија умеће ученика у решавању теста, које, несумњиво, мора имати извесног удела у припреми, али оно најважније – знање – увелико стагнира. Зато је веома корисно када добро профилисани тестови (понајпре стандардизовани тестови с високом валидношћу и поузданошћу), који могу имати изразито позитиван корективан ефекат, укажу на слаба места наставе.

Уколико се жели постићи позитиван утицај теста на наставу, ваља обезбедити следеће предуслове пожељног УТН:

- циљеви тестирања треба да буду јасни и тестатору и ученицима;
- садржај теста треба да буде усклађен са циљевима тестирања;
- критеријуми теста треба да буду стабилни;
- ученици треба да буду упознати с критеријумима теста;
- тежиште теста треба да буде на оним знањима која се желе подићи на виши ниво;
- задаци треба да обухвате све области које се желе тестирати;
- примери коришћени у задацима треба да буду репрезентативни (за област/области које се тестирају);
- број задатака и захтева који се тичу одређене области треба да буде усклађен са заступљеношћу тих садржаја у наставном програму;
- задаци треба да буду разноврсни;

- треба обезбедити одређени степен предвидљивости (концепта, обима и снаге теста);
- припремом за тест треба обухватити обрађено градиво у целини, и то решавањем задатака различитих типова и тежине.

Тестове не ваља третирати као наметнуте и често непожељне пратиоце наставе, већ увек треба тежити високом квалитету и наставе и тестова. Одавно је познато да доброј настави лоши тестови могу само наудити (Hughes¹³2001: 2), а да ни најбољи тестови не могу, сами по себи, побољшати неадекватну наставу. Да би се остварило позитивно деловање теста на наставу неопходно је уложити додатан напор, јер се самим констатовањем успеха или неуспеха не постиже никакав напредак. Утицај теста је посредан: резултати показују у којој су мери ученици овладали знањима из језика (или одређене области језика; подразумева се усаглашеност тежине теста с узрастом ученика), која знања су усвојена до нивоа добре применљивости, а која нису, али не одговарају на питање *зашто* је то тако. Зато успех ученика на тесту свакад треба разумети као добронамерну поруку и препоруку за даљи рад – упућену наставнику, креаторима програма, састављачима теста и, наравно, ученицима – а не као строгу, неопозиву пресуду у вези с квалитетом наставе, јер такав став ствара одбојност према тестовима, штетну и по тестирање и по саму наставу.

Функција тестова, а посебно тестова напретка и специфично усмерених тестова (*discrete-point test*), као тестова нивоа, јесте да *укажу* на слабости које у даљем раду ваља превазићи. Дакле, ако сагледавамо позитивну конотацију резултата доброг теста, сви су изгледи да ће њихова анализа допринети побољшању наставе. Завидан успех из појединих области јасно сигнализира да су те наставне јединице добро обрађене и ваљано увежбане. Упоредивање методичких приступа наставним садржајима из којих су ученици на тесту показали бољи успех с онима из којих су остварени лошији резултати, уочавање сличности и разлика у начинима обраде, утврђивања, проширивања знања, а такође и заступљености различитих облика вежби допринеће откривању узрока неуспеха. У складу са закључцима овакве анализе наставник у мањој или већој мери модификује методички приступ, а уколико је то неопходно, потпуно га преобликује. Градиво које није на задовољавајући начин усвојено обнавља се на часовима редовне наставе, додатно се објашњавају само „најслабија места”, а касније, на часовима систематизације, повезују се знања из двеју или више области (нпр. када се употпуне и утврде знања о грађењу речи, треба их повезати са знањима из морфологије и фонетике).

Као што је већ наглашено, сагласност између садржаја наставног програма и садржаја теста јесте један је од услова позитивног *утицаја теста на наставу*. Међутим, ваљани тестови не могу бити сведени на пуки „негатив” наставе, као што је случај с понеким неуспешним тестом наставника у коме се, на пример, употребљавају идентични примери коришћени и при-

ликом обраде градива. Уз то, не треба заборавити да се у уџбеницима и приручницима (нпр. у радним свескама) често срећу исти примери, чиме се обим знања и степен његове применљивости знатно умањују. Овакав приступ потенцира настанак специфичног писменог катехетичког дијалога (о дијалошкој методи исп. Николић, 2006: 32–42). Слично као и у усменом облику овог типа дијалога, задаци имају улогу питања на која се очекују тачно утврђени, већ много пута понављани, а садржајно сиромашни одговори. Провера знања оваквим тестовима не даје праву слику о постигнућима ученика, а поузданост (релијабилност) им је врло ниска, што се лако може проверити давањем алтернативног теста с идентично формулисаним захтевима задатака, али усмереним на друге примере (исп. *alternate form reliability*, Richards et al. 2002: 14; *метод паралелних тестова*, Димитријевић 1976: 53). Ученици навикнути на „катехетичке” тестове наставника неће показати добар успех на стандардизованим тестовима снаге у којима се, поред већ добро познатих, употребљавају и други, за њих нови примери. Запостављање самосталног рада, усредсређеност на узак круг проблема, као и дуготрајно стварање навике да се знања из језика репродукују у облику „правила”, и то поткрепљених малим бројем увек истих, „популарних” егземплума, изазива забуну и несигурност чак и код најбољих ученика. Примена тестова у којима ће се јављати узрасту примерени, али до тада мање коришћени или непознати примери приволеће их да у вежбама одступе од клишеа, што ће подићи ниво знања. Ово је само један од доказа да тестови могу (каткад значајно) утицати на ниво применљивости знања, на подстицање радозналости ученика, инвентивности наставника, а посредно, и на садржаје нових уџбеника.

Због тога је тачније рећи да (добри) тестови треба да подржавају наставу, да дају потврду ваљаним наставним поступцима и наставнике подстичу на креативност – „да воде, али не и да диктирају” (Вахтер 1997: 29). Само тако тестови остварују пожељан утицај, јер прецизност у маркирању сегмената градива чију обраду ваља кориговати непосредно и једновремено утиче на подизање квалитета наставе и повећање њене економичности. Укратко, тест има позитиван утицај на наставу уколико подстиче:

- усавршавање методичких приступа и наставног плана (а посредно повољно делује и на унапређење наставних програма);
- рационализацију и побољшање ефекта наставе (давањем предности битним садржајима и сажимањем оних који ученике оптерећују);
- усаглашавање основношколских и средњошколских наставних програма;
- повећање компетенције наставника (коришћење стручне литературе);
- јачање мотивације за усвајање нових знања из језика.

Поред наведених, у позитивне ефекте треба уврстити и развијање такмичарског духа, јер, у дужем временском периоду, добар успех показан на тестовима има утицај на бољи рејтинг школа, као и на углед и професионалну сатисфакцију предметних професора.

Ипак, чак и неки од позитивних ефеката понекад могу замаскирати негативне аспекте дејства теста. Наиме, уочено је да поједини сегменти знања нису погодни за тестирање (исп. Hughes ¹³2001: 44–47; Илић 1998: 155–157), тј. нису тестабилни, или се подесност за тестирање постиже здруживањем с другим, по правилу, сличним захтевима.³ Задачи отвореног типа⁴, у којима ученик треба, на пример, да наведену реченицу преобликује, замењујући глаголе у облику презента облицима *неког* од претериталних глаголских времена, и то, на пример, са циљем истицања експресивности, немају увек фиксиран одговор и зато нису погодни за стандардизоване тестове, јер процена степена експресивности може у знатној мери бити субјективна. Уколико се не осмисли какав инвентивнији тип задатка или нађе погодан контекст језичког инпута (нпр. реченице), захваљујући коме се и такво, тешко тестабилно градиво може подврћи писменој провери, читаве наставне јединице биће запостављене, и, с временом, прећутно изостављане из наставе. То је, без сумње, илустрација негативног *утицаја теста на наставу*, јер непосредно води нарушавању кохерентности наставних садржаја и ученике наводи на помисао да одређена знања нису потребна.

Упркос напорима да се реализује жељени повратни ефекат, утицај теста на наставу, као што неки аутори тврде (McNamara 2000: 74), може бити непредвидљив, или, пак, особито у појединим микросрединама, тешко предвидљив, пошто зависи од бројних околности које, из године у годину, варирају (нпр. од примене нових, мање или више адекватних методичких поступака, евентуалних измена наставних програма, од степена мотивације ученика за припремање, састава одељења, просечног успеха ученика из предмета *Српски језик и књижевност* и др.). Утицај оваквих варијабли треба анализирати након обављеног тестирања и сумирања резултата, а потом

³ На пример, када правопис дозвољава дублете, није упутно тестирати спојено и растављено писање, већ треба бирати примере у погледу чијег је начина писања ортографска норма изричита (уп. *на одмет / наодмет; на пречац / напрецац : на пакост, на прескок* и сл.). Пошто дублети неће бити увршћени у тест, спојено и растављено писање прилога може се тестирати тако што ће се у једном захтеву (ајтему), као елементу задатка вишечланог избора, здружити са провером знања о правилном писању придевских сложеница (тачно решење обележено је симболом ✓), нпр.: Заокружи слово испред правилно написаних речи: ✓ а) светлоплав, напоследку, б) светло плав, на последку; в) светлоплав, на последку; г) светло плав, напоследку; дакле, без здруживања примера не могу се формирати дистрактори (б, в, г), јер би се, иначе, задатак свео на избор између две алтернативе (Димитријевић 1976: 59–61).

⁴ Задачи отвореног типа обично подразумевају опширније одговоре, при чему су могућа различита тачна или делимично тачна решења; „кључ” није фиксиран, јер је све варијанте решења каткад немогуће предвидети – особито када се непрецизно формулисаним задацима тестирају знања из књижевности – а субјективно оцењивање је неизбежно.

разматрати узроке показаних слабости и развијати стратегије са циљем побољшања успеха.

Треба истаћи да, према досадашњим искуствима, позитивно дејство на наставу имају стандардизовани тестови из српског језика и књижевности који се решавају приликом уписа ученика у средње школе. У нашој земљи ови тестови су отвореног типа, тј. досупни су јавности. Штампалу се збирке задатака (са решењима) које ученици осмих разреда основне школе користе да би се припремили за упис у средње школе (када ће полагати тест састављен од сета задатака одабраних из исте збирке). Збирке задатака намењене припреми за полагање оваквих тестова садрже велик број примера.⁵ Вежбе и припреме за тестирање трају и по неколико месеци, а за то време, решавањем мањих група задатака или краћих, посебно профилисаних тестова, обнављају се, утврђују и проширују знања из српског језика и књижевности стицана током читавог основношколског образовања.

Приликом анализе успеха показаног на тесту свакад треба имати на уму да тест *тежи* да објективно мери знање, али да, поред могућности преписивања (што у многим ситуацијама увелико зависи од услова у којима се тестирање врши), треба рачунати и са вичношћу ученика у решавању тестова. Значај овог умећа нипошто не треба занемаривати нити потцењивати, о чему сведочи и посебан термин којим се именује спретност и довитљивост ученика у решавању теста (исп. *test-wiseness*, Richards et al. ²1992: 378; MGLTT 1998: 167). За разлику од неких других термиолошких позајмљеница, које се у домаћој литератури из области тестирања одавно употребљавају, каткад и паралелно или наизменично са шире прихваћеним, домаћим термином (нпр. *валидност / ваљаност, поузданост / релијабилност* и сл.), сматрамо да је вишечлане термине, као и стране сложенице и полусложенице препоручљивије адекватно превести – разуме се, уколико је то могуће – а у стручним радовима, уз њих, примерено наводити и изворни термин. Овакавим поступком стандардизујемо домаћи термин и дајемо му предност, а упућивање на стране десигнације еквивалентног значења осигурава неометано и добро сналажење у литератури.

Овде би, сматрамо, као алтернативу термину *test-wiseness*, најпримерије било стандардизовати термин *умеће решавања тестова*, јер у питању уистину јесте специфично умеће које ученик стиче постепено, решавањем различитих типова задатака. Ова способност може се развијати и самостално, али најчешће се унапређује под руководством наставника српског језика, који, читајући упутства дата уз тест, објашњавајући поступке решавања задатака и упозоравајући на могуће превиде, омашке и најчешће грешке, оспособљава ученике за успешно решавање теста.

⁵ Бројност задатака, груписаних према областима, онемогућава учење решења напамет; нпр. *Збирка задатака из српског језика за квалификациони испит за упис у средње школе школске 2006/2007. године* садржи 445 задатака од којих наставник, током припрема за тест, може саставити батерије тестова.

Умеће решавања тестова јесте способност ученика да – на основу доброг познавања различитих типова задатака и запажања њихових заједничких и посебних карактеристика – оствари резултат који премашује његов актуелни ниво знања. Иако *умеће решавања тестова* у извесној мери може утицати на остварени успех, препоручљиво га је развијати, јер одсуство ове способности може знатно умањити шансе ученика да на тесту покаже своје право знање. Настава матерњег језика и књижевности непосредно утиче на развој интелектуалних способности ученика, а самим тим и на ову способност, стога на спретност и снажљивост у решавању теста не би требало гледати неблагонаклоно, као на могућност преваре.

Свесни удела овог фактора, уколико у своје знање нису сигурни, ученици ће покушати да до тачног решења дођу елиминацијом „неприхватљивих” понуђених одговора.⁶

Ипак, иако је *умеће решавања тестова* добродошло, од њега се не могу очекивати велике варијације у резултатима. Бољи ученици то знају и, обично, после решавања теста – чак и када су на поједине задатке одговорили тачно само захваљујући ослањању на ову способност – настоје да истраже узроке несигурности и употпуне своје знања. Међутим, слабији ученици, посебно они чија су елементарна знања на ниском нивоу, *умеће решавања теста* не могу развити у тој мери да би оно битно утицало на њихов укупан успех, јер ова способност подразумева одређен (неретко и знатан) степен предзнања, те се, уопштено узевши, осим у изузетним случајевима (који се тичу квалитета самог теста), већа развијеност *умећа решавања тестова* пре може очекивати код спремнијих и бољих ученика. Смањивање могућности „успешног поготка” представља задатак састављача тестова, а понајпре се односи на елиминисање задатака алтернативног одговора (тј. задатака на које се очекује *да/не, тачно/нетачно* одговор), врло пажљиво писање и избор дистрактора, као и на примену разноврсних метода тестирања, чиме се знатно умањују и вероватноћа насумично тачног одговарања и ефекат *умећа решавања теста*.

Од тестова се очекује да одговоре потребама наставе, а од наставе да допринесе унапређењу тестова. Без искуства и доброг познавања наставе, ученика, њихових могућности и интересовања знања о теоријским аспектима тестирања нису од велике користи, јер је теоријска база проистекла из наставне праксе, њој дугује сва своја достигнућа, па је и даљи развој тестова везан за наставну праксу.

Тестатори процењују успех ученика, али и „успех теста”, а у томе им и те како могу помоћи и наставници и ученици. Процена валидности теста

⁶ Када задатак нуди више опција, најпре ће бити искључене оне које ученик, сходно своме знању, сматра неисправнима и тиме повећати могућност одабира тачног одговора; број ученика који се определи за одређени (тачан или нетачан) одговор показује ваљаност или слабост појединих дистрактора.

сложен је поступак, али у том послу не учествују само стручњаци. Након решавања задатака, кандидати често размењују мишљења о тесту. Тест се процењује као „добар”, „солидан”, „сасвим примерен” (одређеној сврси, нпр. процени степена усвојености знања на тромесечју, на крају године, на одређеном нивоу такмичења и сл.), „неуспео”, „врло лош” итд. Све сличне процене нису резултат пажљиве анализе експерата и не могу се изједначавати са стручном оценом, већ су изречене, најчешће *ad hoc*, као суд оних који су полагали тест, мада сличне оцене теста радо дају и наставници и лаици. Наведени судови понајпре се односе на *спољну (привидну) ваљаност* теста (исп. *face validity*, Димитријевић 1976: 51; Richards et al. ²1992: 135; Alderson et al. ²1996: 172–173; MGLTT 1998: 144; Hughes ¹³2001: 27). Спољна валидност најмање је поуздана форма валидности, а „утврђује се само на основу спољног изгледа теста” и, као неспецификована, холистичка оцена, базирана је на индивидуалним судовима нестручњака.

С обзиром на то да за процену ове врсте валидности нису потребне никакве квалификације, могло би се лако закључити да овај вид ваљаности теста нема никакву важност за процену укупне валидности теста. Међутим, новија испитивања свих, па и овог аспекта ваљаности (валидности), показују да *спољна ваљаност*, упркос високом степену субјективности, сасвим сигурно има немали значај за тестирање (Alderson et al. ²1996: 172–173; Hughes ¹³2001: 27). Наиме, чак и лаичка процена кандидата утиче на начин пријема и решавања теста. Тест који је оцењен као недовољно примерен неће бити озбиљно схваћен и сви су изгледи да кандидати неће уложити адекватан труд у његово решавање. Уколико је став према тесту повољан, могу се очекивати појачана мотивација и интензивнија концентрација, а самим тим и бољи резултати. Када се зна колики је значај мотивације за сваки облик учења, као и провере наученог, лако је закључити да спољну ваљаност не смемо занемаривати. Она, као индуктор повољних или неповољних ставова према тесту, у довољној мери утиче на резултат да јој се у тестирању посвећује и већа пажња но што бисмо очекивали. После тестирања, подаци о спољној валидности прикупљају се интервјуисањем кандидата, потом се статистички обрађују да би се, на крају, упоредили с подацима добијеним о другом тесту (или другим, сличним тестовима). Нека запажања кандидата, нпр. примедбе у вези са прихватљивошћу појединих захтева, могу бити веома корисна састављачима теста.

Још значајнији допринос наставе развоју тестова сагледавамо из перспективе *ваљаности одговора* (исп. *response validity*, Alderson et al. ²1996: 176; Hughes ¹³2001: 176–177). **Ваљаност / валидност одговара** односи се на утврђивање мере развијености, ефикасности и примерености техника испитивања кандидата у вези с начином (начинима) решавања теста (уп. Alderson et al. ²1996: 294). Испитивање овог вида ваљаности продуктивно је непосредније повезивати с наставом, јер се тако већ на самом часу на коме је тест рађен – разуме се, уколико је за решавање потребно мање од 45 минута – могу добити подаци драгоцени и за наставу и за састављање тестова.

Било да је у питању тест наставника или, пак, стандардизовани тест, подаци о начину размишљања ученика током решавања теста могу знатно допринети побољшању квалитета тестова. Идеално би било прикупљати податке током самог решавања задатака, међутим, овакав поступак није ни разложен ни препоручљив, јер би се њиме нарушио сâм процес који се испитује (Alderson et al. ²1996: 176-177). Зато се испитивачи морају задовољити мање аутентичним, али, без сумње, значајним информацијама до којих се најчешће долази у разговору с ученицима непосредно по завршетку тестирања. Питања не смеју бити сугестивна, а атмосфера поверења између ученика и наставника има велик значај. Ученици казују своја мишљења не само о тесту као целини (уп. спољна ваљаност), већ и о појединим његовим сегментима (уколико је тест састављен од двају или више делова), задацима и захтевима (ајтемима). Коментаришу се јасност инструктивних елемената задатака и избор примера; ученици образлажу зашто су им неке формулације захтева задале више тешкоћа од осталих, колико су се задржали на неком од делова задатка, постоје ли конструкције које их збуњују више од других⁷ и сл. Тако се лакше препознају и отклањају проблеми везани за базу задатка, али не само то. Веома је важно од ученика чути процену појединих захтева (ајтема) теста, запажања о дистракторима, као и о броју и тежини захтева. Такође је изузетно значајно прикупити податке о томе како су размишљали док су решавали поједине задатке, шта их је навело да дају одређени одговор, да ли су били сигурни у своје знање или су оклевали, у којим случајевима су се ослонили на умеће решавања теста, а када су одговарали насумично, због чега нису одговорили на поједина питања итд. Збир ових непосредних искустава ваљало би пажљиво анализирати, јер састављачи тестова могу, уза све искуство, имати разлоге да мисле да су, нпр. одређени дистрактори успешни, али потврду јесу ли били у праву или нису могу добити једино од самих ученика. Неки захтеви теста (ајтеми), дистрактори и задаци могу се, приликом анализе резултата, схватити као „добри” само зато што су на њих правилно одговорили углавном бољи и веома добри ученици, те се на основу тога, по аутоматизму, закључује да имају високу *дискриминативност* (исп. индекс дискриминације / *discrimination index*, Alderson et al. ²1996: 80–86). Међутим, разлог (не)успеха може се крити у начину обраде наставне јединице за коју је захтев везан. На пример, сви су изгледи да одређен број ученика неће тачно решити задатке којима се проверава знање о падежима само зато што их наставник није упутио како се паде-

⁷ Нпр. када база задатка садржи негацију: уколико ученици нису увежбавали корекцију својих и туђих текстова, те и на тај начин били упућени да на различите начине испитују и обележавају *нетачности* или *неприпадност* скупу – будући да се од њих обично очекују афирмативни одговори („Тачно је да ...”) – захтеви да се подвуку *нетачно* написане речи, заокружи *нетачан* одговор и сл. могу их збунити, особито ученике који немају довољно развијено *умеће решавања теста*.

жни облици именских речи могу успешно одредити и методом супституције.⁸

Информације о начину решавања теста добијају се и писменим путем (уп. *feedback*). Пошто се сви задаци не могу дословно запамтити, наставник може паровима ученика дати неиспуњене верзије решаваног теста, а потом им усмено постављати питања у вези са одређеним елементима теста, посебно у вези са задацима ниске фреквенције или формулацијама базе задатка какве до тада нису често коришћене (парови треба да буду састављени од ученика који су решавали исту верзију теста /А или Б/, а на наставникова питања одговара се индивидуално). Овим путем добија се знатно већи број података, а њихов значај умногоме ће зависити од умешности постављања питања, јер подробнијем преиспитивању треба подврћи пре свега оне задатке, ајтеме и примере за које испитивач претпоставља да су ученицима могли, из различитих разлога, бити (пре)тешки или одвећ лаки. Након писменог „преиспитивања теста”, разговор о конкретним проблемима тећи ће лакше, а у фокусу расправе могу бити и поређења с претходним тестом, запажања о броју и сложености примера, њиховој аутентичности или, пак, извештачености, што није ретка појава када се један језички инпут настоји до максимума заситити истоврсним примерима.

Кратке анкете могу се користити и са циљем утврђивања (или потврђивања) *спољне ваљаности* (валидности), но, испитивању *ваљаности одговора* код нас се прибегава ретко и приступа јој се површно, мада су резултати вишеструко применљиви и тичу се не само успешности самог теста, већ и оцене наставе. Све ово показује да су везе између писања, примене тестова и наставе вишеструке и сложене, а да се очитују и у терминима из области тестирања. Оне се не исцрпљују у корективном утицају теста на наставу, већ се проширују и на састављање тестова, утврђивање неких аспеката ваљаности (*спољне ваљаности* и *ваљаности одговора*), а посредно се тичу јачања мотивације и дубоко прожимају многе, до сада непотпуно испитане, теоријске поставке о битним особеностима тестова.

За јачање позитивног *утицаја теста на наставу* биће корисно ако нам видик у потпуности не закљони бављење погрешно решеним задацима. Ма колико да је важно отклонити грешке, посвећивање пажње искључиво њима и усмеравање корективних поступака само на одређене сегменте градива неће у будућности обавезно донети много боље резултате. Ево зашто:

⁸ Нпр. задатак вишечланог избора (с тачним одговором /б/ и дистракторима а, в. и г): Заокружи слово испред реченице у којој је заменица сваког лица *себе* употребљена у облику акузатива: а) Кад си љут – чувај се себе. ✓ б) Није лако упознати себе. в) Испред себе је угледао гладно маче. г) Нема разлога да се стидиш себе. Подударност облика генитива и акузатива заменице *себе* не мора се чинити великом препреком за решавање наведеног задатка, јер је, на први поглед, у питању задатак алтернативног избора. Ипак, један број ученика ће погрешити зато што заиста има слаба знања о падежима, док ће неки погрешити зато што нису покушали да заменицу *себе* замене, нпр. заменицом 3. л. јд. женског рода (ген. јд. *ње* : ак. јд. *њу*), или, пак, именицом женског рода на *-а* (ген. јд. *жене* : ак. јд. *жену*).

таквим поступањем занемарују се области из језика из којих је показано добро знање, а током даљег увежбавања „проблематичних” наставних јединица може се догодити да, као резултат потискивања „непроблематичних”, наставнике изненади слабији успех управо из оног градива за које верују да је и добро обрађено и темељно увежбано. Губи се из вида да сви тачни одговори нису обавезно одраз знања ученика (можда се ученик за тачан одговор определио случајно /в. ваљаност/валидност одговора/ или, пак, поседујући развијено *умеће решавања теста*, своје непотпуно знање искористио на најбољи начин). Узајамна условљеност и сплет многих фактора показују да резултате не треба узимати као здраво за готово, јер велик утицај на успех има и претходна припрема за тест, тј. *ефекат вежбе*.

Ефекат вежбе неки аутори објашњавају као ефекат који на резултате остварене на тесту има познавање типова задатака и захтева који ће бити употребљени у тесту (исп. practice effect, MGLTT 1998: 157). Овакво гледиште је преуско и прети да доведе до преклапања појмовних поља појава и процеса означених терминима *ефекат вежбе* и *умеће решавања теста* (уп. Richards et al. 1992: 284). Ефекат вежбе није везан само за проверу знања тестирањем, нити је ограничен било којим обликом испитивања и вредновања (нпр. правилна акцентуација, тачна употреба падежа и сл. очитоваће се и у колоквијалном језику, писању приватних писама и др., а не само приликом решавања теста). Овај ефекат односи се, пре свега, на подизање нивоа знања, било оно подвргнуто провери или не, а може бити реализован самосталним вежбањем или радом под руководством наставника. Дакле, када су тестови у питању, тачније је говорити о *ефекту припреме* место о *ефекту вежбе*, јер припрема, осим вежби, подразумева утврђивање и проширивање знања (нпр. додатна објашњења на редовним часовима или поновљену, модификовану обраду у оквиру допунске наставе), те увелико превазилази „учење за тест”. Природно је да сви облици добро осмишљених вежби резултирају и развијањем *умећа решавања теста*, које је, без сумње, само очекивани пратилац ефекта припреме, али се с њим не може и не сме изједначавати.

Претходна разматрања указују на то да термини *утицај теста на наставу* (УТН), *утицај наставе на тест* (УНТ), *ефекат теста* (ЕТ), *ефекат припреме*, *ваљаност (валидност) одговора* и *умеће решавања теста* обележавају међусобно повезане појмове и појаве. Њихови односи су хијерархијски (нпр.: УТН и УНТ : ЕТ), каузални (нпр.: ефекат припреме : *умеће решавања теста*; ефекат припреме : ЕТ) и асоцијативни (нпр.: ефекат припреме ↔ ваљаност одговора ↔ УТН), те се ни о једној од наведених појава не може размишљати изоловано, немајући при томе у виду и остале. Следствено томе, када на основу резултата теста анализирамо ефикасност неког методичког модела, ваља утврдити не само зашто су поједини задаци погрешно решени, већ и због чега је на друге одговорено тачно. Само анализе и позитивних и негативних исхода могу с великом тачношћу указати на то

којим сегментима градива треба посветити посебну пажњу, наравно, не за-постављајући остале садржаје. Тако долазимо до одговора *зашто*, *како* и у *којој мери* ваља моделовати наставне приступе и методичке моделе да би се остварили жељени резултати. Ово нас упућује на следеће закључке:

- тестовима се не тестира само знање ученика, већ и настава;
- грешке су добар, али не и једини показатељ смерова корективне наставе;
- вежбе након теста не смеју бити усмерене само на наставне садржаје из којих успех није задовољавајући, већ и на оне из којих је показано добро знање;
- резултате теста треба приказивати и интерпретирати као подстицај за даље учење (не треба их користити само зарад афирмације добрих ученика и осуде мање успешних);
- утицај теста на наставу треба да буде видљив ученицима: пошто су одговорили на питања у вези са проблемима са којима су се суочили решавајући тест и тиме поставили неку врсту „самодијагнозе”, наставник (кратко и примерено узрасту) најављује промену приступа и образлаже његову сврху – тако ученици знају *шта* раде (обнављање, поновна обрада читаве наставне јединице или само појединих сегмената, вежбе, систематизација и сл.), *зашто* то чине и због чега то чине баш *тако*; када су познати разлози и циљеви промене приступа, може се очекивати и знатно јача мотивација;
- да би се јасније сагледали и тачније проценили и *ефекти припреме* и ефекти корекције, тестове не треба давати у кратким временским размацима.

Резултати новог теста такође подлежу анализи која ће показати да ли су ефекти припреме и ефекти корекције задовољавајући. Тако се ученици могу уверити у то да настава и тестови имају заједнички задатак – да им помогну у усвајању градива и да, својим узајамним утицајем, допринесу и ефикасности учења и побољшању индивидуалних резултата. Разумеће сврху анализе појединих задатака и испитивања *ваљаности* (валидности) *одговора*. Уверити ће се да тестирање и вредновање резултата постигнутих на тесту није усмерено према осуди грешака, што ће повољно утицати на промену става према тестовима, а сам процес тестирања – од припреме до решавања теста, вредновања успеха, испитивања одговора и промене методичких приступа – ученици ће схватити као смислен, рационалан, па и занимљив пут према заједничком успеху и остварењу циљева сваког појединца.

ЛИТЕРАТУРА

Дешић 1997: Милорад Дешић, „Тестирање у настави српског језика”, *Наша школа* 3-4 (Сарајево), 468–477.

Димитријевић 1976: Наум Димитријевић, *Тестирање у настави страних језика*, Суботица – Београд: Минерва.

Илић ²1998: Павле Илић, *Српски језик и књижевност у наставној теорији и пракси: Методика наставе*, Нови Сад: Змај.

Николић ⁴2006: Милија Николић, *Методика наставе српског језика и књижевности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Николић et al. 2006: Милија Николић, Милорад Дешић, Милка Андрић, Стеван Стефановић, Јован Вуксановић, *Збирка задатака из српског језика за квалификациони испит за упис у средње школе школске 2006/2007. године*, Београд: Просветни преглед.

Alderson et al. ²1996: Charles Alderson, Caroline Clapham, Dianne Wall, *Language Test Construction and Evaluation*, Cambridge: Cambridge University Press.

Baxter 1997: Andy Baxter, *Evaluating your Students*, London: Richmond Publishing.

Hughes ¹³2001: Arthur Hughes, *Testing for Language Teachers*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hutchinson & Waters 2001: Tom Hutchinson, Alan Waters, *English for Specific Purposes*, Cambridge: Cambridge University Press.

MGLTT 1998: *Multilingual Glossary of Language Testing Terms* (Prepared by ALTE Members), Cambridge: Cambridge University Press.

McNamara 2000: Tim McNamara, *Language Testing*, Oxford: Oxford University Press.

Richards et al. ²1992: Jack C. Richards, John Platt, Heidi Platt, *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics*, Harlow: Longman.

Wharton 1996: Sue Wharton, „Testing Innovations” in: *Challenge and Change in Language Teaching* (Jane Willis & Dave Willis), Oxford: Macmillan Heinemann, 155–168.

METHODOLOGICAL AND TERMINOLOGICAL ASPECTS OF THE RELATIONSHIP
BETWEEN TESTING AND SERBIAN LANGUAGE TEACHING

Summary

The paper deals with the most significant aspects of the relationship between teaching and testing of mother tongue and the terms relating to it.

KEY WORDS: test, washback / backwash, frontwash, impact / test effect, face validity, test-wisness, response validity, preparation effect.

Dragana Veljković Stanković

Бранкица Чигоја
(Београд)

НЕКОЛИКО НАПОМЕНА О ТЕРМИНИМА ЗЕТСКО-ХУМСКИ И РАШКИ ПРАВОПИС

АПСТРАКТ: У раду се сагледава порекло и значење термина којима су означаване две старе правописне традиције у српској писмености, и то: зетско-хумски/босански и рашки (старији и млађи) правопис.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: правопис, зетско-хумски/босански, рашки (старији и млађи), ћирилски правописни узус, глагољски правописни узус.

Називе зетско-хумски/босански и рашки (старији и млађи) правопис увео је у нашу науку Александар Белић као називе за две правописне традиције којима се одликују најстарији сачувани српски ћирилски споменици. Он је то учинио у својој познатој студији *Учешће Св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика* (Белић 1999: 357–396), у којој је анализирао правопис најстаријих сачуваних ћирилских споменика, као што су: *Мирослављево јеванђеље*, *Карејски типик*, *Хиландарски типик* и *Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног*. Сви ови споменици настали су на два различита места, која као шира подручја старе српске државе Белић именује по старим називима државе, зетско-хумски и рашки правопис. Белић, заправо, проблеме правописа *Мирослављевог јеванђеља*, нашег најстаријег споменика писаног црквеним и књижевним језиком српскословенским, посматра повезано са целокупном проблематиком стварања и развоја српске редакције. Он је, најпре, анализом правописа овог споменика уочио постојање двеју правописних традиција, једне – којом је писан главни текст и друге – којом се служио Глигорије Дијак при крају самог јеванђеља. Он даље констатује да је основни текст писан зетско-хумском редакцијом која је старија, и која се „сачувала неко време у Хуму, а знатно дуже у Босни” (Белић, 1999: 365).

Та се зетско-хумска редакција, према Белићу, није дуго задржала у самом Хуму и Зети у непромењеном облику. Наиме, „чим се државни центар – за време Немањино – преселио у Рашку, добила је та азбука неке мале измене које се лепо могу пратити у Немањиној повељи Хиландару од 1199. године, али које су се, вероватно, и знатно раније налазиле у споменицима световног карактера” (Белић, 1999: 365). Сви ти споменици са рашког под-

ручја припадају једној школи писмености: Хиландарској или Савиној (Белић, 1999: 367).

А. Белић, дакле, претпоставља да је старија правописна традиција она која је настала у Зети и Хуму. Млађи рашки правопис био би онај за чији настанак је заслужан Сава Немањић. У недостатку других чињеница, обе правописне традиције Белић доводи у везу са хипотезом о некадашњој широкој распрострањености глагољице. Он стога каже: „Мора се претпоставити да је некад у целој земљи нашој била у употреби глагољица” (Белић, 1999: 365). Утицај глагољске ортографске праксе огледа се пре свега у зетско-хумском правопису, и то: њ (= њ, њ) Њ (= њ, њ), ѣ (= ѣ, ѣ), е (= е, е) и ю (чија је употреба према њ постала нарочита). Ову правописну праксу Белић сматра старијом по свим наведеним цртама, а нарочито по употреби слова *танко јер*, чији начин писања доводи у везу са његовом изговорном вредношћу.

Познато је да је из прасловенског језика наш језик наследио два полугласника, који су се врло рано, још пре писаних споменика на нашем језику, изједначила у корист једнога, и то у већем делу у корист полугласника реда а, и у мањем делу говора у корист полугласника реда е. Старословенски језик имао је оба полугласника и стога старословенски споменици имају два знака: *танко* и *дебело јер*. Српска ћирилска писменост има само *танко јер* (до XIV века), а Белић поводом тога каже: „И тако полугласник њ као једини полугласник наш – знак је стварне промене старословенске азбуке у корист народног изговора. Та се промена могла само тамо извршити где се у то време полугласник тако изговарао; а то је била – Зета. Зато се и може рећи да је почетак ћирилске редакције наших споменика извршен у Зети која је први јачи политички центар наше државе. Та се редакција проширила доцније и на Хум и на Рашку. Можда су ти први почеци стварања наше азбуке извршени око краја XI века... зато у Мирослављевом јеванђељу, чији главни текст припада знатно старијем времену, нема већ никаква колебања између њ и њ, већ се употребљава једино њ” (Белић 1999: 364).

Белић је, према томе, као место настанка српске редакције одредио Зету, а зетско-хумски правопис као старију фазу у развоју ћирилске правописне праксе. Та пракса проширила се, према Белићевом мишљењу, и на рашко подручје и то је пракса која је на том простору негована све до Саве Немањића и његовог одласка у манастир Хиландар. Најстарији споменици, као што су: *Хиландари типик*, *Карејски типик* и *Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног*, изашли су из једне школе: из Хиландарске или Савине школе (Белић 1999: 367). Основна је црта Савине прераде Немањине ортографије – увођење ѣ и е. Међутим, правопис којм се Свети Сава служио пре одласка на Свету гору имао је још увек ѣ = ја, али после боравка на Светој гори он редовно пише ѣ = ја и е = је.

Осим Белићеве хипотезе о месту настанка српске редакције, у нашој науци изнете су и друге хипотезе. Такође оспоравана је и Белићева претпоставка о употреби *танког јера* као резултата изговорне вредности полугла-

сника (реда *e*). Томе се противи чињеница да су „и на истоку постојале ортографске школе са једнојеровским правописом (уп. нпр. бугарски, Енински апостол из XI века), па је природно да су се на српскохрватском терену, где се већ пре писаних споменика изгубила изговорна разлика између два полугласа, радије усвајали такви преседани него двојеровски правопис, који у нашим областима није могао одржати свест о изговорној разлици два јера. Отуда је *веома мало вероватна* Белићева претпоставка да је избор *танког јера* био условљен отвореношћу изговара јаког полугласа у Зети. Вероватније је да су о томе одлучивали графички и технички разлози, а можда и случајност” (Родић, Јовановић 1986: 8).

Међутим, и поред често навођене претпоставке о избору *танког јера* као графички једноставнијег знака, ипак у нашој науци Белићева претпоставка о вези слова *танко јер* са његовом изговорном вредношћу није напуштена. У новије време на сличан начин, доводећи у везу *писање* и *изговор танког јера*, изнео је у нашој науци своју хипотезу професор Александар Младеновић ослањајући се на резултате истраживања бугарског научника Ивана Галабова. (Младеновић 2002: 59–63).

Професор Младеновић сматра да „употреба само *једног знака* за обележавање *једног полугласника* на месту старих *двају полугласника* – какав је случај у поменутих најстаријим сачуваним српским писаним споменицима с краја XII века (а, наравно, и касније) – значи да се у тим споменицима *језик*, којим су они писани, *одликује само једним полугласником*”. (Младеновић 2002: 61). То је, наравно, истовремено одлика и *правописа* (односно *графије*) тих споменика (тзв. једнојеров правопис). Та правописна црта је, по мишљењу професора Младеновића, одраз једне црте фонолошког вокалског система народног, (раз)говорног српског језика. То значи да се употребом једног знака (*ь*) на месту некадашњих двају полугласника тим истим знаком у неком старом споменику нису могла обележавати два полугласника из разлога што се не могу две различите фонеме (у овом случају полугласник предњег и полугласник задњег реда) означавати једним истим знаком. (Младеновић 2002: 61).

Као пример професор Младеновић наводи у старословенском језику различит начин писања речи *дънь* и *сънь* који проистиче из различитог изговора полугласника. Међутим, у српским споменицима обе ове речи пишу се само са *танким јер* *сънь*, *дънь*, што значи да су се на исти начин и изговарале (само са једним полугласником). Како се изговарао полугласник у овим речима у нашим најстаријим писаним споменицима можемо закључити на основу рефлекса полугласника у српском језику. Професор Младеновић, наводи и чињеницу да је негде од краја XIV века у српском народном језику извршена вокализација полугласника, тако да су се наведене речи од тада изговарале као: *дан* и *сан* (најчешће) и *дѣн* и *сѣн* (ретко, само на западу у зетским говорима Црне Горе). Наведени рефлекси, према мишљењу професора Младеновића могу да значе да је поглугласник пре његове вокализације у српским споменицима с краја XII века био: или реда *a*

српској писмености пореклом из „преславске” ћирилице. Танко јер се учврстило у српској ћирилици и наставило да се употребљава означавајући полугласник све негде до XIV века, када се у низу српских народних говора полугласник вокализовао у *a* (ређе у *ě*), после чега је у српској писмености слово танко јер почело означавати самогласник *a*. (Младеновић 1997: 102).

Важна вокалска особина која је на фонолошком плану била заједничка језику Срба и Бугара – била је употреба једнога полугласника који се и обележавао знаком њ. Она на неки начин, „указује на међусобно заједништво црквеног и књижевног језика Срба и Бугара у поменутиим далеким временима”. (Младеновић 2002: 63).

Изнесена претпоставка професора Младеновића поново је скренула пажњу на чињеницу да изворе спрске ћирилске писмености треба тражити на истоку и с тога је његово тумачење ближе хипотезама које почетке стварања српске редакције виде у источнијим српским пределима. Да поменемо само неке од таквих хипотеза.

Ирена Грицкат претпоставља да је српска редакција старословенског језика настала „северно од Скопља” на „линији Тетово–Скопље–Кратово”, да она није настала на српским теренима у нашем савременом схватању нити на хумском терену, него је потекла са „јужнијих граничних српскомакедонских” подручја (Грицкат 1975: 31). Такође, она сматра „да нема сасвим сигурних аргумената који би говорили против претпоставке о српској редакцији као приближној вршњакињи охридске и преславске школе”, тј. да су за време владавине српског кнеза Часлава Клонијевића (927–950) постојали одређени друштвени услови, извесна политичка самосталност и постојање сопствене рашке епископије, који су могли ојачати тадашњу српску земљу, а што је све погодновало и развоју црквеног језика, старословенског типа, редигованог у духу српског народног језика (Грицкат 1975: 31–37).

Сличног је мишљења и Ђорђе Сп. Радојчић, који истиче рано постојање књижевности на терену између Косова и планине Риле у Бугарској (Радојчић 1962: 13–16). У прилог претпоставци Ирене Грицкат иде и мишљење Петра Ђорђевића, који истиче да се употреба њ у српској редакцији извршила „и под македонским утицајем” наводећи да је то „особина кратовске писарске школе” (Ђорђевић 1987: 71–72).

Супротно А. Белићу, Олга Недељковић сматра да „рашка школа” није касније настала из „зетске”, већ да су обе настајале у исто време. Тако би српска редакција била истовремено појава са великог зетско–хумско–босанско–рашког простора, који О. Недељковић зове „штокавско–јадранско подручје” (Недељковић 1979: 177–188).

Ове претпоставке, изнесене независно једна од друге, све указују на то да писање у не мора упућивати на Зету као на терен настанка ове редакције. Правопис најстаријих споменика несумњиво показује да је постојало извесно двојство у правописној пракси. „Створило се и трајније одржава извесно ортографско двојство наших источнијих и западнијих крајева, које

је дошло до изражаја и у црквеним текстовима и повељама”. (Родић, Јовановић 1986: 9). Западнији крајеви чували су конзервативније стање, добрим делом изван еволуције остала је босанска, дубровачка, донекле и хумска ћирилска пракса.

Ортографијом српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века бавили су се Павле Ивић и Вера Јерковић. Они су утврдили извесне карактеристике у ортографији као рашку правописну праксу, а све остале споменике ставили су под одредницу *запад*: обично ѓ (Рашка), запад ђ; обично к (Рашка), обично є (запад); често ѓ (иза меког консонанта, Рашка), скоро увек а (запад) и сл. (Ивић, Јерковић 1981: 218). Међутим, „сви сачувани зетски споменици сагласни су са рашким” (Родић, Јовановић 1986: 9). То је још једна чињеница која би била добар разлог да се поново размисли о ваљаности термина зетско-хумски правопис, нарочито првог дела полусложенице (зетско).

Правопис наших најстаријих сачуваних ћирилских натписа из XII и XIII века такође потврђује постојање наведеног правописног двојства, и то конзервативнијег хумско-босанског подручја, док се зетско подручје не разликује од рашког у главној особини (употреба прејотованих вокала) (Чигоја 2003: 113). Поједини аутори који се баве правописом наших старих ћирилских споменика опрезније одређују ово правописно двојство. Тако, нпр., Вера Јерковић, наводећи правописне карактеристике неких споменика, те правописе означава као: а) *норма глагољице* (очито замењује Белићев термин зетско-хумски); б) „*искључиво ћирилска особина*” (очито Савин или млађи рашки правопис); в) *ненормализовано писање прејотованих вокала* (потврда ћирилско-глагољске симбиозе) – што би могло донекле одговарати Белићевом термину *старији рашки правопис* (В. Јерковић 1980: 23).

Из напред наведеног произлази да је „везивање различитих система и школа за одређене области (Зету, Хум, Рашку) врло условно и хипотетично” (Родић, Јовановић 1986: 12). У разним срединама поједини писари могли су стицати и различите навике зависно од учитеља и од текстова које су користили. Гордана Јовановић сматра да је дукљански период старосрпске државе био веома значајан за формирање старије, тзв. зетско-хумске ортографије, док је млађа, рашка ортографија уобличена тек у немањићком периоду (Родић, Јовановић, 1986: 12).

Према томе, Белићев термин: *зетско-хумски/босански* правопис у нашој језичкој дисциплини ваљало би кориговати у *босанско-хумски*, док би термин *рашки правопис* несметано и даље могао задржати исту функцију. Оба термина треба врло условно схватити и не доводити их у везу са местом настанка српске редакције старословенског језика.

ЛИТЕРАТУРА:

Белић 1999: Александар Белић, *Учешће Св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика*, Изабрана дела 7, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 357–396.

Ђорђевић, 1987: Петар Ђорђевић, „Историја српске ћирилице”, Завод за уџбенике и наставна средства, Друго издање, Београд.

Младеновић 2002: Александар Младеновић, „О једној заједничкој особини старог црквеног и књижевног језика код Срба и Бугара”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, бр. XLV/1–2, 59–65, Нови Сад.

Младеновић 1997: Александар Младеновић, „Српска редакција старословенског језика и употреба само танког јера у писању”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XL/1, Нови Сад, 97–104.

Младеновић 1977: Александар Младеновић, „Напомене о српскословенском језику”, *Зборник за филологију и лингвистику*, XX, стр. 1–20.

Грицкат, 1975: Ирена Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд, Народна библиотека Србије, 27–39.

Ивић, Јерковић, 1981: Павле Ивић, Вера Јерковић, *Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века*, Нови Сад.

Родић, Јовановић, 1986: Никола Родић, Гордана Јовановић, *Мирослављево јеванђеље (критичко издање)*, Београд, САНУ, Институт за српскохрватски језик.

Радојчић, 1962: Ђорђе Сп. Радојчић, *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад, Матица српска.

Недељковић, 1979: Олга Недељковић, „Свети Сава и рашка правописна школа”, *Међународни научни скуп Сава Немањић*, 177–188.

Јерковић, 1980: Вера Јерковић, „Средњовековне ортографске школе код Срба”, *Југословенски семинар за стране слависте*, 31, Београд.

A FEW REMARKS ON THE TERMS "ZETA-HUMSKA REGIONAL ORTHOGRAPHY"
AND "RASHKA REGIONAL ORTHOGRAPHY"

Summary

In this work, the author contemplates the origins and meanings of the terms which were used to symbolize two very old orthographic traditions of Serbian literacy; these are (both the order and the more recent): "Zeta-Humska/Bosnian regional orthography" and "Rashka regional orthography".

Brankica Čigoja

Вања Станишић
(Београд)

ПРОБЛЕМАТИКА КЛАСИФИКАЦИЈЕ И ДЕФИНИСАЊА ПОЈЕДИНИХ ТИПОВА ПИСМА У СЛОВЕНСКОЈ ПАЛЕОГРАФИЈИ

САЖЕТАК. Тема овога рада јесу неке особености словенске писмености на којима се заснивају и разлике у дефинисању појединих типова словенског писма у односу на грчко-латинску писменост.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: типови писма у словенској и латинској палеографији, устав, полуустав, брзопис; унцијала, капитала, мајускула, минускула.

Периодизација графичког развоја сваког писма почива на дефинисању и класификацији појединих његових развојних фаза и функционалних стилова. То је једно од основних питања палеографске анализе које добро осветљава сложену културноисторијску димензију писма. Од правилног утврђивања и дефинисања ових појединих типова писма зависи не само правилно разумевање развоја одређеног писма, његовог места и улоге у одређеној култури, него у многome и боље разумевање перспектива даљег развоја саме културе која употребљава дато писмо.

Иако је ово питање, природно, било у средишту интересовања словенске филологије, у досадашњој иначе богатој литератури о томе оно није добило задовољавајућу и општеприхваћену палеографску дефиницију и класификацију. Још крајем 70-их година XX в. у словенској палеографији је, по речима Димитрија Богдановића, била сазрела свест о потреби да се спроведе ревизија типологије ћирилског писма. Тачније речено, да се унесу егзактни елементи у одређивање типова ћирилског писма онако како је то већ остварено у модерној латинској палеографији. Као што је то устврдио и Петар Ђорђевић (83, 107-108), не постоји јасна морфолошка разлика између устава и полуустава, јер категорија „полуустава” у ћирилској палеографији до сада није дефинисана јасним, типолошки диференцијалним обележјима. Пред савременом се ћирилском палеографијом, како је овим поводом закључио Димитрије Богдановић (1979: 41), зато и даље налази задатак да егзактније одреди типове писма, да утврди мерила и обележја на основу којих се једно писмо без двоумљења мора обележити као „уставно”, или „полуустановно”, или „брзописно”. Међутим, и у савременим дефиницијама

полуустава и даље се мешају палеографски и калиграфски критерији, како је то био разоткрио Владимир Мошин још давне 1965. године, као што се нпр. може видети из дефиниције полуустава у *Ћирило-методијевској енциклопедији* (КМЕ III), по којој је то, између осталог, резултат еволуције устава у вези с демократизацијом и ширењем писмене културе у словенској рукописној традицији.

У више наврата било је покушаја да се ова отворена питања словенске палеографије разреше увођењем егзактнијих метода и терминологије других европских палеографија, у првом реду латинске. Међутим, словенска палеографија је у целини остала привржена својој традиционалној подели на *устав*, *полуустав* и *брзопис* (*скоропис*), дефинисаних претежно на основу растегљивих естетско-калиграфских критерија. При томе се други тип писма, који је одређен као „полуправилно”, „некалиграфско” и „недотерано” писмо, може срести и у црквеним књигама и у пословној преписци, што значи да функционално покрива и оне области у којима се употребљавају устав и брзопис, и од којих се често тешко може разликовати.

Најновији покушај примене нових метода латинске палеографије учинила је 2004. г. италијанска палеославистиња Барбара Ломађистро, која уводи неке теоријске поставке италијанске палеографске школе. Реч је у првом реду о Ченчетијевој теорији „правописног канона”,¹ која је извршила снажан утицај на латинску и грчку палеографију, и која полази од тзв. обичног типа писма чијим се нормирањем и канонизацијом ствара правописна школа – што може да буде корисно за периодизацију развоја наше средњовековне писмености и да баца ново светло на још увек отворену дискусију о имену, статусу и карактеру наших средњовековних правописних школа. Ништа мање значајан је и појам „графичке коине”, који је сковао италијански византолог Кавало у вези с коегзистенцијом и графичким прожимањем грчког и латинског писма у позној антици и византијској писмености.² Овај назив Барбара Ломађистро је применила на оно што се у словенској писмености уопштено означавало као „прелазна фаза”, која се односи такође на коегзистенцију и графичко прожимање глагољице и ћирилице у Македони-

¹ G. Cencetti, *Lineamenti di storia della scrittura latina* (ristampa a cura di G. Guerrini Ferri), Bologna 1997. Полазиште у Ченчетијевој теорији графичког канона представљају описне категорије графичких појава, које се тичу, с једне стране облика појединих знакова, а с друге начина њихове изведбе. Првој скупини припада категорија мајускула / минускула, тј. дволинијски или четворолинијски сустав у који се могу уцртати сва слова, и категорија модула, тј. геометријски лик у који се може уцртати свако слово. Другој скупини припадају категорије изведбе, тј. редослед потеза који чине сваки знак и дуктуса, тј. брзина изведбе. Дуктус може бити курзиван, када је изведба брза, или одмерен, када се потези чине као нацртани. Између те две могућности постоји читав низ прелаза, који одређују многобројне врсте полукурзивног писма. Класификација према дуктусу и класификација према линијском суставу међусобно се преплићу, па свако писмо може бити класификовано као „курзивна или одмјерена мајускула или као курзивна, полукурзивна или одмјерена минускула” (Lomagistro 2004: 454).

² G. Cavallo, “La κοινή scrittoria greco-romana nella prassi documentale di età bizantina”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 19, 1970, 1-31.

ји и на зетско-хумско-босанском подручју, где је почев од XIII, или већ крајем XII в, настао својеврстан прелазни тип глагољице (Lomagistro 2004: 458). Несумњиво је да појам „графичке коине” може да осветли и поменути проблематику полуустава, али да може да буде примењен и на све оне случајеве истовремене употребе и прожимања различитих графичких система и да допринесе бољем разумевању савремене интеракције ћирилице и латинице која је наступила с појавом „гражданке”, која се тако показује као иста онаква зависност домаћег писма од империјалног узора, као и у осви-ту словенске историје (Станишић 2004: 383).

Својеврстан тип „графичке коине” описао је био већ Владимир Мошин говорећи о настанку тзв. „српске канцеларијске минускуле”, која је према идеји Грегора Чремошника била одраз тесних веза између средњовековне српске државе и Дубровника, али одбацијући Чремошников покушај да овај латински палеографски термин прошири на остале словенске средине (*Slovo* 15-16, 1965: 161-164).

Колико су, међутим, на словенску писменост применљиве структурне категорије латинске палеографије засноване на „линијском саставу и дуктусу”, за које се идући за Чремошником, Е. Гранстрем и Торви Екарт (Т. Eckhardt) заложила и Барбара Ломађистро? Мошинов се традиционализам заснива на крупним разликама које од самог почетка постоје између словенске и грчко-латинске писмености. Иако потиче од византијске унцијале IX-X в., најстарији облик ћирилског писма није дефинисан према своме грчком моделу, нити је пак доследан у погледу основног структурног обележја које одликује унцијалу – дволинијског карактера. Насупрот грчко-латинској унцијали, средњовековној књишкој варијанти мајускуле коју, као и старију римску *капиталу*, одликује исти дволинијски карактер (Novak: 95-112), ово се мерило у суштини не може применити готово ни на један старословенски споменик (Мошин 1965: 154). Назив за одговарајући тип писма у словенској палеографији преузет је из терминологије њене рукописне традиције: *устав* је пре свега „правилно, прописно (богослужбено), калиграфско писмо” (Мошин 1965: 155). Устав карактерише епоху када писменост има првенствено литургијски карактер. Његова мерила су лепота, правилност и црквена достојанственост (Карский: 169, Щепкин: 117), а не дволинијски карактер, који је он од самог почетка нарушио обликом појединих слова.

Из Мошинових опсервација о полууоставу (159-172), може се разумети зашто се он не може у потпуности поистоветити с полуунцијалом, а такође и зашто се брзопис не може поистоветити с курзивом. Иако *полууоставу* формално одговара латинска *полуунцијала* (*semiuncialis*) као прелазна врста писма између мајускулне унцијале и минускулног типа писма у којем је већ знатан број слова прешао у четворолинијски систем, ова су два типа писма потпуно различита по начину свога постанка и елементима од којих су сачињена. Док је полуунцијала настала у доба када је латинско писмо већ пребродило и стадиј двеју мајускула и мајускулних курзива и облике

својих знакова црпла из више претходних типова латинског писма, дотле је полуустав имао пред собом само устав од којег се једино може разликовати преласком већине својих знакова у четворолинијски систем. Међутим, како тим поводом закључује Мошин (161), разлог зашто овај једини критериј – прелаз у четворолинијски систем – у ранијим описима полуустава није узиман у обзир никако није због потцењивања метода западне палеографије, „него из простог разлога што споменика дволинијског система у славенском књишком писму нема; са овог гледишта и сви најстарији уставни споменици требали би да се сматрају полууставнима”.

Растегљивост и субјективност словенске палеографске поделе неприменљивим чине не само критерије латинске палеографије, већ, како је то уочио Мошин (169), „није излишно питање да ли се уопће може поставити јединствени критериј и дати опћа заједничка дефиниција полуустава као посебног типа словенског писма”, имајући у виду специфичан развој регионалних типова писма у словенској писмености. Јер, док је у српско-дубровачкој дипломатској преписци у XIII в. већ био уобличен брзопис, у бугарској и руској писменој пракси у тој функцији употребљавала се врста канцеларијског устава, који се тамо назива полуустав. Тек у другој половини XIV в. распадом српског царства дошло је до постепене замене уређеног рашког правописа новим типом писма који је био најсроднији бугарском полууставу. Међутим, упркос устаљености овог назива у словенској палеографији, ни Петар Ђорђић ни Вера Јерковић из већ поменутих разлога нису прихватили овај назив за ознаку новог типа писма у српској средини. С обзиром да су се том варијантом писале и штампале уставне (богослужбене) књиге, било би, по речима Vere Јерковић (97), „правилније користити термине: устав рашког и устав ресавског периода”. Овакву класификацију подупире и познати српкословенски *Буквар* из 1717. године (који је приписиван Кипријану Рачанину, а у новије време Гаврилу Стефановићу Венцловићу [Јерковић: 96]), чији азбучни списак познаје само два стила: устав и брзопис, при чему овај други обликом неких својих слова и даље чува везу с рашким брзописом из времена краља Милутина.

Коначно, боље разумевање ових специфичних разлика које су од самог почетка постојале између словенске и грчко-латинске писмености разјашњава зашто ћирилица никада није направила адекватну типолошку разлику каква постоји између мајускуле и минускуле и помаже да се разуме битна структурна особеност ћирилице која, за разлику од латинског и грчког писма, у суштини не разликује велика и мала слова.

БИБЛИОГРАФИЈА

Богдановић 1979: Д. Богдановић, „Ћирилска палеографија и кодикологија у Југославији”, *Археографски прилози* 1/1979, 39-44.

Ђорђевић 1971: П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, Београд.

Јерковић 2004: В. Јерковић, „Ћирилица српскословенског периода. Палеографски приступ проучавању и општи увид у њен развој”, Предавања из историје језика, *Лингвистичке свеске* 4, Филолошки факултет, Нови Сад, 87-102.

Карский 1979: Е. Ф. Карский, *Славянская кирилловская палеография*, „Наука”, Москва [Ленинград 1928].

КМЕ III: *Кирило-методијевска енциклопедија III, П-С*, Софија 2003.

Станишић 1994: В. Станишић, „Старословенска двоазбучност и српска и хрватска редакција старословенског језика” *Српски језик IX*, 1-2, Београд 2004, 383-396.

Щепкин 1999: В. Н. Щепкин, *Русская палеография*, „Аспект пресс”, Москва [1967].

Lomagistro 2004: В. Lomagistro, „Paleografska pitanja periodizacije i klasifikacije glagoljice”, *Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik radova* (uredili M.-A. Dürriegl, M. Mihaljević, F. Velčić), Staroslavenski institut – Krčka biskupija, Zagreb – Krk 2004, 453-482.

Mošin 1965: V. Mošin, „Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici”, *Slovo* 15-16, Zagreb 1965, 150-180.

Novak 1987: V. Novak, *Latinska paleografija*, „Naučna knjiga”, Beograd.

ВОПРОС КЛАСИФИКАЦИИ И ДЕФИНИРОВАНИЯ ОТДЕЛЬНЫХ ТИПОВ
ПИСЬМА В СЛАВЯНСКОЙ ПАЛЕОГРАФИИ

(Резюме)

Периодизация графического развития каждого письма основана на дефинированию и классификации отдельных этап развития его функциональных стилей. Это один из основных вопросов палеографического анализа который хорошо показывает сложную культурноисторическую димензию письма. От правильного понимания отдельных типов письма зависит не только правильное понимание развития отдельного письма, его места и роли в соответствующей культуре, но это помогает и более правильно понять дальнейшие перспективы развития самой культуры употребляющей данное письмо.

Вања Станишић

Садржај

Радоје Симић (Београд) РЕЧ-ДВЕ О СМISЛУ И СВРСИ ИЗРАДЕ НАЦИОНАЛНИХ СТРУЧНИХ ТЕРМИНОЛОГИЈА	7
Јелица Јокановић-Михајлов (Београд) ВРЕМЕНСКА ДИМЕНЗИЈА ФОНЕТСКИХ ЈЕДИНИЦА – ПОЛМОВИ И ТЕРМИНИ У ВЕЗИ СА ТРАЈАЊЕМ	15
Ана Батас (Београд) ДЕФИНИЦИЈА И КЛАСИФИКАЦИЈА ВОКАЛА СРПСКОГ ЈЕЗИКА СА СТАНОВИШТА АРТИКУЛАЦИОНЕ ФОНЕТИКЕ – ТЕРМИНОЛОШКИ АСПЕКАТ	25
Милан Стакић (Београд) МОРФОНОЛОШКА ПРАВИЛА И ИЗУЗЕЦИ	45
Божо Ћорић (Београд) СИНОНИМИ И ДУБЛЕТИ	59
Весна Ломпар (Београд) НАЗИВАЊЕ, ДЕФИНИСАЊЕ И КЛАСИФИКАЦИЈА ПРИЛОГА У ГРАМАТИКАМА СРПСКОХРВАТСКОГ / СРПСКОГ ЈЕЗИКА	69
Рајна Драгићевић (Београд) ЈЕДАН МОДЕЛ ЗА РАЗРЕШАВАЊЕ ПОЛМОВНЕ И ТЕРМИНОЛОШКЕ НЕУСАГЛАШЕНОСТИ У ВЕЗИ СА ЕЛЕМЕНТИМА ЛЕКСИЧКОГ ЗНАЧЕЊА	77
Александар Милановић (Београд) СТАТУС ПОЛМА И ТЕРМИНА <i>ИСТОРИЗАМ</i> У СРБИСТИЦИ	87
Душка Кликовац (Београд) О ЈЕЗИЧКИМ ВАРИЈЕТЕТИМА НАСТАЛИМ НА ОСНОВУ МЕДИЈУМА ОСТВАРЕЊА (ГОВОР-ПИСАЊЕ) И О ТЕРМИНИМА КОЈИ ИХ ОЗНАЧАВАЈУ	101

Јелена Јовановић (Београд) ТЕОРИЈСКО-ТЕРМИНОЛОШКИ ПРИСТУП ПАРАДИГМАТИЦИ СИНТАКСИЧКИХ И ТЕКСТОВНИХ СТРУКТУРА	129
Јелена Јовановић (Београд) ТЕРМИНОЛОШКИ АСПЕКТ ЛИНГВИСТИЧКОГ ИСТРАЖИВАЊА АЛТЕРНАЦИЈЕ СТРУКТУРНИХ МОДЕЛА	147
Вељко Брборић (Београд) БУДУЋНОСТ СРПСКЕ ИНТЕРПУНКЦИЈСКЕ ТЕРМИНОЛОГИЈЕ	163
Небојша Маринковић (Београд) ДЕФИНИЦИЈА ГРАМАТИКЕ И КОМПЕТЕНЦИЈЕ	175
Драгана Вељковић Станковић (Београд) О ТЕРМИНИМА У ОБЛАСТИ ТЕСТИРАЊА ЗНАЊА ИЗ МАТЕРЊЕГ ЈЕЗИКА	187
Драгана Вељковић Станковић (Београд) МЕТОДИЧКИ И ТЕРМИНОЛОШКИ АСПЕКТИ ОДНОСА ТЕСТИРАЊА И НАСТАВЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА	203
Бранкица Чигоја (Београд) НЕКОЛИКО НАПОМЕНА О ТЕРМИНИМА <i>ЗЕТСКО-ХУМСКИ И РАШКИ ПРАВОПИС</i>	221
Вања Станишић (Београд) ПРОБЛЕМАТИКА КЛАСИФИКАЦИЈЕ И ДЕФИНИСАЊА ПОЈЕДИНИХ ТИПОВА ПИСМА У СЛОВЕНСКОЈ ПАЛЕОГРАФИЈИ	229

За издавача:
Проф. др *Злата Бојовић*

Редактори:
Проф. др *Љубомир Поповић*
Проф. др *Драгана Мршевић-Радовић*
Доц. др *Јелица Јокановић-Михајлов*

Технички уредио и штампу водио:
Милан Крсмановић

Коректор:
Милан Крсмановић

Овај Зборник је штампан уз помоћ
Министарство науке Републике Србије

Издавач:
Међународни славистички центар
на Филолошком факултету
Филолошки факултет, Београд,
Студентски трг 3

Рукописи се не враћају

Штампа:
ЧИГОЈА ШТАМПА
Београд, Студентски трг 13

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41'34(082)

811.163.41'36(082)

НАУЧНИ састанак слависта у Вукове дане (34
; 2004 ; Београд)

Терминолошка стандардизација
лингвистичког описа савременог српског језика
II. 3 / 34 научни састанак слависта у
Вукове дане, Београд, 15–18. 9. 2004. –
Београд : Међународни славистички центар на
Филолошком факултету, 2005 (Београд :
Чигоја штампа). – 352 стр. : табеле ; 24
cm. – (МЦЦ, ISSN 0351-9066)

Тираж 300. – Напомене и библиографске
референце уз радове. – Summaries ;
Резюме.

а) Српски језик – Граматика – Зборници
COBISS.SR-ID 116898828

